

Прийняття дитиною цінностей

Посібник

За редакцією Т. О. Піроженко

Київ 2018

УДК 373.2.015.311:17.022.1](075)

П 33

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України
(протокол № 9 від 29 червня 2017 р.)*

Рецензенти:

Г. В. Беленька – доктор педагогічних наук, професор кафедри дошкільної освіти Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка

Л. З. Сердюк – доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології особистості імені П.Р. Чамати Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Колектив авторів:

Т.О. Піроженко, І.І. Карабаєва, С.О. Ладивір, Л.І. Соловійова, Л.Д. Токарева,
О.І. Федорчук, О.Ю. Хартман.

Піроженко Т.О.

П 33 **Прийняття дитиною цінностей** : посібник
/Піроженко Т.О., Карабаєва І.І., Ладивір С.О. та ін.; за ред. Т.О. Піроженко. –
Київ : Видавничий Дім «Слово», 2018. – 240 с.

ISBN 978-96601940293-5

Матеріали посібника присвячено аналізу проблеми співвідношення зовнішніх соціально-педагогічних та внутрішніх психологічних факторів впливу на процес прийняття дитиною старшого дошкільного віку соціально значущих цінностей. Представлено психологічні особливості, шляхи та форми підтримки важливих надбань ціннісної сфери дітей 6-7 років на етапі кардинальної зміни соціальної ситуації розвитку малюка (дошкільна-початкова освіта).

Посібник адресований викладачам вищих навчальних закладів, аспірантам, студентам, працівникам у галузі практичної психології, педагогам, батькам вихованців для координації зусиль дорослих щодо створення умов збереження цілісності особистості.

УДК 373.2.015.311:17.022.1](075)

ISBN 978-96601940293-5

© Кол. авторів, 2018

© Видавничий Дім «Слово», 2018

ЗМІСТ

Вступ.....	4
1. Зовнішні та внутрішні чинники привласнення дитиною старшого дошкільного віку соціально значущих цінностей	16
2. Цінності в житті старших дошкільників: резерви гармонійного розвитку.....	44
3. Перебіг мотиваційних характеристик вибору дитиною соціально значущих цінностей на перехідному етапі від дошкільної до початкової освіти.....	76
4. Феномен світоглядних уявлень як фактор прийняття дитиною соціально значущих цінностей	110
5. Прояв дитиною етичних інстанцій у взаємодії з дорослими та однолітками в умовах дошкільного закладу та початкової школи.....	141
6. Довільна поведінка як чинник прийняття дитиною соціально значущих цінностей.....	173
7. Роль сім'ї у прийнятті дитиною цінностей.....	204
Висновки.....	222
Рекомендована література.....	230

ВСТУП

Роздуми та узагальнення по завершенню дослідницької роботи з проблеми становлення ціннісних орієнтацій дітей старшого дошкільного віку

У батьків всіх поколінь приблизно одне і те ж очікування від особистої виховної ролі стосовно розвитку своєї дитини – щоб вона росла щасливою. Світ змінюється і змінюється смислове наповнення щастя. Як же в цьому динамічному й багатогранному світі зберегти те споконвічно важливе, що робить людину людиною? Як передати цінності кожній дитині? Як не знехтувати тими змінами, яке вносить нове покоління? Як мудро змодельювати життєві орієнтири сучасної Дитини? Як розгледити індивідуальну неповторність кожного малюка і не зруйнувати її природу?

В кожного, хто взяв на себе відповідальність за супровід розквіту особистісного потенціалу дитини, таких запитань безліч. А головне – стандартних відповідей на кожне з них не може бути. Кожна дитина - неповторний скарб природи. Спільним є те, що для повноцінного розквіту і розкриття такої кожної загадки Творця потрібно море любові і турботи. А ще мудрості розпізнати, передбачити особливості індивідуального сходження малюка до висоти своєї самодостатності. Адже природа створює, як стверджував великий Учитель гуманної педагогіки Д.Узнадзе, певні особи, в сутність яких спочатку посіяне насіння їх майбутньої особистості. Ніби то підтримуючи ці слова, пише Л.Виготський про те, що дитина є істотою, яка постійно росте та розвивається. Дослідник підкреслював, що дитина знаходиться у безперервному процесі змін і тому сам процес розвитку є головним та первинним, що доводиться зрозуміти, коли починаєш вивчати дитину. В цьому сенсі дуже сучасним є твердження ? Зеньковського про

повагу до дитячої індивідуальності, визнання права дитини йти " своїм" шляхом - мати свої смаки і інтереси, усвідомлення того, що внутрішня динаміка душі чинить опір всякому примусу. Все це настільки зміцнює ідею свободи в сучасній педагогіці, що поза нею не можна і мислити виховання.

Ця важлива проблема і стала предметом аналізу і прицільного вивчення сучасної соціальної ситуації, в якій проходить дошкільне дитинство наших дітей і в якій формуються цінності кожної дитини. Адже до успішного вирішення питань розвиненості ціннісних орієнтирів сьогодні прикута увага не лише батьків, вихователів дитячих садків та вчителів початкової ланки освіти, а й держави в цілому: мова йде про виховання покоління.

Наукові питання проблеми становлення ціннісних орієнтацій дітей старшого дошкільного віку висвітлено співробітниками лабораторії психології дошкільника Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України в серії публікацій: - Дитина у сучасному соціопросторі : навч. посібник / Т.О. Піроженко, С.О. Ладивір, І.М. Біла та ін.; за ред. Т.О. Піроженко; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т психології ім. Г.С. Костюка. – Київ-Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. – 272 с.; - Компас у світі ціннісних орієнтацій дошкільника : навчальний посібник / Т.О. Піроженко, С.О.Ладивір, Л.І. Соловйова та ін. – К. : Видавничий дім «Слово», 2016. – 56 с.; іл.; - Сучасні діти – відображення цінностей дорослого світу : метод. рек. / [Т.О. Піроженко, С.О.Ладивір, К.В. Карасьова та ін.]; за ред. Т.О. Піроженко; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т психології ім. Г.С. Костюка. – Київ-Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014.– 120 с.; - Ціннісні орієнтації дитини у дорослому світі : навч.-метод. посібник / Т.О. Піроженко, Л.І. Соловйова та ін. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2016. – 248 с.; - Реалії вибору дитиною соціально значущих цінностей: посібник / Т.О.Піроженко, Л.І.Соловйова, І.І.Карабаєва та ін.; за ред.. Т.О.Піроженко. – Київ: Видавничий Дім «Слово», 2017. -64с.; - Соціально значущі цінності в життєдіяльності майбутнього школяра: методичні рекомендації / Т.О.Піроженко. – Київ : Видавничий Дім «Слово», 2017. -32с.

Матеріали видань містять як теоретичні питання методології та методів вивчення ціннісних орієнтацій дітей, також психолого-педагогічні рекомендації щодо реального існування та дієвості системи цінностей дітей.

Розмірковуючи над категорією щастя як місії гуманної педагогіки, важливо підкреслити - лише щаслива дитина виявляє риси благородної людини, благородної особистості, благородного громадянина. Так само важливо підкреслити, що щастя для дитини в усі часи – це завжди відчуття, що тебе люблять, відчуття свободи, захищеності, здатність бути відкритим світу та водночас причетним до найважливіших дрібничок кожного дня. Для дитини щастям є відчуття любові, прийняття, свободи, відсутність страхів, здатність відчувати себе відкритим до світу і прийнятим цим світом. Тож незмінним завданням дорослих є формування в маленькій людині почуття гідності, відчуття свободи й захищеності одночасно.

І тут завдання дорослих (батьків й педагогів) служити реалізації цієї місії – сприяти зростанню щасливих людей.

Які вікові особливості дошкільника не можна проігнорувати на цьому шляху?

Дошкільники мають дивну особливість – вони мислять та сприймають світ образами. Головною специфікою виховання дитини дошкільного віку і має бути збереження цілісності образного сприймання світу. Це означає, що у дитини, як і у дорослих людей, мають формуватись цілісні образи, які об'єднують в собі емоційне сприйняття, смислове наповнення об'єкту пізнання та оцінно-ціннісне відношення людини до предмету чи явища. Головною цінністю освіти дитини дошкільного віку має стати цілісність образного світосприйняття, в якому єднаються образ, думка і ціннісне ставлення, тобто зафіксований образ (зоровий, кінестетичний, слуховий тощо) в єдності з емоціями та ставленням, що проявляється в дії. Традиційна практика освіти дошкільника робить розрив між формуванням образу предмета і виявленням ставлення до нього, тобто, пріоритетними залишаються логічні ланцюжки знань та інформації. До ціннісного ж

ставлення, на жаль, як правило, руки не доходять. Така ситуація пояснює зафіксований дослідниками ціннісний дисонанс в розвитку дитини, що проявляється у розриві емоційно-ціннісного сприйняття світу та виключенням з процесу вибору та прийняття рішень особистого досвіду та емоційного відношення. При цьому більшість дітей знають про те «що є добрим чи поганим», тобто мають уявлення про поняття, які відображають ціннісні орієнтації, водночас діти старшого дошкільного віку демонструють різницю між «знаними», «значущими» для дитини та «дієвими» в її реальному житті цінностями. Існуюча освітня практика дошкільної освіти продовжує розуміння своєї основної місії в накопиченні дитиною злагодженою логічною системою потрібних знань. Логіка навчання дитини розуміється як накопичення ланцюжків інформації, які переплітаються та створюють певний об'єм знань. Відсутність ціннісного ставлення у носія цього запасу інформації значно гальмує вироблення цілісної картини світу дитини, звужує можливості довільного використання цього багажу для вирішення життєвих ситуацій. Він не слугує джерелом розбудови картини світу, нових життєвих цілей і пошуку шляхів їх досягнення. Таке механічне маніпулювання засвоєною інформацією здійснює свій негативний вплив на процес вироблення у дитини базової системи цінностей, які не стають регуляторами поведінки. Відсутність суб'єктивної складової в дитячих уявленнях про світ, відсутність осмисленості свого особистого ставлення до предметного та соціального світу порушує гармонійну взаємодію між об'єктивною інформацією та суб'єктивним знанням, що виступає загрозою для формування механізмів саморозвитку дитячої особистості. Постійний пошук дитиною способів впорядкування оточуючої дійсності через поняття та вияв свого відношення до явищ, що закріплені в словах-поняттях, природно виробляє певну систему цінностей, яка активно привласнюється дитиною та мотивує її поведінку.

Зважаючи на перевагу у дошкільників образного мислення, ми маємо можливість сприяти формуванню його цілісної картини світу якщо

наповнимо емоційно-ціннісним відношенням малюка кожне відкриття світу. Тільки в такий спосіб формується зв'язок моральності з логікою, відбувається становлення свідомої шкали цінностей. Дійсно, до певного часу орієнтиром дитини у світі цінностей залишається дорослий, але про яку зрілість зростаючої особистості можна говорити, якщо не забезпечити цілісну єдність знання, переживання і ціннісного ставлення? На шляху становлення ціннісних орієнтацій важливо розуміти роль дорослого як фасилітатора, організатора процесу становлення цілісної картини світу : образ предмета (явища), емоції і ставлення. Метою є гармонійне злиття форми і змісту образів в свідомості дитини. Лише за такої умови можливе осмислення дитиною цінності і її привласнення в якості мотиву вибору способу дій.

Тому сьогодні особливо важливим є гармонійний розвиток поряд з емоціями аналітичності та самостійності мислення дитини, максимальне збагачення активного спілкування та взаємодії дошкільника зі світом людей і природи, збагачення досвіду вільного вибору змісту і способу вирішення завдань. Особливого значення в старшому дошкільному віці набуває організація дитячого досвіду, його узагальнення в форматі еталонів, символів, умовних моделей, які не засвоюються в стерильних «текстах», а відкриваються дитиною як узагальнення дитиною самостійно здобутих фактів, осмислених, пережитих і оцінних своїм «Я».

В цілому можна стверджувати, що в дошкільнят за умови оптимальних можливостей свободи дій, творчих пошуків активно розвивається аналітична здатність, виникає схильність до пошуково-дослідницької діяльності. Старший дошкільник здатний по-новому експериментувати з предметами і в практичному плані і навіть подумки. «Проживання» дитиною таких життєвих ситуацій, коли розум, почуття і воля в гармонії взаємодіють, і виводить пізнавальну діяльність на рівень ціннісної для дитини, пізнавальний пошук стає потребою.

Проблема становлення узгодженої благополучної внутрішньої картини світу дитини, пошуки оптимальних можливостей впливу дорослих на сам процес формування ціннісних орієнтирів залишаються в полі загостреної уваги психолого-педагогічної науки так як створена в дитинстві картина світу освітлює все подальше життя. Повноцінне насичення уявлень і образів певними системами вираження в слові, забезпечує збагачення їх змісту, сприяє більш глибокому і адекватному відображенню реального світу, що значно розширює творчі можливості дитини на процес саморозвитку.

Зауважимо, що для сучасної дитини характерним є втрачання мотивуючої сили слова «треба», якщо відсутнє розуміння смислу: «Навіщо це потрібно?», тобто спостерігається мотиваційно інше ставлення до поняття «треба». В певний час в освітній системі термін «треба» і все, що за ним слідувало, несло важливе мотиваційне навантаження. Дитина могла і не бажати виконувати вказівки дорослого, але її примушували саме з допомогою цього слова «так треба». Дитина скорялась. Сьогодні звичною є ситуація, коли дошкільник спокійно вислухавши дорослого, запитує «Для чого?», «Навіщо?». Слово «треба» не має мотиваційного впливу, дитина потребує зрозумілого пояснення. Це перш за все підтверджує відомий взаємозв'язок довільної поведінки і свідомості. Старший дошкільник здатен успішно виконувати і небажану для нього справу за умови осмислення її сенсу. І таке доступне тлумачення дитині вимоги чи поради дорослого потрібне дитині вже з раннього віку. Такий зріст усвідомленості в дитячій поведінці в ситуаціях взаємодії з дорослим є яскравим свідченням самодостатнього «Я» дитини, яка відчуває себе повноцінним суб'єктом взаємодії. Дорослі мають усвідомлювати цю закономірність. Попри всі негаразди сучасні дошкільники мають доволі широкий простір для задоволення заданого самою природою прагнення активності, самостійності, свободи і дорослішання.

В ситуації дорослішання діти виявляють здатність оцінювати і дорослих «за певні досягнення» і прагнути до взаємин з ними. В ситуаціях,

коли старший дошкільник в спілкуванні з дорослим не знаходять задоволення своїх пізнавальних очікувань, пропонована діяльність його не приваблює ні змістом, ні формою. Дитина відверто ігнорує більшість вказівок дорослого, байдуже щось роблять, часто знаходить собі заняття поза регуляцією дорослого. Частіше педагоги вдаються до різних способів заохочення, моралізування щодо «недостойної поведінки» замість того, щоб зрозуміти справжню причину пасивності малюка.

Маємо визначити, що дорослі не готові до такого формату взаємин з дитиною. Дорослий (і батьки, і педагоги) завжди знають, як дитині краще, корисніше, правильніше. Вони міцно засвоїли місію регулятора дитячої поведінки, провідника в сконструйованому ними лабіринті школи життя, школи розвитку. На всі дитячі спротиви є різні моралізування, типу: «вередуєш, а згодом спасибі скажеш», «ти не сперечайся, а слухай уважно і виконуй». А насправді дошкільник не сперечається, не вередує, а хоче зрозуміти «що і навіщо», хоче отримати відповідь на виниклі додаткові запитання «а що там ...?», «а як можна ...?» тощо. Тобто призначення смислу та осмислення надзвичайно підвищилося. Сучасні діти більш прагматичні, це частково пояснюється більш широким досвідом користування технікою, що вимагає цілеспрямованості, осмисленості дій. Тому і в освітньому процесі зі старшими дошкільниками, потрібно враховувати це прагнення дитини вважати себе рівноправними дорослим. Досвід організації осмисленої життєдіяльності в умовах дошкільного закладу, де дитині пропонуються різноманітні специфічні дитячі види діяльності – ігрова, пізнавальна, художньо-образна (музична, зображувальна: малювання, аплікація, ліплення, конструювання), господарчо-побутова діяльність надає дитині безцінну розвивальну практику чередування та переключення різних видів активності що, в цілому характеризує життєву компетентність дошкільника. Сучасні діти постійно знаходяться в ситуації багатозадачності й швидкої зміни умов, у яких вони мають діяти. Завдання дорослих – навчити дітей ефективно діяти в певних відомих дитині умовах та

ситуаціях невизначеності, орієнтуючись на кінцевий образ результату, цілісне бачення процесу, смисловий зміст діяльності, розуміння того, який сенс у тій інформації, яку варто засвоїти. Тож ми маємо навчити дітей організовувати свою діяльність в умовах швидкоплинності та багатозадачності. Ефективність дитини в різних видах діяльності забезпечується сформованими аналітичними якостями, критичністю і самостійністю думки. Сучасні діти постійно знаходяться в ситуації багатозадачності й швидкої зміни умов, у яких вони мають діяти. Завдання дорослих – навчити дітей ефективно діяти в певних відомих дитині умовах та ситуаціях невизначеності, орієнтуючись на кінцевий образ результату діяльності, цілісне бачення процесу, смисловий зміст діяльності, розуміння того, який сенс у тій інформації, яку варто засвоїти.

Сьогодні все більше старших дошкільників «замовляють» розвиток, в них безліч «що?», «чому?», «звідки?», «як?», «для чого?». І відповідь їм потрібна тут і відразу. От і маємо створювати таку розвивальну ситуацію для кожної дитини як в умовах сімейного виховання так і в дитячому садку. Маємо по-новому осмислити своє ставлення до дитини як до цінності, визнати її права на розвиток та реалізацію природних здібностей. У нас давно є звичним «гасло» «Ми реалізуємо особистісно-орієнтований підхід». А чи справді реалізуємо?

Чому ж тоді так мало сплесків творчої ініціативи на організованих заняттях? Чому не цікаво в дитячому садку «мудрим» дошкільнятам, активність яких зашкалює і часто дратує дорослих. Це діти, які відчули смак саморозвитку у них пробудилася віра в свої «хочу, можу і буду» і гостре бажання активно самостійно діяти, вони «не втомлюються» навіть коли «падають, зачинаючи».

Знаковою особливістю сучасних дітей є й те, що надто важливим джерелом інформації у них є екранні засоби. Екран не рідко слугує і засобом навчання і розваги. До того ж дошкільнята виявилися досить «медіасправними», швидко обходяться без дорослого, весь свій час готові

віддавати в полон екрану. Свідомість дитини повністю підпадає під вплив агресивного інформаційного середовища з розмитими межами реального і віртуального світів. Обмежена можливість для вдумливого споглядання і розміркування є причиною того, що всю «екранну» інформацію дитина сприймає як реально існуючу. З екраном не поспілкуєшся, не запитаєш, а поруч здебільшого «живого» партнера наставника нема. Старші дошкільнята, які захопилися екраном втрачають інтерес до творчих сюжетно-рольових ігор, менше фантазують. Вони ніби випадають з так важливого дитячого світу казки, фантазії, гри. Часто дорослі сприймають це як «нормальне дорослішання дитини», не помічаючи відсутність творчої ініціативи, злетів фантазії, багатства задумів. Їм приємна «слухняна» поведінка виконавця дорослих вказівок. До того ж психологи стверджують, що дорослі за мізерним відсотком і не цікавляться змістом інформації, яку вбирає дитина. Взагалі рівень довірливих взаємин, суб'єкт-суб'єктної взаємодії в спільній діяльності дитини з близькими продовжує бажати кращого.

Дослідницький аналіз проблеми становлення ціннісних орієнтацій дітей дошкільника переконливо підтверджує відому істину, що кожна дитина неповторна. Якщо створити умови для її розвитку, то пробудяться й індивідуальні джерела активності, малюк відчуватиме насолоду від самостійно досягнутих успіхів. Це притаманне кожній дитині, процес становлення здібностей закладених природою, але потребує грамотного супроводу з боку дорослого. І тоді зрозуміємо, як багато ще нерозкритого таїться в кожному і як цікаво і приємно спостерігати за розкриттям дитячої природи, зародженням неповторного Я-дитини. Дитина в свою чергу вимагає любові і підтримки дорослих як базової умови повноцінного зростання. Саме під впливом повноцінного задоволення потреби у схваленні та позитивному емоційному прийнятті, емоційних оцінних суджень і формується образ «Я» і вся система ціннісних орієнтацій, які і слугуватимуть на шляху самоствердження. Дитина потребує суб'єкт-суб'єктних взаємин, їй дуже потрібне відчуття рівноправного партнера. Адже їй від природи закладено

прагнення до дорослішання. Психологами доведено, що для розвитку психологічних надбань дитині в рівній мірі потрібне як спілкування з однолітками так і з дорослими. Однак процес дорослішання прогресує та активізується саме в спілкуванні з дорослим. Важливо, щоб дорослий прагнув стати для дитини наставником, який опосередковано «засіває» в дитячу душу насінина добра і дбайливо вирощує їх з дитиною. Мудрість наставника в тому, щоб віднаходити імпульси, на які відкликається дитяча душа – так і висловлюються моменти, крок за кроком закріплюються, осмислюються і привласнюються дитиною. Дитина через дорослого йде до знань, мислить, розмірковує, уявляє, оцінює.

Освітньо-виховний процес повинен не готувати дитину до життя, а збагачувати її досвідом життєдіяльності в гармонії з самим собою, атакуючим світом людей і природи. Дошкільна освіта має вчити дитину жити тут і зараз, активно включатись в життя, радісно і щасливо проживати золоті роки дитинства.

Отже, виходить, що сьогодні дорослі можуть виконати свої професійні виховні та навчальні функції спираючись тільки на гідність та повагу дитини, а не на її слухняність та тиск. Дошкільна освіта з цієї позиції наповнює життя дитини емоційним багатством особистого досвіду та привласненням ідей сенсу життя. Освітній процес повинен не готувати дитину до життя, а збагачувати її досвідом життєдіяльності в гармонії з самим собою, атакуючим світом людей і природи. Дошкільна освіта має вчити дитину жити тут і зараз, активно включатись в життя, радісно і щасливо проживати золоті роки дитинства.

В цілому, немає сенсу порівнювати дітей, яких ми виховуємо в різні часи. Змінився час, змінилася ситуація їх дорослішання. Беззмінною залишається наша освітня місія - ростити щасливих дітей. Наскільки ми, дорослі, готові реалізувати саме цю місію? Дитина відчуває щастя, реалізуючи себе в різних формах і видах активності, де повною мірою розкриваються її особисті інтереси, таланти, і здібності. Все це вимагає по-

новому оцінити категорію ДОСВІДУ, навички КОМУНІКАЦІЇ і ВЗАЄМОДІЇ з оточуючим світом і навички САМОПРЕЗЕНТАЦІЇ.

Різні аспекти цих питань представлено співробітниками лабораторії психології дошкільника Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України у навчальному посібнику «Прийняття дитиною цінностей», який присвячено проблемі становлення ціннісних орієнтацій дитини старшого дошкільного віку.

Автори матеріалів: Вступ, розділ 1 «Зовнішні та внутрішні чинники привласнення дитиною старшого дошкільного віку соціально значущих цінностей», Висновки (Піроженко Т.О.); розділ 2 «Цінності в житті старших дошкільників: резерви гармонійного розвитку» (Ладивір С.О.); розділ 3 «Перебіг мотиваційних характеристик вибору дитиною соціально значущих цінностей на перехідному етапі від дошкільної до початкової освіти» (Токарева Л.Д.); розділ 4 «Феномен світоглядних уявлень як фактор прийняття дитиною ціннісних орієнтацій » (Хартман О.Ю.); розділ 5 «Прояв дитиною етичних інстанцій у взаємодії з дорослими та однолітками в умовах дошкільного закладу та початкової школи» (Карабаєва І.І.); розділ 6 «Довільна поведінка як чинник прийняття дитиною соціально значущих цінностей» (Соловйова Л.І.); розділ 7 «Роль сім'ї у прийнятті дитиною цінностей » (Федорчук О.І.).

Розділ 1.

Зовнішні та внутрішні чинники привласнення дитиною старшого дошкільного віку соціально значущих цінностей

Аналіз проблеми співвідношення зовнішніх (соціально-педагогічних) та внутрішніх (психологічних) факторів впливу на процес прийняття дитиною старшого дошкільного віку соціально значущих цінностей є актуальним питанням теорії та практики освіти.

Важливість наукового аналізу цього питання посилюється запитом сучасного суспільства на підтримку становлення людини, яка має чітку систему поглядів, що надають життю осмисленості, ясності, розуміння мети особистісної активності, почуття власної гідності, почуття значущості своїх виборів, що в цілому характеризує сформованість життєвої компетентності.

Вироблення системи ціннісних орієнтирів в часи, коли руйнуються традиційні ідеологічні системи, може зажадати від батьків, педагогів та й самих вихованців неабиякої сміливості та наполегливості, оскільки ціннісними орієнтирами їх можна вважати тільки за умови їх реального функціонування у житті. Теоретичний аналіз практики існування ціннісних орієнтирів вихованців дошкільних навчальних закладів та учнів першого класу в нових умовах шкільного життя надає освітянам можливість побачити результат професійних психолого-педагогічних впливів на розвиток дитини, сприяє усвідомленню нових сучасних тенденцій та очікувань суспільства щодо потрібних реформувань в освіті. Психолого-педагогічний супровід розвитку дитини старшого дошкільного віку у період вікової кризи регуляції поведінки на 6 (7) роках життя потребує врахування закономірностей розвитку важливіших надбань ціннісно-сміслової сфери, які сприяють збереженню цілісності особистості дитини дошкільного віку на етапі

кардинальної зміни соціальної ситуації розвитку малюка (дошкільна-початкова освіта).

Проблемні питання збереження цілісності особистісних досягнень дитини вимагають професійно виважених та науково обґрунтованих дій дорослих у забезпеченні наступності між дошкільною та початковою ланкою освіти. Соціальна ситуація розвитку дитини на етапі переходу «дошкільна-початкова освіта» актуалізує від дорослих психологічних знань щодо закономірностей розвитку дитини старшого дошкільного віку. Ускладнює розуміння та прийняття психологічних закономірностей віку той факт, що у старшому дошкільному віці (шостий та сьомий роки життя) кожна дитина проживає в різних соціально-педагогічних умовах: - в групах дошкільного навчального закладу; - у першому класі загальноосвітньої школи; - в групах різного роду Центрів розвитку, або в умовах сімейного виховання, використовуючи за запитом батьків освітні послуги гувернера або взагалі ігноруючи розвивальні завдання відповідного перед школою віку.

Дорослий при цьому по-різному бачить соціальну позицію, роль, свої стосунки з дитиною та функції щодо неї, оскільки найближчим часом бачить/не бачить дитину в ролі учня початкової школи. До того ж, на віковому шляху старшого дошкільника постає специфічне завдання – проживання вікової кризи (6-7 років), яка називається «криза регуляції поведінки» і призначенням якої є набуття якостей довільної регуляції всіх сформованих до цього часу психологічних надбань емоційного та пізнавального характеру. І хоча ця криза не є гострою, але ж перебіг змін у поведінці, стосунках з дорослим та ровесниками, змін в характері протікання діяльності впливає на остаточне закріплення особистісних надбань. Традиційно виділяється три аспекти психологічної зрілості: інтелектуальний, емоційний та соціальний. Під інтелектуальною зрілістю розуміють диференційоване сприйняття (перцептивна зрілість), яке включає виділення фігури з фону; концентрацію уваги; аналітичне мислення, яке виражається в спроможності розуміння основних зв'язків між явищами;

можливість логічного запам'ятовування; уміння відтворити зразок, а також розвиток тонких рухів руки та сенсомоторну координацію. Можна сказати, що така інтелектуальна зрілість у значній мірі відображає функціональне дозрівання структур головного мозку.

Емоційна зрілість в основному розуміється як зменшення імпульсивних реакцій і можливість протягом тривалого часу виконувати не дуже привабливі завдання.

До соціальної зрілості відноситься потреба дитини в спілкуванні з однолітками і уміння підпорядковувати свою поведінку до законів дитячих груп, а також спроможність виконувати роль учня в ситуації шкільного навчання.

Найбільш серйозні заперечення проти шкільного навчання в цьому віці висловлював у свій час Д.Б. Ельконін. Він писав, що перехід на наступний, більш високий етап розвитку дітей визначається тим, наскільки повно прожитий попередній період, наскільки дозріли ті внутрішні протиріччя, які можуть вирішитись шляхом такого переходу. Якщо ж він закінчиться до того, як ці протиріччя дозріли, — штучно форсований без урахування об'єктивних чинників, — то суттєво постраждає формування особистості дитини. Скорочення дошкільного дитинства на один рік може порушити існуючий процес розвитку дітей і не принести користі. Д.Б. Ельконін вважав, що замість організації шкільного навчання з 6 років, доцільніше розширити мережу підготовчих груп дитячих садів, де зручніше готувати дітей до школи, оскільки дітям в дитячому садку краще, вони живуть більш повним, більш різноманітним життям і виглядають життєрадісними і здоровішими, ніж їхні однолітки-школярі.

Незалежно від того, коли дитина пішла до школи, в 6 чи 7 років, вона в певний момент свого розвитку проходить через кризу. Цей перелом може розпочатись в 7 років, а може зміститись до 6 чи 8 років. Як і будь-яка криза, криза 7 років не міцно пов'язана з об'єктивною зміною ситуації. Важливо, як дитина переживає ту систему стосунків, до якої вона відноситься — чи то

стабільні стосунки, чи такі, які різко змінюються. Змінилося сприйняття свого місця в системі стосунків — а отже, змінюється соціальна ситуація розвитку і дитина опиняється на межі нового вікового періоду. Криза 3 років була пов'язана з усвідомленням себе як активного суб'єкта в світі предметів. Промовляючи «Я сам», дитина прагне діяти в цьому світі, змінити його. Тепер вона приходять до усвідомлення свого місця в світі суспільних відносин. Вона відкриває для себе значення нової соціальної позиції — позиції школяра, пов'язаної з виконанням дорослими важливої навчальної роботи. І нехай бажання зайняти це нове місце в житті з'явилося у дитини не з самого початку навчання, а на рік пізніше, усе одно формування відповідної внутрішньої позиції докорінно змінює її самосвідомість. Як вважає Л.І. Божович криза 7 років — це період народження соціального «Я» дитини.

Зміна самосвідомості призводить до переоцінки цінностей. Те, що було важливим раніше стає другорядним. Колишні інтереси, мотиви втрачають свою спонукальну силу, їх замінюють нові. Усе, що стосується навчальної діяльності (в першу чергу оцінки), виявляється цінним, те, що пов'язане із грою, — менш важливим. Маленький школяр із захопленням грається, і гратися ще буде довго, проте гра вже не є основною складовою частиною його життя.

Перебудова емоційно-мотиваційної сфери не обмежується появою нових мотивів і зрушеннями, перестановками в ієрархічній мотиваційній системі дитини. У кризовий період відбуваються глибокі зміни в плані переживань, підготовлені всім ходом особистісного розвитку в дошкільному віці. Наприкінці дошкільного дитинства намітилось усвідомлення дитиною своїх переживань. Зараз усвідомлені переживання утворюють стійкі афективні комплекси. Окремі емоції й почуття, які відчувала дитина років чотирьох, були швидкоплинними, ситуативними, не залишали помітного сліду в її пам'яті. Те, що вона періодично зіштовхувалась з невдачами в деяких справах чи іноді отримувала неприємні відгуки про свою зовнішність,

і відчувала із цього приводу засмучення, образу, чи прикрість, не впливало на становлення її особистості. Як відомо, лише небагато дошкільників здобувають високий рівень тривожності й заниження уявлення про себе; щоб це сталося, у сім'ї повинна панувати особлива атмосфера невдоволення і високої вимогливості. І навпаки, в умовах захвалювання та захоплення виростають діти з надмірно високою навіть для дошкільного віку самооцінкою; їх також мало. Усі ці випадки — результат засвоювання постійно повторюваної оцінки близьких дорослих, а не узагальнення власного емоційного досвіду в період кризи 7 років проявляється те, що Л.С. Виготський називає узагальненням переживань. Ланцюг невдач чи успіхів (в навчанні, у широкому спілкуванні), які кожний раз приблизно однаково переживаються дитиною, призводить до формування стійкого афективного комплексу — почуття неповноцінності, приниження, скривдженого самолюбства чи почуття власної значущості, компетентності, винятковості. Звичайно, у подальшому, ці афективні утворення можуть змінюватися, навіть зникати при накопиченні досвіду іншого роду. Проте, деякі з них, підкріплюючись відповідними подіями та оцінками, фіксуватимуться в структурі особистості та впливатимуть на розвиток самооцінки дитини, її рівень домагань.

Завдяки узагальненню переживань в 7 років з'являється логіка почуттів. Переживання набувають нового змісту для дитини, між ними встановлюються зв'язки, уможлиблюється боротьба переживань. Таке ускладнення емоційно-мотиваційної сфери призводить до виникнення внутрішнього життя дитини. Це не зліпок із зовнішнім її життям. Хоча зовнішні події, ситуації, стосунки становлять зміст переживань, вони своєрідно переломлюються у свідомості, і емоційні уявлення про них утворюються в залежності від логіки почуттів дитини, її рівня домагань, очікувань і т.д. Скажемо, одна і та ж оцінка, отримана на уроці різними дітьми, викликає у них цілковито різний емоційний відгук: четвірка для одного — джерело бурхливої радості, для іншого — розчарування й образи,

одним сприймається як успіх, іншим — як невдача. З іншої сторони внутрішнє життя — життя переживань впливає на поведінку і, тим самим, на зовнішню канву подій, до яких активно залучається дитина.

Розпочата диференціація зовнішнього та внутрішнього життя дитини пов'язана зі зміною структури її поведінки. З'являється *змістова орієнтувальна основа вчинку* — ланка між бажанням щось робити діями, що розгортаються. Це інтелектуальний момент, який дозволяє більш-менш адекватно оцінити майбутній вчинок з точки зору його результатів і більш віддалених наслідків. Проте, одночасно це і момент емоційний, оскільки особистісний зміст вчинку — його місце в системі стосунків дитини з оточуючими, ймовірні переживання з приводу змін цих стосунків. Змістове орієнтування у власних діях стає важливою стороною внутрішнього життя. У той же час воно вилучає імпульсивність і безпосередність поведінки дитини. Завдяки цьому механізму втрачається дитяча безпосередність; дитина роздумує, перш ніж діяти, починає скривати свої переживання та коливання, намагається не показувати іншим, що їй погано. Дитина зовнішньо вже не така, як внутрішньо, хоча протягом молодшого шкільного віку ще будуть у значній мірі зберігатися відкритість, прагнення виплеснути всі емоції на дітей і близьких дорослих, зробити те, що дуже хочеться. Суто кризовим проявленням диференціації зовнішнього та внутрішнього життя дітей зазвичай являються кривляння, манірність, штучне напруження поведінки. Ці зовнішні особливості, а також і схильність до примх, афективних реакцій, конфліктів, починають зникати, коли дитина виходить із кризи, і вступає в новий вік.

Важливість і унікальність існуючої в житті дитини сьомого року життя системи ціннісних орієнтацій як складової всієї смислової сфери особистості підкреслює значущість дошкільного віку як своєрідного етапу формування особистості, результатом якого є поява в кінці періоду ряду особистісних новоутворень. Базовими особистісними новоутвореннями дитини старшого дошкільного віку є: виникнення першого схематичного абриса дитячого

світогляду; виникнення внутрішнього плану свідомості; виникнення перших етичних інстанцій; початок формування довільності; підпорядкування мотивів. Неперевершена значущість кожного з вказаних психологічних надбань в становленні особистості вносить свою індивідуальну характеристику щодо здійснення вибору дитиною соціально-значущих цінностей як регуляторів психічної, соціальної, предметно-практичної, пізнавальної, образотворчої активності. Враховуючі проблемне коло питань щодо факторів, які сприяють розвитку у дитини здатності до вибору соціально-значущих цінностей, ми можемо стверджувати про загострення вказаних аспектів розвитку у дитини старшого дошкільного віку в зв'язку з перебігом вікової кризи 6 (7) років. Як відомо, криза саморегуляції поведінки має свої ознаки на різних фазах її перебігу: докритичної, критичної та посткритичної фази. Докритична фаза характеризується спонтанічною поведінкою, що притаманна дошкільнику. Критична фаза актуалізує прояв ненатуральної поведінки: дитина вдає когось іншого, щось приховує; спостерігається втрата безпосередності у спілкуванні з оточенням: бажання виконання чиїхось дій, дитина виявляє яке значення матиме ця дія для нього самого (показна наївність трактується як нещирість); спостерігається надмірна дорослість: питання виконання норм охорони та збереження себе; розпадається єдність інтелекту і емоцій : дитина не панує над своїми почуттями; синдром гіркої цукерки : дитині є погано, але не показує цього. Всі ці ознаки - прояв дитиною вимоги щодо уваги і поваги до себе - потребують індивідуалізації виховних питань. Посткритична фаза характеризується тим, що дитина починає підпорядковувати свою поведінку обов'язковим соціальним нормам, використовує етичні інстанції у міжособистісній взаємодії. У зв'язку зі змінами поведінки та діяльності дитини у період проживання вікової кризи саморегуляції важливо враховувати суперечливість, єдність та взаємозв'язок психологічних змін та досягнень дитини, які виступають рушійними силами розвитку особистості. Вже стало аксіомою, що особистість розвивається у зв'язку з внутрішніми

суперечностями, що виникають у її житті. Вони обумовлюються, як наголошував Г.Костюк, її ставленням до навколишнього середовища, успіхами й невдачами, порушенням рівноваги між індивідом і суспільством. Однак зовнішні протиріччя, які набувають навіть конфліктного характеру (наприклад, конфлікти між дитиною і батьками), ще не стають рушієм розвитку. Тільки інтеріоризуючись, викликаючи в індивіді протилежні тенденції, які вступають між собою у боротьбу, вони стають джерелом його активності, спрямованої на вирішення внутрішнього протиріччя шляхом вироблення нових способів поведінки. Розглянемо деякі аспекти взаємовпливу особистісних новоутворень періоду вікової кризи регуляції поведінки та актуалізації ціннісних орієнтацій дітей. Так, сама діяльність і поведінка дитини сьомого року життя, що опинилась з різних причин в принципово відмінних умовах навчально-виховних впливів дошкільного закладу, шкільного навчання, в ситуації індивідуального сімейного виховання, або в Центрах розвитку дитини, спричинюються рядом мотивів, між якими існує складна система різних співвідношень. При виникненні ситуації зіткнення безпосередніх особистісних спонукань дитини з засвоєними соціальними мотивами виникає так звана боротьба, внаслідок якої один мотив починає домінувати і підпорядковувати інші. Повторюваність цієї ситуації формує супідрядність мотивів як особистісне новоутворення дошкільного віку. Поява *феномену супідрядності мотивів* – спроможності дошкільника підпорядковувати поведінку одному домінуючому мотиву над іншими, менш вагомими, становлення системи та ієрархії мотивів вказують на процес вибору дитиною соціально-значущих цінностей та можуть виступати критерієм цієї здатності. Конкретний зміст цієї ієрархії, а саме, які мотиви підкоряють собі всі інші спонукання, залежить від досвіду взаємодії дітей і їх виховання. Міжособистісна взаємодія як виховний фактор є однією із найдієвіших соціальних детермінант становлення ціннісно-сислової сфери особистості, розвитку її духовності. Розвивально-виховний її потенціал здебільшого досліджується у

взаємодії дорослого і вихованця, залишаючи відкритими багато питань впливу на дитину різних референтних груп, впливу інформації, що поступає із мас-медіа. Розкриття виховного впливу в системі "вихованець - вихованець", "вихованець - дорослий", найчастіше зводиться до дії механізму особистісного зразка, наслідування чи вимоги у різних її формах. Але слід зазначити, що попри теоретичне визнання пріоритетності розвивального спілкування, базованого на діалозі з дитиною, попри різноманітні філософські, психологічні теорії, та дослідницькі розробки й навчальні програми демократичного, гуманістичного, альтруїстичного, ненасильницького і т.п. спрямування спілкування з дітьми у практиці освітньої системи, (дошкільної та початкової шкільної), спостерігається педагогічна безпорадність, переважання авторитарності та маніпулювання дітьми. При цьому багато педагогів згодні з необхідністю суб'єктного, шанобливого, розвивального спілкування, яке не травмує і не пригнічує активність дитини. Проте на практиці більшість дорослих не здійснює з дітьми повноцінної взаємодії, активність та самостійність дітей часто гальмується. Причина такого становища полягає в тому, що в навчальних закладах не реалізується головна умова розвитку дитини - діалогічне спілкування, у просторі якого формуються та усвідомлюються етичні інстанції, що регулюють міжособистісні стосунки, взаємодію та поведінку.

Поява психологічного феномену *внутрішні етичні інстанції*, - засвоєні дошкільником моральні норми, які регулюють його поведінку у відповідності до соціальних вимог також може слугуватиме критеріальною ознакою здатності дитини до вибору соціально-значущих цінностей. Таке ствердження виходить з того, що засвоєння моральних норм та узгодження їх з власними потребами й проявами самостійності, дошкільники досягають значного ступеня регуляції власної поведінки. Водночас із цілеспрямованістю дій дошкільнят зростає здатність до вольових зусиль, яку діти спрямовують на досягнення мети і подолання труднощів. Регуляція емоційних переживань та поведінкових актів малюка, спонукувана в грі та

взаємодії з дорослим формує довільність поведінки - важливе особистісне новоутворення дошкільного віку. На фоні імпульсивної поведінки дитини початку дошкільного віку її дії з часом стають все більш керованими, безпосередні емоційні спонуки підкоряються соціально прийнятній меті. Довільність поведінки дошкільняти формується за умов правильних виховних впливів дорослих- батьків й педагогів. За слухним висловом Д.Шеффера «дітям потрібні любов, керівництво та обмеження». Завдяки сформованим «внутрішнім етичним інстанціям» дитина стає здатною керувати своїми діями у відповідності до поставленої мети, яка допомагає переборювати труднощі, докладати зусилля. Формуються вольові риси особистості: наполегливість, самостійність, цілеспрямованість, здатність до саморегулювання та ін. Внутрішніми спонуками до цих виявів стають соціальні мотиви, власні обіцянки, почуття обов'язку тощо. Важливим досягненням розвитку дитини дошкільного віку є поява емоційної децентрації: здатність її враховувати в своїй поведінці бажання, інтереси, прагнення, переживання інших людей. При цьому емоційний відгук виникає раніше, ніж дитина набуває вміння оцінювати ситуацію з точки зору іншої людини за допомогою розвитку емоційної уяви. За зовнішнім актом поведінки спостерігаються узагальнені переживання, які гостріші, глибше, ніж раніше, бо ці переживання пов'язані із ставленням до дитини, яке усвідомлюється та афективно узагальнюється. Ефектом проживання вікової кризи є зрушення афекту з кінця на початок дії. Передчуття наслідків віддалених вчинків коректує дитячу поведінку, формує моральну, мотиваційно-смислову саморегуляцію (почуття власної гідності, провини, відповідальності тощо). Гідність як синкретична якість особистості, в якій відображені особистісні риси характеру, свідчить про моральну цілісність вихованця і може слугуватиме показником (критерієм) його особистісної мобільності. Цю позицію також покладено в основу припущення здатності дитини старшого дошкільного віку до вибору соціально значущих цінностей. У своєму ствердженні ми виходимо із відомих досліджень дитячої

психології, в яких представлено вікову здійснення вибору. Так, у молодшого дошкільника спонуканням до дії є безпосереднє враження, а не усвідомлення її віддалених наслідків. Дія за безпосереднім враженням позбавляє поведінку вибірковості, призводить до необдуманих вчинків. Вміння дитини робити свідомий вибір пов'язується із розвитком довільної поведінки та означає відхід від імпульсивних, ситуативних та мало усвідомлюваних дій (Л. С. Виготський, Л. А. Гарсіяшвілі, В. К. Котирло, Н. О. Циркун). Старший дошкільник вчиться вибирати на основі з'ясування значимості потрібної поведінки: усвідомлення сенсу своїх дій, як встановлення відношення мотиву до мети, відношення між тим, що досягати і навіть (Л. М. Головіна, Л. О. Кожаріна, Н. М. Кожухова, О. М. Леонтьєв, Я. З. Неверович, Н. І. Непомняща, О. О. Смирнова). Так дитина вправляється, за словами Л. С. Виготського, у вільному виборі між двома можливостями, який визначається не ззовні, а зсередини самою дитиною.

Означений екскурс щодо динаміки перебігу кризового періоду у психічному розвитку дитини сьомого року життя підкреслює важливі аспекти регулятивної ролі системи ціннісних орієнтацій в становленні особистості. Це потребує у практиці освіти свідомого врахування дорослими закономірностей перебігу вікової кризи розвитку старшого дошкільника (6-7 років). Вікова криза регуляції поведінки акцентує в практиці дошкільної та початкової освіти наукове обґрунтування проблем виховання особистості. Наукове рішення проблеми набуває особливої значущості щодо втілення дорослими психологічно виважених дій, які б враховували факт проживання дитиною сьомого року життя в різних соціальних умовах та способах навчання - дошкільні навчальні заклади, центри розвитку дитини, загальноосвітня середня школа. Тим самим нового осмислення набуває наукова категорія вікової кризи розвитку старшого дошкільника та психолого-педагогічні чинники вибору дитиною соціально значущих цінностей як регуляторів спілкування, поведінки, діяльності.

Психолого-педагогічні умови, що передбачають єдність змісту, методів і форм організації навчально-виховного процесу вихованців мають зосереджуватися на формуванні цілісності особистості дитини як відповідної цінності освітнього простору. У зв'язку з цим недопустимим є спрощений підхід до формування системи ціннісно-сислової сфери дитини, зокрема його системи ціннісних орієнтацій, обмеження цього процесу лише інформаційним поданням. Тут має принципове значення, в якій формі вихованець оволодіває змістом ціннісної орієнтації. Важливо, щоб цей зміст був проблемно представлений в етико-когнітивній антиномії (добро - зло), а в свідомості вихованця внутрішній рух відбувався від образу моральної дії до розуміння її сутності. Не менш важлива збалансованість емоційного, когнітивного та діяльнісного компонентів ціннісних орієнтацій як характеристики їх структурної цілісності, для чого виховні впливи дорослих повинні сповна використовувати проектування позитивного досвіду життєдіяльності вихованців. Необхідність доповнення та переосмислення чинників та рушійних сил індивідуалізації психічного, соціального, духовного розвитку дитини старшого дошкільного віку на етапі переходу від дошкільної до початкової освіти підкреслюється тим, що в сучасному суспільстві ціннісно-сислова сфера особистості складається не лише під впливом традиційних чинників, таких як сім'я, оточення з однолітків, але й під впливом нових чинників: ЗМІ, інтернет, комп'ютерні ігри.

Свідоме врахування та створення умов для набуття необхідних досягнень сприяє усталенню якостей, в яких активно вправляється дитина довгий латентний спокійний період життя до підліткової кризи і який припадає й використовується дитиною весь період навчання у початковій школі. Специфіка проживання дитиною старшого дошкільного віку кризи 6–(7) років характеризується надбанням дитиною довільності всіх психічних процесів, зокрема розвитком регулюючої функції поведінки відповідно до засвоєних нею ціннісних орієнтирів. Психологічним результатом зазначених процесів є усталення найважливіших надбань особистісного розвитку

дошкільника, пов'язаних із духовними аспектами його життя. Специфіка означеного періоду вказує на актуальну потребу збалансування зусиль дорослих у забезпеченні особистісних новоутворень, якими є: виникнення першого схематичного абрису дитячого світогляду; виникнення внутрішнього плану свідомості; виникнення перших етичних інстанцій; початок формування довільності; підпорядкування мотивів. Неперевершена значущість кожного з вказаних психологічних надбань в становленні особистості вносить свою індивідуальну характеристику щодо здійснення вибору дитиною соціально значущих цінностей та в цілому, формування її духовних підвалин життя.

Прийняття дитиною ціннісних орієнтирів, якими вона керується в діяльності, поведінці, стосунках із дорослими та ровесниками актуалізує взагалі рішення проблеми формування культури вибору, яка передбачає створення з боку дорослих умов, що наповнені свободою. Людині, а особливо молодій людині, завжди надзвичайно важко здійснити вибір. Адже – це відповідальність. Вибором просякнуті всі дії людини. Вибір розпочинається з дитинства і триває все життя. Формуючись, як і потреби, в індивідуальному досвіді суб'єкта, особистісні цінності відбивають, однак, не стільки динамічні аспекти самого індивідуального досвіду, скільки інваріантні аспекти соціального і загальнолюдського досвіду, що привласнюється індивідом. Сам процес становлення ціннісних орієнтацій дитини дошкільного віку – це відповідь на питання як соціальний світ стає доступним аналізу, розумінню та привласненню дитиною. Узагальнений висновок щодо цього шляху підтверджує, що вибір здійснюється через перебіг емоційних станів (інтерес, подив, захоплення) та більш складних емоційних почуттів (етичних, естетичних, інтелектуальних), ґрунтується на розумі (і це, безперечно актуалізує певну інтелектуальну розвиненість), реалізується через діяльність, яка відповідно потребує від дитини розвинених якостей вольової регуляції, оскільки долає необхідність і

розвивається на засадах вільних дій. Все це потребує створення зовнішніх умов для здійснення вибору.

Аналітичний огляд наукових матеріалів дозволяє констатувати, що однією з провідних тенденцій розвитку освітньої ситуації сьогодення стає перехід до ціннісної парадигми (М.В.Богуславский, В.А.Караковский, Г.Б.Корнетов, З.И.Равкин, В.А.Сластенин та ін.) який засвідчує підвищену увагу до формування ціннісно-змістової сфери дитини. В.Е.Чудновський підкреслює, що формування ціннісно-змістової сфери – не якийсь визначений етап розвитку людини, цей процес перетворення ціннісних орієнтацій є «наскрізним», він «прокреслює» все життя людини від народження до глибокої старості, який вступає у складну взаємодію з віковими особливостями і середовищними факторами. Аналіз літературних джерел надає можливість констатувати, що посилюється науковий інтерес до проблематики філософії виховання особистості. Відомо, що філософія виховання насамперед відповідає на питання про те, якою повинна бути особистість, якими рисами вона повинна володіти, в якому напрямку треба вести її становлення. Філософія виховання також вирішує проблему ставлення людини до світу, до природи, до суспільства, до різноманітних людських спільнот, до інших людей, до самої себе. Вона оцінює явища і процеси, які сприяють вихованню людини, визначає взаємодію між факторами і умовами формування особистості. Наше спрямування дослідження відповідає сучасним тенденціям розвитку психологічної науки з огляду на посилення уваги дослідників до проблем становлення творчої особистості, що здатна проявити та регулювати свою життєву активність на основі сутнісних ціннісних орієнтацій, вектор виміру яких – відповідність духовності та нормам моралі.

Водночас, ми констатуємо про відсутність єдиного підходу щодо розуміння сутнісних понять, пов'язаних ціннісними орієнтаціями дитини дошкільного віку. Спільним для зазначених підходів є визнання емоційно-ціннісного ставлення як важливого структурного компоненту

самосвідомості та необхідною сходинкою на шляху до особистісного зростання (В. Котирло). Вищезначене вимагає від педагогів системи дошкільної освіти внутрішньої впорядкованості і структурованості смислів, цінностей, побудови власних конструктивних образно-понятійних схем, пред'являє особливі вимоги до системи суб'єктивного контролю професійно-значущої поведінки, складниками якої є фасилітація дорослим процесу розвитку маленької дитини, її підтримка, сприяння і просування вперед. Проте, на сьогодні цілим рядом досліджень (Е.В.Бодрова, А.Г.Исмагилова, Г.В.Маралов, В.А.Ситаров, Т.И.Чиркова, Е.Г. Юдина) показана неготовність педагогів до здійснення оптимальної взаємодії з дітьми, наявності у їх свідомості ідей стимулювання дитячої активності, заохочення до її проявів, створення умов і підтримання саморозвитку дитини та реальної взаємодії, спрямованої на домінування, придушення ініціативи.

Декларуючи прихильність гуманістичної парадигми, більшість педагогів залишаються на технократичних позиціях, відмітною ознакою яких є маніпулятивний підхід до дітей. У педагогічному середовищі недостатньо педагогів, здатних з позицій гуманізму вирішувати найбільш важкі питання в умовах соціальних змін. Для сучасної ситуації українського дошкільня характерним є два аспекти процесу становлення особистісної моделі взаємодії з дітьми: з одного боку педагоги демонструють потребу у поширенні сучасних інновацій на засадах діалогічного спілкування з дітьми та їх сім'ями; з іншого боку – постає як жорстка вимога нормативних і методичних документів. Така подвійна ситуація, ускладнена, до того ж, відсутністю об'єктивних умов для реалізації особистісної моделі взаємодії з вихованцями (реальна наповнюваність груп; висока плинність кадрів; велика кількість вакансій педагогічних та допоміжних посад тощо), породжує міжособистісні і внутрішньо особистісні конфлікти, посилення функціонування різного роду педагогічних стереотипів. Отже, теоретичний аналіз проблеми становлення ціннісних орієнтацій дітей дошкільного віку як пріоритетних індикаторів особистісного зростання, та аналіз чинників

розвитку та реального функціонування ціннісних орієнтацій в життєдіяльності дошкільників в сучасному соціокультурному середовищі, вказує на протиріччя між вимогами з боку суспільства щодо необхідності гуманізації освіти, найважливішим компонентом якої є орієнтація педагогів на особистісну модель взаємодії з дітьми та відсутністю об'єктивних і суб'єктивних умов її реалізації. Психолого-педагогічні умови, що передбачають єдність змісту, методів і форм організації навчально-виховного процесу вихованців мають зосереджуватися на формуванні цілісності особистості дитини як відповідної цінності освітнього простору. Оскільки основним способом життя людини є діяльнісний, то цінності особистості є підґрунтям активності, яка проявляється у тих чи інших видах її діяльності. Особистісне функціонування вихованця набуває для нього особливого сенсу, коли він постійно підтримує зв'язок між своєю життєдіяльністю і людьми, що оточують його (батьками, педагогами, однолітками). У зв'язку з цим недопустимим є спрощений підхід до формування системи ціннісно-сислової сфери дитини, зокрема його системи ціннісних орієнтацій, обмеження цього процесу лише інформаційним поданням. Тут має принципове значення, в якій формі вихованець оволодіває змістом ціннісної орієнтації. Важливо, щоб цей зміст був проблемно представлений в етико-когнітивній антиномії (добро - зло), а в свідомості вихованця внутрішній рух відбувався від образу дії, що наповнений ціннісним відношенням до розуміння сутності цінності. Не менш важлива збалансованість емоційного, когнітивного та діяльнісного компонентів ціннісних орієнтацій як характеристики їх структурної цілісності, для чого виховні впливи дорослих повинні сповна використовувати проектування позитивного досвіду життєдіяльності вихованців. З психологічної точки категорія «цінність» є особливим видом реальності. Сама по собі вона не існує. Цінність завжди пов'язана з конкретною людиною, точніше з її ставленням до предмету зі світу суб'єктивної реальності. Відповідно ми маємо цінності матеріальні (речі,

гроші, матеріальні блага), цінності художні (твори мистецтва та літератури), цінності природні (краса природи, схід сонця, морський бриз, гірське повітря), цінності людські (любов, радість, мужність, вчинок). Цінність чогось може бути цінністю, лише коли це щось є значущим для когось, для конкретної людини. Коли число людей, які визнають певну цінність є виражено великим, ми говоримо про існування загальнолюдських чи так званих «вічних» цінностей, таких як добро, краса, справедливість та ін. Для вибору та пояснення свого вибору ми пропонували дітям цінності із різних сфер взаємовідносин людини зі світом. Це модальності активності людини в сфері «людина-людина», «людина –природа», «людина - техніка», «людина -мистецтво». Класифікація всіх цінностей залежить від призми аналізу ціннісно-сислової сфери особистості. У своєму дослідженні ми розрізняємо такі групи цінностей:

- термінальні (цінності-блага): родина, щастя, здоров'я, дружба, краса природи, краса мистецтва, краса техніки, зовнішня краса, творчість, гроші;

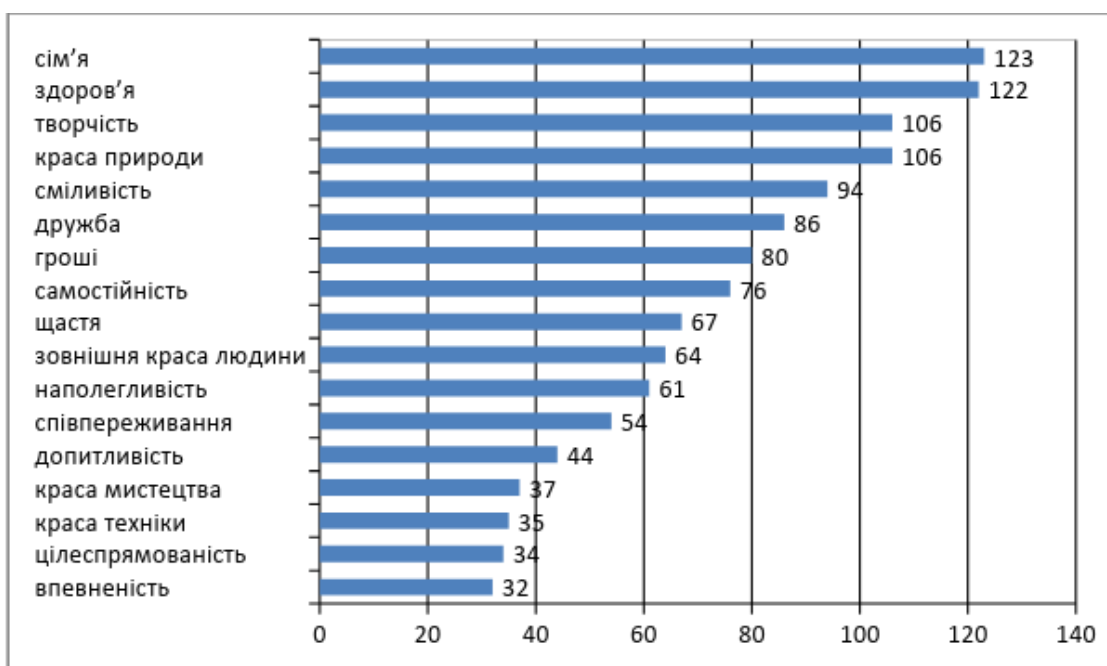
- інструментальні (цінності-регламенти): співпереживання, самостійність, допитливість, цілеспрямованість, впевненість, сміливість, наполегливість.

На основі теоретичного аналізу проблеми становлення ціннісних орієнтацій дітей старшого дошкільного віку співробітниками лабораторії психології дошкільника Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України представлено характеристику системи існуючих в реальному житті старших дошкільників, які виховуються в дошкільних навчальних закладах та перших класах початкової школи цінностей в двох напрямках: широта та змістовна наповненість системи цінностей, яка існує в дитячій субкультурі життя („Поле цінностей дитини”) та психологічні особливості процесу становлення цінностей у дитини дошкільного віку („Структурно-динамічні характеристики ціннісних орієнтацій”). Проведено апробацію методичного апарату дослідження в дошкільному закладі та перших класах початкової

школи, щодо визначення впливу внутрішніх факторів (ступеня сформованості психологічних досягнень дитини старшого дошкільного віку) та зовнішніх соціально-педагогічних факторів впливу на формування цінностей. Для цього у розробленій Програмі спостережень за проявами активності дитини у різних видах діяльності та проведеному обстеженні рівня психічного розвитку дітей визначено контрольні питання, запитальники й оцінні бали, а також критерії оцінки особистісних якостей респондента.

Проведене тестування дітей віком від 5 до 7 років, які виховуються в умовах дошкільних навчальних закладів та першому класі початкової школи різних регіонів України (Схід України, Центральний та Західний регіони України) дозволило створити єдину базу даних, що налічує інформацію про 200 респондентів та здійснити статистичний аналіз отриманих даних з урахуванням: - кластеризації даних, факторного аналізу та кореляції між факторами. Виявлено надійні узгоджені зв'язки між характеристиками особистісних якостей респондента та вибору дітьми рейтингових цінностей.

Рейтинг цінностей дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку

Мал.1

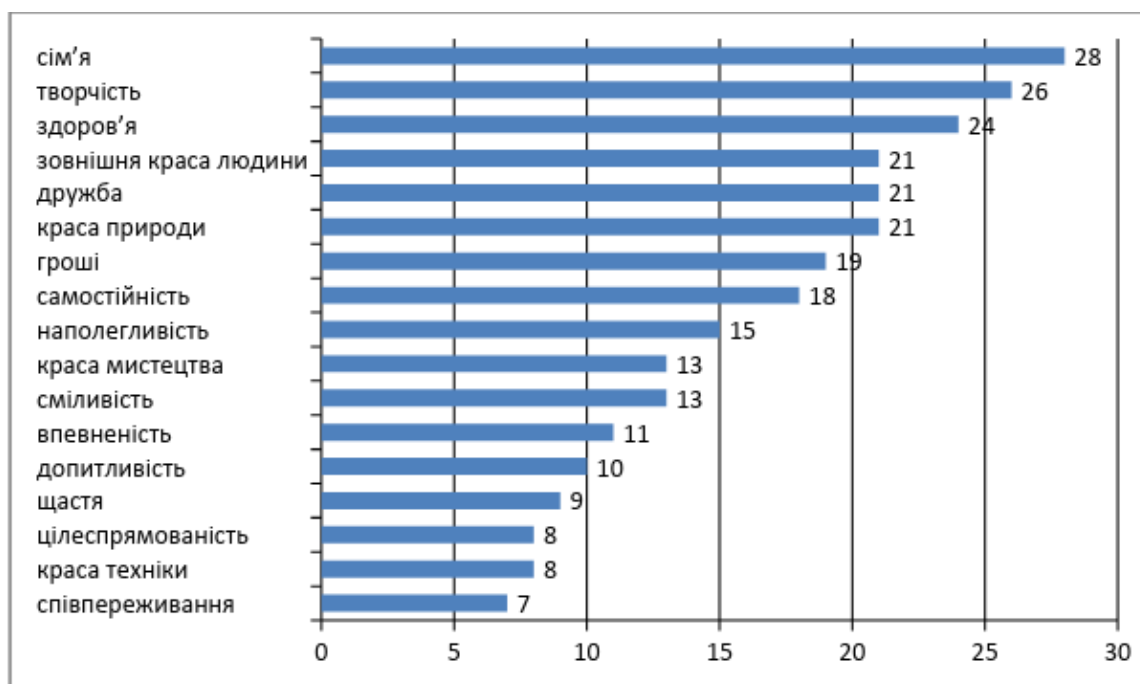
Вибірка – 200 осіб. Час обстеження – осінь 2016 року. На діаграмі зазначено кількість / частота виборів (Наприклад: 123 дитини з 200 обрали «Сім'ю» як найголовнішу цінність).

Статистично доведено відсутність суттєвих відмінностей між даними дітей - вихованців дитячого садка та першого класу школи. Останнє викликає занепокоєння, оскільки вказує на те, що ціннісні орієнтації в ситуації вікової «кризи регуляції поведінки» не виконують своєї стабілізуючої ролі у самостійному керуванні поведінкою на подальших латентних періодах розвитку.

Представимо також інформацію щодо відповіді на питання: чи існують регіональні відмінності вибору значущих цінностей у дітей в різних регіонах України?

Регіональний аспект функціонування цінностей (порівняльні діаграми)

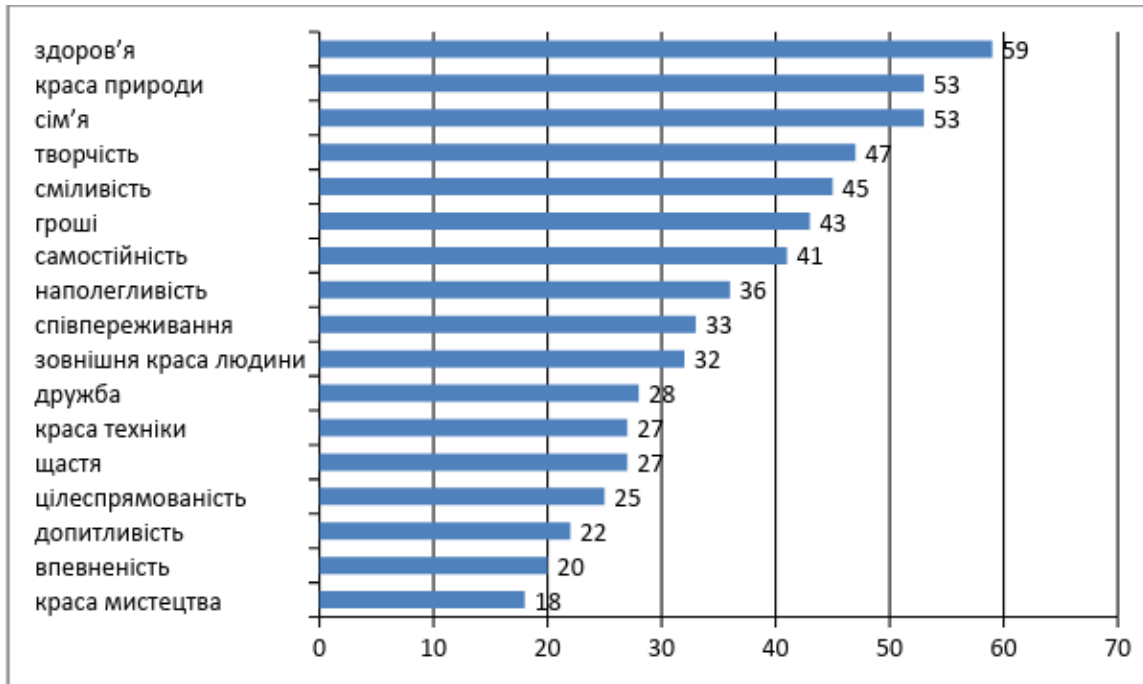
Рейтинг цінностей дітей 6-7 років (діти зі Сходу України)

Мал.2

Вибірка – 34 особи (діти шостого, сьомого років життя, які проживають на Сході України, Донецька обл.). Час обстеження – осінь 2016 року. На діаграмі зазначено кількість / частоту виборів (Наприклад: 26 дітей з 34 обрали «Творчість» як найголовнішу цінність).

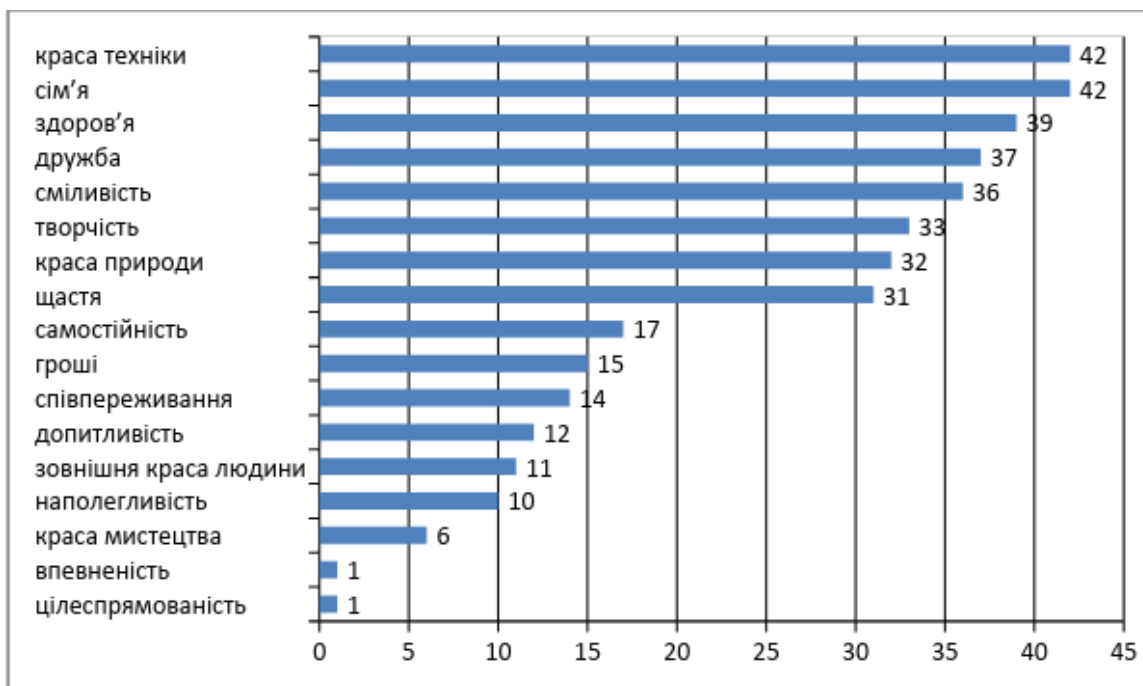
Рейтинг цінностей дітей 6-7 років (діти з центру України)

Мал. 3

Вибірка – 77 осіб (діти шостого, сьомого років життя, які проживають в Центральній Україні, Київ). Час обстеження – осінь 2016 року. На діаграмі зазначено кількість / частоту виборів (Наприклад: 59 дітей з 77 обрали «Здоров'я» як найголовнішу цінність).

Рейтинг цінностей дітей 6-7 років (діти із Західної України)

Мал. 4

Вибірка – 42 особи (діти шостого, сьомого років життя, які проживають в Західній Україні, Закарпаття). Час обстеження – осінь 2016 року. На діаграмі зазначено кількість / частоту виборів (Наприклад: 37 дітей з 42 обрали «Дружбу» як найголовнішу цінність).

Проведене дослідження дозволило констатувати наступне.

В рейтинг соціально значущих цінностей дітей шостого, сьомого років життя потрапили:

Рейтинг цінностей дітей 6-7 років - порівняльна таблиця)

Група рейтингу цінностей (місце)	ЦІННОСТІ			
	Загальна вибірка	Схід України	Центр України	Захід України
I	Краса природи Творчість Здоров'я Сім'я	Сім'я Творчість Здоров'я Краса природи	Творчість Сім'я Краса природи Здоров'я	Краса природи Творчість Здоров'я Сім'я
II	Самостійність Гроші Дружба Сміливість	Дружба Гроші Самостійність Сміливість	Дружба Самостійність Гроші Сміливість	Гроші Самостійність Сміливість Дружба
III	Співпереживання Наполегливість Зовнішня краса людини Щастя	Зовнішня краса людини Наполегливість Щастя Співпереживання	Щастя Зовнішня краса людини Співпереживання Наполегливість	Наполегливість Зовнішня краса людини Співпереживання Щастя

Мал. 5

*Дані представлено у відповідності до рейтингових місць (частоти виборів) цінностей у кожній виборці респондентів.

Аналіз представлених даних дозволяє визначити за кількісними показниками вибір респондентами Рейтингу значущості цінностей для дітей

5-7 років. Рангове представлення цінностей складає три групи найважливіших, віддалених та далеких цінностей. Перша група: сім'я, здоров'я, сміливість, краса природи, дружба, гроші, творчість, самостійність; Друга група: щастя, наполегливість, співпереживання, зовнішня краса людини; та третя група: краса техніки, впевненість, краса мистецтва, допитливість, цілеспрямованість.

Визначено єдину бальну оцінку психологічної зрілості кожного респондента, та утворено три групи результатів таких оцінок (1 група – низький рівень оцінок, 2 група – середній рівень, 3 група – високий рівень оцінок). Проведено аналіз залежності рівня психологічної зрілості та вибору рейтингових цінностей: визначена лінійна залежність між цими параметрами.

Пошук взаємозв'язків між вибором дитиною ціннісних орієнтацій та сформованістю загально психічних якостей розвитку старшого дошкільника, які розглядаються в нашому дослідженні як внутрішні чинники прийняття соціально значущих цінностей, спрямував подальший аналіз бази даних, в якому знайдено фактор другого порядку. Він з'єднує три фактори з характеристиками, що не належать до ціннісних орієнтацій, проте характеризують рівень психологічної зрілості дитини старшого дошкільного віку через сформованість психологічних досягнень дитини (емоційний, пізнавальний розвиток, довільна регуляція поведінки). Визначено, що серед всіх критеріїв оцінки особистісних якостей респондентів найвагоміший внесок до здатності дитини до прийняття та вибору соціально значущих цінностей складають фактор «світоглядні уявлення та мовлення», фактор «етичні інстанції» та поведінкові ознаки, що підтверджує нашу позицію в тому, що категорія «ціннісна орієнтація» дитини дошкільного віку може бути представлена якісними характеристиками з погляду структурної цілісності психіки дитини в єдності емоційних, когнітивних та регулятивних ознак. Статистичне (Т.О.Піроженко, О.С.Рогозянський) підтвердження рангових виборів соціально значущих цінностей та сформованістю емоційного компоненту характеризує суб'єктивне, особистісне відношення до предмету

оцінювання в оточуючій природній та соціальній дійсності та має прояв через ступінь емоційної насиченості в оцінних судженнях, знаннях; (Карабаєва І.І., Токарева Л.Д., Федорчук О.І.). Можливість вибору та прийняття дитиною соціально значущих цінностей залежить від когнітивного (пізнавального) розвитку дитини та виявляється через змістову наповненість, насиченість оцінних суджень, знань про оточуючу дійсність та самого себе, тобто понять, які означають систему ціннісних орієнтирів дитини (Ладивір, С.О., Хартман О.Ю.). Факт прийняття дитиною соціально значущих цінностей характеризує ступінь включеності оцінних суджень в реальній життєдіяльності дитини та аналізується по ступеню сформованості регулятивних механізмів поведінки дитини в різних специфічно дитячих видах діяльності (Соловйова Л.І.) Статистичне підтвердження рангових виборів соціально значущих цінностей та сформованістю емоційного компоненту характеризує суб'єктивне, особистісне відношення до предмету оцінювання в оточуючій природній та соціальній дійсності та має прояв через ступінь емоційної насиченості в оцінних судженнях, знаннях. Можливість вибору та прийняття дитиною соціально значущих цінностей залежить від когнітивного (пізнавального) розвитку дитини та виявляється через змістову наповненість, насиченість оцінних суджень, знань про оточуючу дійсність та самого себе, тобто понять, які означають систему ціннісних орієнтирів дитини.

Дослідження свідчить про те, що більша частина дітей дошкільного віку які перебувають в умовах дошкільного закладу (87,64 %) та загальноосвітній школі (89,07 %) мають достатні показники рівня сформованості етичних інстанцій у взаємодії дитина – дорослий, що свідчить про засвоєння етичних норм соціальних стосунків, наявність уявлень про себе як об'єкта та суб'єкта соціальних стосунків, уміння надавати адекватну оцінку поведінці при вирішенні соціальних завдань і лише незначна частина дітей дошкільного закладу (12,24 %) та школи (10,8 %) потребує особливої уваги при формуванні гармонійності розвитку компонентів етичних

інстанцій. Сформовану картину світу (високий рівень) мають 52,29% респондентів. Виражені світоглядні уявлення (рівень вище середнього) визначено у 20,92% респондентів. Наявні світоглядні уявлення (середній рівень) констатовано у 18,3% респондентів. Обмежені світоглядні уявлення (рівень нижче середнього) зафіксовано у 8,5 % респондентів із загальної вибірки. Респондентів, які б мали фрагментальні світоглядні уявлення (низький рівень) в загальній виборці не виявлено.

Співвідношення та узгодженість вибору соціально значущих цінностей та рівнем сформованості структурно-динамічних характеристик ціннісної орієнтації, яка представлена єдністю її компонентів, вказує на здатність до прийняття та вибору дитиною старшого дошкільного віку цінностей як пріоритетних індикаторів особистісного зростання. Ціннісні орієнтації виступають характеристикою зростаючих можливостей дитини дошкільного віку у свідомому виявленні психологічного простору «Я». В ціннісних орієнтаціях відбивається рівень суб'єктної активності дитини, ступень дорослішання та гармонізації всіх психологічних надбань, що має прояв в поведінці, відносинах з іншими людьми, в пізнавальній та предметно-практичних видах діяльності. Вказані позиції представлено у матеріалах співробітників лабораторії психології дошкільника Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України [6, 8, 12, 14, 17, 19, 20, 21].

Таким чином співробітниками лабораторії психології дошкільника статистично підтверджено: вибір соціально-значущих цінностей напряду взаємопов'язаний із рівнем психологічної зрілості дитини. Найвагоміший внесок до процесу вибору та прийняття дитиною цінності здійснює внутрішній фактор, тобто загальний рівень психічного розвитку дитини дошкільного віку, ступінь дошкільної зрілості. Так дитина вправляється, за словами Л. С. Виготського, у вільному виборі між двома можливостями, який визначається не ззовні, а зсередини самою дитиною. Статистичне підтвердження гіпотези наукового дослідження щодо вибору соціально-значущих цінностей який напряду взаємопов'язаний із рівнем психологічної

зрілості дитини спрямовує головний орієнтир зовнішніх психолого-педагогічних впливів дорослих – об'єднати зусилля всіх дорослих, які опікуються дитинством, на розкриття внутрішнього потенціалу розвитку дитини – сформованість якостей емоційної зрілості, здібностей до пізнання оточуючого світу, здібностей до регуляції поведінки та діяльності. Дошкільна зрілість, що характеризується через розвиненість психологічних якостей взаємопов'язана із найскладнішим феноменом психіки – ціннісними орієнтаціями, які самі, в свою чергу виконують функцію орієнтації в соціальному, природньому, технічному середовищі, та функцію регуляції особистісної активності у всіх сферах існування «людина-людина», «людина-природа», «людина-мистецтво», «людина-техніка».

Статистичне підтвердження узгоджених зв'язків між якісною структурною характеристикою ціннісних орієнтацій дитини з характеристиками психологічного зростання дошкільника, що аналізується в єдності емоційних, когнітивних та вольових (регулятивних) якостей, надає перспективу удосконалення та створення експрес – діагностики психологічної зрілості дитини старшого дошкільного віку, яка відповідає вирішенню актуальних теоретичних та прикладних питань сучасності у вирішенні проблеми наступності між дошкільною та початковою освітою.

Необхідність доповнення та переосмислення чинників та рушійних сил індивідуалізації психічного, соціального, духовного розвитку дитини старшого дошкільного віку на етапі переходу від дошкільної до початкової освіти підкреслюється тим, що в сучасному суспільстві ціннісно-сміслова сфера особистості складається не лише під впливом традиційних чинників, таких як сім'я, оточення з однолітків, але й під впливом нових чинників: ЗМІ, інтернет, комп'ютерні ігри, що потребує поглибленого їх вивчення як факторів впливу. Сьогодні вже не можна поставити чітку межу між «матеріалістичною» і «ідеалістичною» наукою. Ми все ближче підходимо до розуміння, що ціннісні моральні категорії якимсь незбагненим чином несуть в собі заряд життєвої енергії. Ціннісні орієнтації є найдієвішим захистом не

лише нашої свідомості, психіки, але і фізичного тіла, нашого фізичного і духовного здоров'я. Роздуми і аналіз проблеми становлення ціннісних орієнтацій дітей старшого дошкільного віку приводить дослідника до дивовижних висновків: все укладається, ущільнюється і тяжчає. Найнадійнішим виявляється те, що здавалося найлегшим. Саме тому, що цінність – це передусім феномен, що підтверджує цілісність психіки людини.

Розділ 2.

Цінності в житті старших дошкільників: резерви гармонійного розвитку

У психології усталена позиція щодо базових підвалин психіки як системи якісних психологічних утворень, які є знаковими по відношенню до різних показників психічного розвитку. Такі базові підвалини складаються в процесі поступового узагальнення дитиною власного досвіду і являють собою взаємодію трьох проєкцій такого досвіду, що адекватне основним сферам життєдіяльності: діяльність, свідомість (усвідомлення пізнаної дійсності) і власне особистісні відносини.

Так, загальна структура діяльності – які компоненти діяльності відіграють спонукальну і регулятивну роль (мотиви, цілі, операції, продукт). Осмислення дитиною оточуючого світу виявляється в форматі рівня свідомості, способах організації, здатності до рефлексії. В сфері особистісних відношень центром є ціннісність, в якій взаємопов'язані вибіркове значення для дитини певної сторони дійсності (певного смислового наповнення) і усвідомлення себе в зв'язку з цим змістом (включення в Я образ, привласнення цінності дитиною).

Проблемі цінностей і ціннісних орієнтацій присвячено достатньо уваги в психологічній науці. Однак і сьогодні ця проблема є і актуальною, і має безліч невизначених питань. Важливим є і той факт, що спектр загальнолюдських цінностей постійно лишається об'єктом (учасником) всіх соціальних проблем в суспільстві.

Цінності похідні від співвідношення людини і світу і висвітлюють те, що в світі значимо для людини, як відзначав ще С.Л. Рубінштейн. Ціннісність виникає одночасно з позитивною і негативною емоцією в поєднанні з конкретним знанням, яке визначає вибір. Соціальні цінності є основою формування певних установок в свідомості, які допомагають особистості робити вибір, займати точку зору, мати оцінку. Взагалі цінності є головною

частиною свідомості, без цього нема і особистості. Цінність виступає засобом організації і впорядкування аналітичного мислення при поясненнях, оцінюваннях ситуацій, подій, людських вчинків.

Для дитини так звані фундаментальні цінності (добро-зло, справедливість-несправедливість) є орієнтирами і важливим компонентом комунікації в оточуючій соціальній дійсності, при визначенні різних значень зустрічних предметів і явищ. Осмислення дитиною соціально значимих цінностей є усвідомленням сукупності змістів життя. Це і є основним змістовим наповненням, характер самоставлення (Я наповненість). Це і є ціннісність.

Осмислення дитиною соціально значимих цінностей як усвідомлення сукупності змістів життя має стати одним із завдань психолого-педагогічного супроводу розвитку дитячої особистості. Це і є основним змістовим наповненням суб'єктивно особистісної сфери дитини, ядром якої є потреби і мотиви.

Предметом уваги психолога є характеристика психологічних утворень, які забезпечують виділення певної області, виокремлення і емоційне ставлення до неї, включення в Я образ (особистісна значимість), розвиток інтересу-потреби і формування досвіду ціннісної орієнтації в дії.

Процес розвитку визначається не по кінцевому результату, а по самому процесу діяльності дитини, її характеру, смислового наповненні, рольових функціях дитини. Спостереження і аналіз цього процесу і дають можливість розкрити шляхи досягнення оптимального рівня розвитку дитини.

Факторами, які детермінують розвиток дошкільної зрілості є складна система взаємозалежності компонентів природного розвитку, соціальної ситуації розвитку, участь дитини в різних видах діяльності, внутрішня позиція особистості і своєрідність індивідуальної життєвої біографії (О. Запорожець, Ю. Гіппенрейтер).

Основним параметром, за яким здійснюється оцінка здатності дитини керуватись соціально значимими цінностями у взаємодії з оточуючим світом, маємо вважати параметр стабільності.

Саме в період від 3-х до 7-ми років виникають суттєві особистісні новоутворення, індивідуальний характер становлення яких впливає на процеси самості, ототожнення, індивідуалізації та соціалізації людини. Результати наших багаторічних цільових спостережень і досліджень в рамках природного експерименту дозволяють стверджувати, що одним з провідних чинників, які впливають на осмислення цінностей старшими дошкільниками, є властивості мисленнєвої діяльності. В основі має бути закладене цілісне уявлення про мисленнєву діяльність як творчий системний процес. Ціленаправлений супровід всього процесу і його результату забезпечує різносторонність і багатогранність зв'язків між окремими частинами (етапами, процесами, моментами).

Допомагає виявленню дитиною змісту, який має для неї особистісне значення, гнучкість аналітичної діяльності: оволодіння засобами і способами мисленнєвої діяльності, які дозволяють дитині успішно орієнтуватись в розмаїтті оточуючого світу. Здатність до оперування узагальненнями з допомогою узагальненої системи мисленнєвих дій.

Психічні явища не існують окремо, розрізнено. Це унікальний і неповторний візерунок – психологічна цілісність, міжфункціональна психологічна система. Розуміння структурно-динамічних закономірностей такої цілісності відкриває розуміння окремих її складових (психологічних функцій), усвідомлення існування сенсу людини і шляхів оптимізації цього існування. Ця цілісність і нерозривна єдність психіки людини є те, що утворює особистість.

Центром, в якому сходяться всі лінії психічного розвитку і який опосередковує розвиток вищих психічних функцій є мовленнєва діяльність старших дошкільників. Розвиток мовлення відноситься до базальних основ

розвитку. Мовленнєво-мисленнєвий онтогенез сприяє становленню дитини як суб'єкта діяльності з рівними правами і обов'язками.

Старший дошкільник оволодіває здатністю програмувати висловлювання відповідно до мисленнєвого образу ситуації. Дитина озвучує мотиви власних дій, зміцнює взаємодію з оточуючим. Осмислення соціально значимих цінностей відбувається в процесі комунікативної діяльності дитини з оточуючим. Виявляються в чіткості мовленнєвих висловлювань, здатності чути себе і іншого, рефлексувати свої висловлювання. Старший дошкільник навчається усвідомлювати, що робить, довільно оперувати власними вміннями. Ці вміння переводяться із безсвідомого, автоматичного плану в план довільний, навмисний і свідомий (Л.Виготський).

Нагадаємо, що основним методом для психолога дошкільного закладу є цілеспрямоване спостереження за поведінкою дитини в різних умовах дитячої діяльності.

Так, в умовах регламентованої діяльності фіксуються показники.

1. Як сприймає завдання: відразу, поверхово; чи осмислює змістове наповнення потрібних дій.

Як розуміє інструкцію дорослого. Як виконує завдання: хаотично; покрокові пошукові дії, які поступово осмислюються; метод спроб і помилок; чи виділення вихідних даних і узагальнення їх в цілісне уявлення.

2. Характер активності і самостійності (в обстеженні картинок).

3. Виділяє переважно зовнішні властивості зображеного.

4. Виділяє внутрішні, скриті властивості, за якими здійснює узагальнення (Здатність абстрагуватись від зовнішніх ознак, вияв схильності до понятійної класифікації).

5. Володіння мовленнєвою формою виразу мисленнєвих процесів: висловлювання відтворює спосіб міркування дитини, зрозуміла мотивація дій (способу), володіння вмінням міркувати і робити власні умовисновки; відсутність чіткої структури мовленнєвого висловлювання; розірваний процес міркування, відносно вірна побудова окремих речень.

Цінним для психолога мають стати і спостереження за нерегламентованою, вільною діяльністю. В старшому дошкільному віці мова йде про те, що у дитини вже є потреба займатись певною діяльністю і така діяльність приносить дитині задоволення, кінцевий результат зацікавлює дитину. Те, що дитині нецікаво, не мотивує активність. Турбота не про дисциплінованість, а про осмислення значимості, емоційне ставлення до смислу діяльності, до значення кінцевого результату для дитини.

Для ситуації вибору, скажімо, заняття у вільний час, мотивом слугуватиме здатність дитини уявити емоційне задоволення від конкретного процесу діяльності. Повнота такого емоційного передбачення залежить від сформованості емоційної сфери, уяви дитини. Здатність до такого емоційного передбачення результату діяльності саме в старшому дошкільному віці активно виявляється за умов гармонійного розвитку інтелектуальних емоцій і уяви. І таке новоутворення важливе для входження в учіння.

Власне в усіх державних програмах дошкілля, в Базовому компоненті і в цілому ряді науково-методичних рекомендацій для дошкільних працівників однозначно наголошується на важливості розвитку уяви, інтелектуальних емоцій (єдність афекту і інтелекту за Л. Виготським), творчої ініціативи, варіативного мислення.

На сьогодні це найменш реалізована проблема дошкільної ланки освіти, що і є однією з головних причин труднощів шестирічок-першокласників.

Доповнюють характеристику отриманих спостережень індивідуальні заняття психолога з дитиною, де змістом є різні дидактичні завдання (відповідно до програмних вимог). Такі завдання вміщені в спеціально розроблених нами альбомах для роботи з дошкільниками.

Психологу важлива наступна інформація. Мовленнєвий розвиток повинен дозволяти дитині вільно висловлювати свої думки, грамотно будувати мовленнєве висловлювання. Здатність до самостійної оцінки своєї роботи: розгорнутий аналіз позитивних і негативних сторін виконаного

завдання: самоаналіз, який сприяє розвитку самоконтролю; вміння діяти за правилами. Здатність до узагальнення, осмислення послідовності подій (В роботі з серією картинок).

Адже відомо, що успішна дитина в різних спільних іграх з однолітками та, в якій достатньо розвинуті основні вікові новоутворення: здатність до аналітико-синтетичного сприймання, модифікації узагальнень, варіативності доведень і мовленнєвої доказовості і переконливості в спілкуванні з друзями. Саме такий успіх ефективно впливає на зміцнення позитивного ставлення до себе, своєї самооцінки, прийняття себе, поваги до себе, почуття власної гідності, змістовного наповнення Я дитини. Фактично мова йде про розвиток самосвідомості і мотиваційної сфери дитини.

Якщо проаналізувати дидактичні ігри для старших дошкільників, режисерські, театральні і самостійні творчі сюжетно-рольові, стає зрозумілим той безцінний для становлення самодостатньої особистості досвід, який накопичує дитина в такій діяльності. Саме так вибудовується здатність ставити мету, бачити ціль, вміння постійно контролювати свої дії, прагнучи результату саме такого, до якого прагне.

Власне вміння керуватись загальноприйнятим правилом і складає чи не основну умову здатності керуватись соціально значимими цінностями. І виростає таке вміння з дитячих ігор, де одне правило для всіх і радість гри разом і визначається злагожденістю у дотриманні єдиних правил гри. До старшого дошкільного віку такий ігровий досвід і стає міцним підґрунтям у виробленні здатності жити серед людей, дотримуючись соціально значимих цінностей. З'являються соціальні мотиви поведінки дитини, сформованість пізнавальної потреби, вияв мотивів учіння, пізнавальних інтересів. Водночас психолог фіксує; чи вірно відображає основні смислові моменти; чи додає другорядні деталі, яка їх роль (чи не губиться сенс зображення); припускається до мозаїчного опису окремих картинок без врахування взаємозв'язку; характер мовлення (плавне, з затримками); побудова речень (однослівні, прості чи поширені, складні); чіткість вимови;

Ось приклад такого заняття з дитиною:

– Перед тобою картинки, на них зображені якісь події. Розглянь їх і склади розповідь за цими картинками.

Дитина повинна зрозуміти сюжет, вибудувати правильну послідовність подій і скласти розповідь.

Основні критерії оцінки виконання завдання: знайшов послідовність, але не склав розповідь; складає розповідь з допомогою навідних питань; знайшов послідовність, але розповідь нелогічна; розходження між послідовністю картинок і розповіддю; кожна картинка описується окремо; перераховуються окремі об'єкти, розповіді не виходить (що свідчить про несформованість узагальнення, затримки мовленнєвого розвитку, яке і перебудовує мислення, переводить в нові форми. Дитина не мислить словами, а бачить картинку (Л. Виготський).

Психолог отримує корисну інформацію про важливі закономірності генези вищих психічних функцій, про індивідуальну своєрідність цього процесу в окремій дитини. Результати проведених спостережень допоможуть психологу в прогнозуванні розвитку особистості дитини в освітньо-виховному процесі дитячого садка, в організації тісної співпраці з сім'єю.

Підґрунтям саморозвитку, джерелом виокремлення ціннісних орієнтацій виступає смисложиттєва активність, яка визначає рівень домагань особистості та її організацію у процесі діяльності, спрямованої на досягнення конкретних цілей.

Дорослий своїм ставленням до діяльності, її організацією, стосунками з дитиною, спілкуванням, своєю ерудицією, духовними інтересами, принципами, вимогами, щирістю – діалогічною взаємодією, управлінням без авторитарного смислу, управлінням умінням дитини має сприяти її всебічному розвитку як суб'єкта активності.(Г.Костюк)

Взаємодіючи в процесі діяльності з оточуючим світом, дитина виділяє в ньому найбільш значимі для себе області, їх смислове наповнення, способи взаємодії з ним. Одночасно вдосконалюється осмислення власного Я-

наповнення. Вже в старшому дошкільному віці дитина виділяє і усвідомлює себе в системі взаємин з оточуючим (в дитячому товаристві і з близькими дорослими) як суб'єкта взаємодії. Таке вибіркоче ставлення дитини до своїх взаємин в соціальному оточенні вже само стимулює до засвоєння соціально значимих цінностей, що в свою чергу забезпечує повноцінне задоволення потреби в спілкуванні в різних життєвих ситуаціях.

Осмислення дитиною соціально значимих цінностей суттєво впливає на діяльність і свідомість дитини, рівень їх осмислення помітно зростає, підвищується узагальненість і стійкість. Саме тут активно реалізується привласнення дитиною змісту, форми і способів взаємодії в соціальному середовищі – активізується саморозвиток, усвідомлення себе як суб'єкта взаємин. І в процесі взаємин з близькими дорослими і однолітками старші дошкільники як би «по-дорослому» осмищують соціально значимі цінності, які регулюють взаємини. Саме тут дитина вперше усвідомлює свої власні потреби, рівень своїх можливостей і здатностей їх реалізувати.

Своєрідним досягненням дитини на кінець дошкільного дитинства стає і цілісний образ самої себе. Якісним новоутворенням цілісного образу дитини самої себе є поява етичних еталонів, соціально значимих цінностей, які дитина привласнює і вони стають внутрішніми регуляторами поведінки. Це є перші кроки так званої високої форми саморегуляції поведінки дитини, шлях до осмислення значимих складників свого Я. Саме завдяки таким якісним змінам дитина здатною стає самостійно справлятися зі своїми негативними проявами: нестриманість, роздратованість, агресивні сплески.

Цей важливий етап в особистісному розвитку дитини потребує грамотного психолого-педагогічного супроводу з боку дорослих, супроводу процесу індивідуального становлення особистості відповідно до закономірностей розвитку психіки.

Численними дослідженнями підтверджено, що обов'язковою умовою повноцінного розвитку дитини є гармонійний взаємозв'язок, певна єдність в дозріванні базових основ психіки. Разом з тим результати цільових

обстежень, як і дані наших експериментальних пошуків свідчать, що лише в дуже мізерного відсотку старших дошкільників сформованість вікових якісних новоутворень досягає високого рівня. У переважної більшості відмічається відсутність взаємозв'язку між рівнем розвитку базових новоутворень, що і знаходить відображення в змістовому наповненні дошкільної зрілості шестирічок, а відтак і певних перешкод в процесі адаптації до шкільного життя (в тому числі і в освоєнні нової діяльності – учіння).

Життя підтверджує і висновок науковців про те, що вирівнювання наявних відхилень в розвитку базових новоутворень в наступні вікові межі відбувається значно складніше і не завжди гладко для самої дитини. Важливо нагадати і наступну закономірність розвитку старшого дошкільника. Дитина виявляє активність до світу людських взаємин. Осмислено виділяє і себе в системі людських взаємин, все ближче до адекватної стає самооцінка дошкільника. Саме старший дошкільник починає по-справжньому усвідомлювати себе особистістю, активним суб'єктом в своєму соціальному оточенні. Предметом особливої уваги дитини стають і соціально значимі цінності, які і є нормами і правилами взаємодії дитини в різних життєвих ситуаціях. Повноцінне осмислення і привласнення дитиною базових соціальних цінностей дуже легко приймаються старшими дошкільниками як активними суб'єктами суспільних відносин, адже саме суб'єктна активність і приваблює дитину в цей віковий період. В фундаменті структури особистості з'являється певне психологічне утворення, яке включає те, що значиме, найбільш цінне для дитини за змістом і особливостями усвідомлення дитиною самої себе. (Те, що Н. Непомняща і означила як ціннісність). Ціннісність – як єдність змістовного Я і певної зовнішньої спрямованості. І саме в старшому дошкільному віці ці дві складові структури особистості нерозривно зливаються, одна одну реалізують. Дитина виділяє значимі для неї сторони свого життя, характеризує тим самим себе саму. Дитина виділяє і усвідомлює себе через ставлення до певних ситуацій буття. МИ

говоримо, що ті чи інші об'єкти життя набувають особистісного смислу для дитини, стають особистісно значимі. (М.Ф. Добринін). Саме єдність об'єктивно-змістовного і суб'єктивно – особистісного і створює основу для виокремлення ціннісних орієнтацій дитини.

Але це можливе саме за умови згармонізованого розвитку (дозрівання) вікових новоутворень в психічному розвитку. Мова йде про вияв уміння привласнювати форми і способи життя в соціальному оточенні серед інших людей, з якими співіснує дитина, про здатність опосередковувати себе взаємозв'язками з іншими (однолітками і дорослими). І, зрештою, в «букеті» дошкільної зрілості особистісне надбання включає в себе таку якісну складову як вміння жити серед людей – певний досвід суспільних відношень, здатність їх вибудовувати самостійно.

Наразі маємо засвідчити, що ціленаправлене формування базових вікових новоутворень впродовж дошкільного дитинства не є наріжним напрямком освітньо-виховного процесу дошкільної установи.

Зведений аналіз даних обстеження дає підстави до наступних узагальнень. Вимальовується образ соціального Я під впливом децентрації мислення (з такими складовими: статева, вікова, сімейна, ситуативно-рольова, громадянська). Старший дошкільник оволодіває здатністю керувати власною поведінкою на основі знання моральних норм і правил, розуміння їх значення як засобу регуляції, уміння аналізувати ситуації морального змісту, передбачати наслідки власної поведінки. Початком розвитку потреби в моральній поведінці слугує моральна самооцінка, розвиток внутрішніх емоційних уявлень про те, яким хоче себе бачити дитина в моральній ситуації. (Т. Титаренко) З'являється соціальний самоконтроль: здатність підкорити свої бажання іншим, надати допомогу, поступитись; уміння передбачити наслідки, спроби долати перешкоди.

Однак диференціація мотивів «хочу» і «треба» нестійка, хитка, є гостра потреба супроводу, націленого на гармонію уявлення дитини про себе позитивну і усвідомлення негативного вчинку, що і є рушійною силою

подолання егоїстичного «хочу». Шляхом цільових спостережень, індивідуальних бесід з дитиною, батьками, вихователями ми спробували охарактеризувати уявлення дитини про саму себе: наміри, бажання, настрої, якості, соціальний статус, осмислення власних переживань (ціннісне ставлення дитини до себе, де і відображається ціннісна сфера дитини: чому надає перевагу, що є значущим, цінним, цікавим). Ось як виглядає характеристика дітей старшої групи дитячого садка.

Найчисленнішою виявилась підгрупа старших дошкільників, мисленнєві дії яких характеризуються поверховістю, сенсорною чуттєвістю: дитина орієнтується на виключно зовнішні ознаки і особливості об'єктів і явищ, майже відсутній досвід аналізу скритих, але цілком відомих дитині властивостей об'єктів, не здатні віднаходити причиново-наслідкові залежності між знайомими подіями і явищами. У вільній діяльності діапазон вибору занять надто звужений, відчувається нерозвинена уява. Із спокійних занять виділяється малювання і конструктори. Малюнки примітивні, повторюють теми з занять, часто не закінчені задуми. В переважній більшості дитина не має задуму, це виглядає як «просто помалюю», «ще не знаю ...машину». По закінченні роботи задумане не фігурує, дитина просто називає намальовані об'єкти. Навіть дівчатка, які постійно малюють свою сім'ю, не означають так малюнок, а теж перелічують окремі зображення: «Це мама, я і тато», «Я намалювала маму і тата, а ось я і моя сестричка, це так вийшла в мене коляска».

В конструкторських поробках переважають однотипні вежі або щось подібне на машину, назвати здебільшого закінчену роботу не можуть («просто грався», «в мене не вийшло...»)

Самостійно не виказують охоти йти на індивідуальні заняття з психологом, просто спрацьовує дисциплінованість. Більшість дітей якийсь час виявляють тривожність, лишаються загальмованими. Проте, заспокоївшись, виявляють здатність співпрацювати досить довго. При

повторних зустрічах ініціативи не виявляють, але охоче згоджуються і значно швидше опановують себе і здатні спілкуватись.

Об'єднує цих дітей те, що в них нерозвинена гнучкість мислення, операції порівняння і аналізу на примітивному рівні. Водночас в співпраці з дорослим дитина виявляє здатність до научуваності. Чітко виявляється змінність самооцінки, покращення емоційного настрою під впливом задоволення дорослим результатами співпраці.

На колективних заняттях в них відсутня ініціативність, активність і самостійність. Здатні повторити за іншою дитиною. Постійно потрібна допомога дорослого.

Наступну підгрупу склали дошкільнята, які виявили значно вищий рівень володіння мислительними операціями. Однак, якщо аналіз і порівняння цілком відповідають базовому рівню, то узагальнення переважно на чуттєвому рівні, самостійно виявити гнучкість мислення, використавши наявні у власному досвіді знання про об'єкти узагальнення, дитина не здатна. Сковує і те, що цим дітям недоступне ще варіативне мислення, відсутній досвід розв'язання ситуації в різний спосіб.

При цілком достатньому рівні обізнаності з суттєвими ознаками об'єктів оточуючого, з причиново-наслідковими залежностями знайомих подій життя, діти виявляють скованість у вмінні доцільно користуватись власними знаннями при розв'язанні різних проблемних завдань.

Рівень самостійності і ініціативності не вище середнього, але у взаємодії з психологом виявляють хороший рівень пізнавальної активності і здатність до научування. Активно виявляють пізнавальні емоції, трепетно ставляться до оцінних суджень дорослого.

В умовах вільного вибору діяльності діти цієї підгрупи виявляють значно ширший діапазон «хочу», здебільшого здатні визначити задум. Проте дуже піддаються наслідуванню, коли поруч інші діти теж працюють. Активність дій різко знижується через недостатній рівень «можу». Не володіють вмінням осмислювати реалізацію власного задуму, особливо якщо

він за рамками того, що робили на занятті. І чи не найголовніше: діти не здатні самостійно справлятися з труднощами, виправляти власні помилки, їх активність попадає під владу негативних емоцій з приводу невдач. А це руйнівна хвиля настрою, що приводить до відмови від задуму, його зміни чи повного припинення діяльності.

Для вирівнювання гармонії між «хочу», «можу» і «буду» таким дітям потрібна цільова допомога дорослого. Зауважимо, що в старшому дошкільному віці це вже дещо запізно. Тому тут має бути активна взаємодія всіх дорослих, які опікуються розвитком дитини. (Серед шестирічок, яким психолог не рекомендує йти до школи, діти цієї підгрупи складають значний відсоток.)

На колективних заняттях діти даної підгрупи швидше виказують виконавську слухняність, лише часто не здатні сприйняти інструкцію відразу, потребують поетапного супроводу вихователя. І вже через це такі діти схильні до наслідування сусіда у виконанні завдання.

На запрошення психолога до співпраці відгукуються відразу, а вже вдруге виявляють активність самі. Рівень самостійності і організованості в індивідуальному форматі співпраці з дорослим цілком достатній як і здатність до наслідання. Якість виконання завдань знижена через нерозвиненість гнучкості мислення, а відтак і уяви.

Так, в завданні з серією картинок відразу починають розповідати про те, що бачать. Одні, закінчивши розповідь на останній картинці, раптом помічають смисловий зв'язок між сюжетами і починають виправляти свою розповідь. Іншим потрібна підказка дорослого на кшталт «Придивись уважно до картинок», щоб дитина суттєво змінила розповідь.

Діти цієї підгрупи лише виявляють здатність усвідомлювати значимість правил (інструкції до завдання) для досягнення успіху. Тут потрібен супровід дорослого, особливо в реалізації індивідуальних задумів, де потрібно вміти послідовно розміркувати процес реалізації задуму.

Третю підгрупу дошкільників виокремлює вищий рівень оволодіння мислительними операціями. Це перш за все зрілість узагальнення, діти свідомо підходять до подібних дій. Тут вже виявляє себе і гнучкість мислення цих дошкільників, що підтверджується мотивацією власних дій дитини. Активність дитини збуджує до дії уяву і є спроби до варіативних способів розв'язання завдання. Діти потребують емоційної підтримки і оцінки таких ініціативних дій. При цьому виявляють достатній рівень доцільного використання наявного досвіду для вирішення життєвих завдань. Цілком осмисленими є і мотиваційні висловлювання. Високий рівень самостійності виявляють ці діти в ситуаціях вільного часу. Знають, чим хочуть займатись, виявляють вміння домовитись з друзями і спільно працювати чи грати. Самостійно і вирішують дріб'язкові непорозуміння, які виникають частіше в ігровій діяльності. При цьому регуляторами дій партнерів переважно виступають соціально значимі ціннісні орієнтації. Це виявляється і в тому, як діти здатні визнавати власні промахи, щиро вибачати другу, самому залагоджувати власні прорахунки.

Слід відмітити, що саме діти цієї підгрупи демонструють справжню творчу сюжетно-рольову гру. Вміють організуватись в ігровий колектив, домовитись про сюжет гри, розібрати ролі. А головне, що сам процес гри не зіскакує на ігрові маніпуляції з предметами поруч з партнером. Це справжнє розігрування сюжету, де дійові особи діють за правилами реального співжиття. І тут кожен учасник виявляє своє смислове наповнення цінності співжиття і здатність нею керуватись. Це чітко проглядається в мовленнєвих висловлюваннях «дійової особи» по ходу процесу гри (дитина в мисленнєвому плані програє окремі події адекватно сюжету гри, керуючись власними цінностями).

Цим дошкільникам притаманні і так звані режисерські ігри (особливо тим, які схильні до індивідуального проведення вільного часу). Розігруючи сюжет, маніпулюючи при цьому іграшками, підручними предметами дитина виявляє свої ціннісні орієнтації у взаємодії з оточуючи світом. Дитина здатна

словесно описати взаємодію своїх «акторів», мотивуючи їх вибір способу дії. Діти цієї підгрупи виявляють активність і в участі в іграх-драматизаціях. Творчо підходять до пошуку способів передати всі нюанси характеру героя твору, виявляючи своє оцінне ставлення до його поведінки. Оцінюючи гру товаришів, ці діти здатні підмітити вдалі чи навпаки спроби передати звички, наміри, помисли певного героя вистави. Це є хорошою школою для закріплення власних цінностей дитини.

Характерними для цих дітей є і стійкі дружні стосунки в групі дитсадка і певне до них оцінне ставлення, де і виявляє дитина привласнені цінності дружби, чесності, любові.

Так, вирізняються вже їх характеристики звичайних предметних картинок, де чітко виділяється схема: назва предмета, його основна функція і всестороння характеристика, яка завершується означенням його взаємозв'язків у використанні предмета в побуті чи в іншій діяльності дорослих. (Огірок, відомий овоч. Їх багато різних, але всі зелені, з відтінками. Коли переростають – жовті..., коричневі. Огірки всі люблять, їдять просто, я люблю так. Різні салати роблять. Їх засолюють, зберігають довго. Огірки можна і взимку виростити, це в теплиці, де тепло. А ще можна на сонячному вікні. Ми в дитсадку виростили, тільки це спеціальне насіння треба для кімнати.)

Власне предметна картинка слугує поштовхом до відтворення дитячого образу. В роботі з серією картинок ці діти не поспішають, вдивляються, порівнюють, перевіряють свій вибір і лише тоді складають розповідь. В самій розповіді відмічають добру справу, дружні дії, вияв турботи і характер взаємин в родинних стосунках.

На колективних заняттях виділяються пізнавальною активністю, самостійністю і творчим підходом до процесу діяльності. За власною ініціативою виявляють готовність допомогти слабшим, помічають ситуації, коли можуть допомогти дорослому. Реагують на бешкетників спокійними

зауваженнями, не скаржаться дорослому на однолітків, здатні посправедливості залагодити дрібні конфлікти.

Найменша чисельністю і найкраща за якісними надбаннями чергова підгрупа старших дошкільників. Найперше їх виділяє пізнавальна активність вже як прояв пізнавальної потреби, достатній рівень відповідальності, самостійності. Здебільшого адекватна, а інколи і завищена самооцінка і тоді ревниве ставлення до оцінних суджень щодо результатів їх діяльності. Інколи складається враження, що такі діти зіткані з букету соціально значимих цінностей співжиття. Надто легко вони регулюють свою поведінку, орієнтуючись на все, що відбувається навколо зараз. І навіть в моменти, коли своє бажання емоційно бере верх, дитина принаймні прагне вимолити чи заслужити право на вибір свого бажання. Проте однолітки не завжди відгукуються такою ж добротою і делікатністю в спілкуванні. Здебільшого це не лишає негативного сліду у стосунках з однолітками завдяки правильній поведінці дорослого.

Вільний час швидше проводять або поруч з дорослим, усамітнено з книгою чи просто «сам з собою». Рідше знаходять когось з однолітків для спільних розмов. При цьому здатні реагувати на дріб'язкові сутички і намагаться залагодити без залучення дорослих.

На заняттях активно працюють, коли отримують індивідуальні складніші завдання. Вміють зосереджуватись, не губляться при труднощах. Коли змушені звертатись по допомогу, роблять це делікатно, ніби вибачаючись за неспроможність самому справитись з завданням.

За пропозицією дорослого охоче організують творчі режисерські ігрові сценки, проявляючи досить сміливі вигадки. Вміють чути партнерів по таким іграм, погоджуються прийняти пораду (дорожать процесом такої діяльності). Здатність до варіативного мислення приносить їм задоволення.

Загалом є підстави констатувати у таких старших дошкільників достатній рівень сформованості так званих базових новоутворень, які і обумовлюють дошкільну зрілість. Проте така оптимальна система якісних

новоутворень у шестирічок є швидше виключення, що, зрозуміло, і є чи не головною причиною багатьох труднощів і перешкод, на які наражаються шестирічки-школярі.

Водночас аналіз даних проведеного обстеження укріпив думку про те, що досягнення оптимального рівня розвиненості базових якісних новоутворень перш за все обумовлені способом життєзабезпечення (соціальною ситуацією) дошкільнят і вихованням (в широкому сенсі). І найперше, що заважає у розв'язанні цієї проблеми, нам видається недостатнє усвідомлення дорослими того, що затримки, відхилення в своєчасному розвитку провідних базових новоутворень, особливо в дитячому віці, можуть стати причиною для значно складніших негативних проявів процесу розвитку особистості. Це підтверджено все більш поширеною практикою в системі дошкільної освіти психолого-педагогічного супроводу процесу реалізації потенційних можливостей дитини, своєчасне запровадження оптимальних технологій подолання відхилень і забезпечення повноцінного розвитку загальнолюдських здібностей у кожній дитині.

До того ж сам такий супровід процесу розвитку в дитинстві і забезпечують гармонійний розвиток особистості (на противагу турботі у виховному процесі про формування різних сфер психічної діяльності).

Науково підтверджено, що розвинуті в сенситивний період базові новоутворення слугують надійним ґрунтом для формування провідних психологічних механізмів особистості. Сформовані в період дошкільного дитинства новоутворення виявляються стійкими і значимими для подальшого розвитку. (М. Лісіна, С. Максименко, Н. Непомняща)

Початкова ланка і має спиратись на рівень дошкільної зрілості окремої дитини, гуманний супровід адаптаційного періоду, що і створить розвивальну ситуацію для становлення здатності до учіння як нового виду діяльності, що і має стати провідним на досить довгий період життя дитини. Провідною в роботі психологічної служби є охоронна функція процесу осмислення дитиною нової соціальної ролі школяра і учня, таких якостей як

самостійність, ініціативність, цілеспрямованість, творчий підхід до діяльності, самоорганізованість власної діяльності. Адже наступність визначається не тим, чи розвинуті у дитини необхідні для учіння якості, чи сформовані якісні новоутворення, які складають дошкільну зрілість, а обмежується тим, чи готова дитина до навчання письма, читання, математики. Під кутом зору неперервної освіти маємо осмислити спільні і специфічні цілі, визначення єдиної змістовної лінії, щоб забезпечити поступальний розвиток дитини. При такому підході зберігається самоцінність дошкільного дитинства, що і стане запорукою адаптації дитини до нових умов життя.

Перед початком шкільного життя у більшості шестирічок чітко виділялась осмислена ціннісність – пізнавальна діяльність. Це виражалось в тому, як діти активно працювали на заняттях, як відгукувались на пропозицію попрацювати з психологом, як активно реагують на нову іграшку, нову книжку чи настільну цікаву гру. Найбільш привабливою формою організації діяльності є співпраця дорослого з дитиною, де дитина має досить свободи у вияву активності, самостійності у виборі змісту і способу діяльності. Різні творчі завдання, проблемні ситуації, різні види експериментальних проектів, де діти активні суб'єкти пізнавального процесу.

Уроки не стали значимою діяльністю для першокласників покищо. І не захопили вони дитину перш за все своїм змістовим наповненням. Загалом школа лише привабила чисто зовнішніми атрибутами і тим, що дитина перейшла в «доросліший» світ. Надто помітний розрив між життям до і тепер, тому зруйнувалось те, що було хитким, лише проростало, вимагало великої підтримки. А так не сталось, тут все ніби з чистого листа.

Лише 5 першокласників любимими заняттями назвали і уроки грамоти, і гурткові заняття. Половина дітей такими визнала заняття гурткові: художня діяльність, хореографія, конструювання, мотивуючи тим, що там можна робити «свою роботу так, як хочеш», «там цікавіше, бо можна придумувати все, що хочеш». Реште 6 дітей не змогли назвати любиме заняття з тих, що є

в шкільному житті. «Люблю вдома гратись сам.», «Люблю комп'ютер, там вмію все відкрити, що хочу.»

Дорослі численними нагадуваннями у різних формах прагнуть прищепити дітям цінність діяти у відповідності з їх вимогами, вимогами шкільного життя. На перший погляд вже це вдалось: вчителька задзвеніла дзвіночком – всі побігли за свої парти і хором «Продзвенів дзвінок – починається урок!» Три-п'ять хвилин всі разом з вчителем. Поступово один за одним переключаються на щось своє: щось є під партою, грається ручкою, лягає на парту, стає навколішки, йде попити води чи взяти серветку. Педагог постійно різними прийомами звертає увагу на себе, але лише на 1-2 хв. А вже на 17-20 хв. уроку майже всі просто механічно реагують на звертання вчителя, так само механічно щось відмічають в робочих книжечках. Оживають із дзвоником – вилітають в коридор. Вирізняються 5 «вже школярів».

Не дивлячись на те, що ці діти вже прийшли до школи, вміючи вільно читати, рахувати і здатністю акуратно писати, до занять виявляють серйозне ставлення. Не відволікаються, уважно слухають і чітко виконують всі дії. Активно відгукуються на запитання і завдання, які вимагають замислитись, подумати, здогадатись, порівняти. Сам режим проведення уроку не дає дитині можливості для вільного роздуму, висловлювання свого особливого ставлення чи додати щось, що згадалось раптом. Частіше вчитель ввічливо зупиняє: «Добре, ми про це пізніше поговоримо.»

Можливо і через це і такі вже зрілі школярки вибирають як бажані заняття в гуртках і заняття з психологом. «Ми там про цікаве розмовляємо. І ще різні цікаві нам дають завдання. Не такі, як на уроці, складніші.»

Вже це схиляє до думки, що за таких умов життєзабезпечення школи повного дня не створено розвивальної ситуації для утвердження значимих для школяра ціннісних орієнтацій.

Ось як зреагували діти на завдання психолога виготувати подарунок, надавши для цього різний матеріал: пластилін, кольоровий папір,

фломастери, олівці, фарби. Спочатку всі зреагували на матеріал, роздивлялись. Третина захопилась вибором матеріалу для роботи. Декілька дітей зупинились, розгублено чогось очікуючи явно від дорослого. Пошептавшись, запитують: «А для кого подарунок?» - невпевнено, ніби уточнюючи задання. «А яке має значення для кого? – поцікавилась психолог. «Ну щоб придумати, який подарунок треба...», - це вже Руслан підійшов. «А як це?»,- здивовано психолог. «Татові один, мамі зовсім інший. А братик зовсім ще малий, йому важко придумати.» - впевнено пояснив Руслан. Юля: «Мамі б я квітку зробила, а тато любить собачок, можна виліпити. А моя бабуся все любить, вона мої подарунки викладає на поличку.» Ліля: «А я для всієї сім'ї придумала – зроблю з пластиліну гарний тортик. А маму попрошу, щоб ми і купили справжній. Я люблю пити чай зі всіма, за одним столом.»

Відгукнулись на такий формат виконання завдання лише половина групи, Кожен адресно робив роботу. Це і є найпереконливіший доказ вираження найзначимішої цінності для дитини – сім'я і повага до кожного її члена, бажання зробити приємне кожному, враховуючи уподобання.

Діти, які виготовляли просто подарунок, реалізовували свої уподобання: кожен вибрав, що йому подобається. Замислювались, кому дарунок дістанеться лише на запитання дорослого. Троє відразу визначили маму, ще троє – друзів, а п'ятеро не змогли відразу визначитись. «Я просто подарунок... не знаю, кому, подумаю.» «Я заберу додому, покажу.»

Зрозуміло, що тут цінність дружби, доброти так би мовити в процесі смислового наповнення, потребує підтримки і супроводу.

Іншим разом дітям запропонували вибір: позайматись з психологом або зайнятись наведенням порядку в ігровій кімнаті. Третина дітей вибирає заняття з психологом. Сюди ввійшли діти більш зрілі для школи., з осмисленою потребою пізнавати нове, з чітко вираженою пізнавальною активністю. Зроблений вибір не на користь пізнавальної діяльності ще не означає недостатній рівень дошкільної зрілості. Це лише свідчить, що пізнання нового ще не набуло ціннісного значення, і у вільному виборі

дитина схиляється діяльності так званого вільного формату зі свободою вибору способу поведінки. Окремі діти навіть змогли пояснити свій вибір:»Я піду, тільки потім. В мене не все виходить... Не дуже подобається.» «Я теж потім.Я хочу навчитись все виконувати, як треба в школі. Трохи не вийшло тоді.»

Зрозуміло, що такі діти пасують перед можливими невдачами у виконанні вже значимих для них завдань. І це сигнал для дорослих про те, що з їх сторони супроводу недостатня увага до емоційного компоненту, до особливостей самооцінки конкретної дитини і загалом вироблення адекватного ставлення до помилок, невдач і здатності їх самостійно долати. Саме такі діти часто стають настороженими до всього нового, оцінюючи його складним, де чекає невдача. Їх і без того хитка самооцінка ще більше схиляється до заниженої. Якщо вчасно не відкоригувати психолого-педагогічний супровід гармонійного розвитку пізнавальної і емоційно-вольової сфери відразу на старті шкільного життя, ми і створюємо підґрунтя для збільшення кількості дезадаптованих першокласників. Ну і не секрет, що вже так би мовити «на марші» виправляти похибки значно складніше.

Це теж є підтвердження того, що існує неспівпадіння образу очікувань дитини при підготовці до школи і реальністю, з якою вона зустрілась. Відбувається адаптація і в цій певним чином широкій сфері. Загалом дорослі не досить уваги приділяють цій стороні адаптації, їх більш турбує дисципліна на уроках, успіхи на уроках грамоти загалом. Вони не помічають, що діти навпаки більше переймаються наповненням свого життя поза уроками, хоча б тому, що більшість не захоплені тим, що там відбувається: всі читати вміють, рахувати в межах 20 теж, письмо, як відомо, важка і малоприваблива справа, її мусять виконувати. Ігрова діяльність різко обірвалась, проста біганина швидко набридає. Залагоджувати нові дружні стосунки більшість школярів самі не вміють, а над цим дорослі майже не працюють (лише слідкують за мирним вирішенням постійних сутичок саме на ґрунті нездатності попроситись через дрібниці). От і лишаються різні гуртки в

другу половину дня, де регулює процесом спілкування знову педагог, життя мимоволі схиляє до регульованої дорослим дисципліни, слухняності. Для вільного вибору лишаяються хвилинки перерви, а це ніщо.

Якщо проаналізувати емоційний настрій, рівень активності, ініціативності дітей впродовж всього дня, є всі підстави стверджувати, що в більшості шестирічні першокласники ще не стали справжніми школярами. Так, вони щодня в школі, підкоряються шкільному режиму, виявляють слухняність. Що ж до зацікавленості, то тут картина невиразна. На уроках письма, математики проявів зацікавленості не виявляється. Це можна пояснити тим, що змістове наповнення цих уроків не несе нової інформації дітям: всі знають і букви, і літери, а елементи письма в спеціальному зошиті справа нецікава і важкувата; арифметичні операції в межах десяти теж давно знані, новим є лиш окремі символи-означення складників певної дії. І тут, на цих уроках, вже з 9-ї -10-ї хвилини всі відволікаються в різний спосіб.. Вчитель час від часу мобілізує їх увагу, але на якусь мить. Захоплений зненацька учень і викликаний до дошки легко справляється з простим завданням. Індивідуальні відмінності зацікавленості таким компонентом учіння виражені в акуратності записів в зошиті. Про це свідчить вже сам процес запису: «мусить» це записати під тиском нагадування і відслідковування вчителя.. Тому лише 8 учнів мають зразкові зошити, де все за правилами запису, які вчитель озвучує за урок багато разів, показує на дошці.

Іншою є поведінка дітей на уроках «Людина і світ», «Природознавство». Тут з'явилися нові теми, нова інформація. На це відгукується більшість учнів класу, виявляють ініціативу і відповіді на запитання, і додати щось з власного досвіду стосовно предмету обговорення. Але вчитель обмежується лише своїми запитаннями, вони визначені в розробленому плані уроку, яким вона керується. А за тим планом не передбачено розмови з дітьми, обмін думками, роздуми тощо. Об'єм інформації, який має «видати» дітям вчитель за урок непомірно великий. І

навіть в режимі просто ознайомлення зі змістом, за 35 хвилин встигають щонайбільше дві третини запланованого розробниками програми «Росток» чи, «Інтелект України». Доопрацьовують матеріал на додаткових заняттях в другу половину дня, де змістове наповнення життєдіяльності шестирічної дитини має бути іншим.

Окрім всього значна кількість інформації занадто складна для осмислення шестирічками. Програма побудована так, що ця інформація повторюється по кілька разів в різних темах і дитини має зрештою запам'ятати. А от чи осмислити і засвоїти?

Є підстави для сумніву, що в такий спосіб організований навчальний процес не створює розвивальної ситуації для осмислення змістового наповнення цінностей, які пропонує програма освітнього процесу. Інформація, яка не осмислена дитиною в роздумах, в співставленні з власним досвідом, до якої не вироблено позитивного емоційного відгуку, здебільшого лишається на рівні уявлень, не привласнюється «Я»-змістовим і не стає ціннісною орієнтацією в ситуаціях власного вільного вибору дії. Цікавим є і той факт, що характер міркувань дітей старшої групи дитячого садка в багатьох випадках виявляється більш зрілим, обґрунтованим, ніж в першокласників.

Загалом, проведене спостереження схиляє до думки, що учбовий процес не став для дітей цінністю, перевага вибору лишається за гуртковими заняттями, які адекватні заняттям дитячого садка. Вся система організації життєдіяльності першокласника націлена на вироблення поведінки школяра: організований на уроці, виконавська дисципліна, дотримання правил поведінки в школі.. Мова не йде про свободу дитини, простір для самостійності, про партнерські стосунки з вчителем. Як би вчителю ніколи займались організацією дитячого колективу, формуванням дружніх взаємин, здатністю самоорганізовуватись на гру, співпрацю, здатністю гуманно вирішувати міжособистісні сутички.

Що стосується особистісних взаємин, першокласники відрізнялись від дошкільнят. Не дивлячись, що вже два місяці в новому статусі школяра, більшість дітей не мають друзів серед однокласників. І навіть випадки, коли одна дитина називає другом свого сусіда по парті, той не підтверджує цього. Загалом ніхто з дорослих не займається проблемою налагодження дружніх стосунків, лише слідкують за сутичками і розводять учасників. Серед учбових завдань відсутні такі, де завдання має виконуватись в парі чи підгрупою. Нема ніяких настільно-друкованих ігор для спільної гри, психологи теж мало переймаються цією проблемою.

Серед батьків поширена думка, що про дружбу в цей віковий період не варто говорити, так як справжня дружба лише після десяти років починається. Та й батькам, власне, ніколи дружніми стосунками теж перейматись: діти цілий день в школі, вона і має над цим працювати.

Маємо визнати, що виявилась достаньо численна підгрупа школярів, яких ми змушені характеризувати як недолюблених, недоніжених в сім'ї, досвід тісних взаємин з батьками обмежений, їх життя розписане в лабіринті освітніх послуг на шкільний день. В кращому випадку батьки здійснюють контроль за успіхами дитини, сердито реагують на зауваження педагогів, позбавляючи дитину і зовсім ніжності, тепла і виявів любові. Тому і спостерігаються чи не щоденні сутички дитини з мамою, коли вона за ним приходить: дитина вередує на пустому місці, реагує на звертання з третього разу. Пояснити таку свою поведінку діти не хочуть, їх емоційний стан пригнічений.

Ось як це виглядає в конкретному випадку.

Максим. Активний, рухливий, достатньо обізнаний хлопчик. Цілком готовий до школи за загальними критеріями, самостійно справляється зі всіма учбовими завданнями, поведінка на уроках не виходить за рамки правил для учнів. Хлопчик змалку змотивований батьком на футбол, активно займаються спортивним розвитком, пишаються обнадійливими оцінками тренера. Максим любить цим похизуватись серед друзів. Поза тим він

виявляє гостру потребу в різного роду похвалі від дорослих, часом просто вимагає виголосити позитивну оцінку його результату навіть рядового завдання. «А у мене теж гарно, правда? Ось...я все зробив так, як Аня гарно!»

Часом Максим навмисно перед вчителем демонструє себе уважним, запобігливим, справедливим в оцінці інших, відверто очікуючи похвальних висловлювань дорослого. Водночас Максим не здатен виявити співчуття одноліткам в ситуації, коли є свідком їх скрути чи потреби в допомозі, підтримці. Частіше його не зачіпають такі події, він їх не помічає. Разом з тим, в окремих випадках, коли в скруті «слабка» дитина, за його оцінним ставленням: хто не зовсім успішно вчиться; хто не є успішним в рухливих розвагах; хто не охоче з ним спілкується. Максим дозволяє собі зловтішатись над потерпілим. Робить це крадькома, але в'їдливо, принизливо, і навіть поза критичними ситуаціями Максим час від часу дозволяє собі викиди знущання над дітьми, які виявили свої індивідуальні особливості, відмінності в поведінці: може походя обізвати грубим словом, зашкодити в грі, навіть намовити інших на подібні прояви. Знайшов хлопчик собі і жертву – однолітка, який має проблеми зі здоров'я. Поступово звик дражнити хлопчика аж поки той не став відповідати.

Батьки Максимка не бачать проблем в поведінці сина, підтримують його пояснення: «Він мене обізвав і штовхає мене часто.» Вважають, що спортсмену, а відтак футболісту важливо виробляти бійцівський характер. На скарги інших дітей на Максима реагують скептично, мовляв у дітей сутички є природнім явищем.

Між батьками і Максимом стосунки ділові, дисципліновані, але емоційно сухі, без проявів батьківської любові і тепла, ніжності. Батьки вважають, що Максим з народження зростав і розвивався без проблем. З дня народження його доглядала няня, мама повністю заглибилась в роботу, як і батько. Максим на штучному вигодовуванні з народження. Матеріально сім'я забезпечена. Дитсадок Максим відвідував перед школою, але і тут ним

опікувалася няня. До звертань психолога і вчителя батьки не дослухаються, вважають, що школа має сама справлятися зі своїми проблемами. Сам хлопчик насторожено слідкує, коли батьки відвідують школу і спілкуються з психологом, помітно самоорганізується на короткий час. Періодично Максим знаходить собі друзів, які повністю повторюють його поведінку. В індивідуальних бесідах ці друзі уникають оцінних суджень щодо поведінки Максима, свою причетність до подібних ситуацій визнають, але мотивують як звичайні розваги. Зауважимо, що дорослі рідко такі ситуації помічають, лише коли мають місце агресивні викиди.

Таких дітей в класі не так багато, а звертають на них увагу дорослі лише у випадку, коли школяр не справляється зі своїми прямими завданнями саме на уроках чи різко виділяється агресивними проявами у взаєминах. Максимко ж не привертає до себе особливої уваги дорослих. Проте неважко спрогнозувати, як можуть розвиватись події в житті такої дитини.

Думається, що саме через такий характер соціальної ситуації активізувались прояви дитячого егоїзму і дріб'язкових агресивних реакцій. А незакріплене вміння вибудовувати взаємини (домовлятись, погоджуватись, вислуховувати іншого, пропонувати гру, спосіб взаємин тощо) не знайшло підтримки в нових умовах життєзабезпечення.

Проведене цільове спостереження дає підстави стверджувати про наявність серйозного розриву між цінностями життєзабезпечення дітей в умовах дитячого садка (доброта, дружба, співпраця, взаємодопомога, суб'єкт- суб'єктні взаємини з дорослим) і особливостями соціальної ситуації в умовах шкільного оточення (режим навчання, роль вчителя і формат взаємин з ним, відсутність можливості спільно грати чи мати іншу спільну діяльність).

Актуальним завданням першого етапу в житті першокласників є адаптація дитини до нового життя. Це чи не головне завдання і психологічної служби школи. Разом з тим практика висвітлює, що і в цій проблемі в центрі

уваги психолога рівень готовності дитини до учбової діяльності. Під обстеження підпадають пізнавальні психічні процеси і відповідно розробляються так звані корекційні програми для вирівнювання виявленого відставання. Ціленаправленої роботи з проблеми формування у дітей соціально значимих цінностей не спостерігається, лише реагування на вияв агресії окремими школярами. Водночас психологи відмічають серйозний сплеск агресивних проявів у першокласників.

За результатами індивідуальних бесід з дітьми і їх батьками варто означити кілька важливих речей. Ціннісною спрямованістю при виборі школи для родини переважало навчання в «престижній школі». Це вкладено і в дитячу свідомість. При цьому у дітей цінність дружніх стосунків не визначена у майже 60% першокласників.

Доброзичливість, симпатія по відношенню до оточуючих на значимих місцях виявлена у 7 з 22 (4 дівчинки і три хлопчика). Ці діти почувають себе не зовсім комфортно, не бігають зі всіма, спілкуються між собою. Охоче відгукуються за звертання до них, вільно включаються в діалог, охоче розповідають про своє життя вдома і в школі.. На уроках працюють активно впродовж всього часу, успішно справляються зі всіма завданнями повністю самостійно. Особливо активно працюють на гурткових заняттях (відчувається особистісний інтерес до змісту) , тут виявляють творчі дії.

Загалом лише цим дітям притаманний майже рівномірний розвиток базових вікових новоутворень, що і дозволило адаптуватись до соціальної ситуації, яка створилась в класі: зорієнтувались в тому, що їх стиль поведінки не «вписується» в більш чисельне оточення однолітків, відійшли «на узбіччя», спокійно спостерігаючи за ситуацією, не вступають в сутички, обходять дразливі моменти, ніколи не скаржаться дорослому, частіше тримаються поблизу вчителя. Їм властиві теплі родинні стосунки: сповнені любові і ніжності вранішні хвилини, потреба всім поділитись ввечері, з насолодою приймають одягання дорослого ввечері, скучують за батьківським теплом, ніжністю, любов'ю.

У продовженні вислову «Я люблю...» жодної згадки про однолітків. А у фразі «Я дружу...» однолітків назвали троє з 18 школярів.

У відповідях на питання «Де живе добро?» переважають такі означення: магазини, красиві місця, які бачили; на морі; на святі. У дітей чітко виражено осмислення Я: егоцентризм, егоїзм, завищена самооцінка. (Це стосується близько 50% опитаних).

Спостереження дають підстави стверджувати, що це віддзеркалення соціальних факторів, перш за все соціальними умовами сім'ї, де Я дитини є центральним у виборі цінностей, звідси і суб'єктивна форма відношень до інших людей як до обслуговуючого люду. Батьки виділяють з цього кола вчителя, до якого і в дитини вимагають слухняності (такі правила життя). Діти не переймаються чеснотами однолітків, а позитивно ставляться, коли щось треба або хочеться пограти разом, проте дружніх стосунків не складається. Не вміють узгоджувати свої інтереси з партнером, не вміють стати на позицію іншого. Часті сутички вирішують агресивними викидами. Вибачаються лише під тиском дорослого, хоча вміють і знають як це робити. Але по відношенню до себе наполегливо вимагають вибачення навіть тоді, коли відразу зреагували самі агресивно.

Яскравим підтвердженням «букету» проблем першокласника може слугувати характеристика Віталіка (повних 7 років). У хлопчика виражений конфлікт з соціумом і з самим собою. Зовні справляє враження цілком розвиненого на свій вік хлопчика, лише занадто рухливого. Сім'я повноцінна, забезпечена, є менший братик. Батько в міру своєї зайнятості приділяє увагу синові у вигляді жорсткого контролю за оцінними судженнями вчителів і мами.. У мами немає своїх претензій до сина, його поведінка вдома для неї зразкова. Батьки не виявляють до хлопчика емоційного ставлення ні в жестах, рухах, в міміці чи словах, повністю відсутній вияв батьківської любові. Лише контроль за слухняністю. Серед цінностей у вихованні дитини на першому місці «досконалий розвиток», який і має забезпечити максимальне включення хлопчика до розумних

освітніх послуг: елітний дитсадок, така ж школа, уроки англійської мови з вчителем вдома, спортивна секція, басейн. «Навколо Віталіка крутиться чи не цілий світ. Що йому ще треба? Підкажіть!» - в розпачі говорить мама.

А проблема в тому, як почувається, як поводить себе, як реагує на дорослого і однолітків сам Віталік. Дуже рідко хлопчика можна побачити з посмішкою, швидше похмурий, втомлений вигляд. Друзів у нього нема, реагує на дітей байдуже, часто виявляє роздратування: чи «ненароком» штовхне, чи вихватить з рук іграшку, чи обізва грубим словом. У відповідь діти і не хочуть з ним спілкуватись. Сам Віталік говорить, що має за друга Іллю:»Я з ним ще в садок ходив, і тут це мій друг.» Проте дружби там немає, Ілля різко не хоче спілкуватись. Віталік його ображає і часто хлопчики жорстко б'ються.

В спокійному стані в бесіді Віталік досить вмотивовано пояснює, як мають діти вирішувати суперечки, як він сам вміє вибачатись, прощати. Але при цьому вважає, що «він повинен гратись зі мною, я теж хочу таку машинку».

Емоційна сфера у хлопчика зранена. Він не здатен на співчуття, на вияв доброти, на співрадість. Хоч помітно страждає, коли такого ставлення до себе не відчуває, коли і йому боляче чи прикро. В такі моменти чутливий до підтримки, захисту, вияву тепла і турботи. Якийсь час тримається.

На регламентованих заняттях більше 5 хвилин не може всидіти спокійно, починає займатись різними дріб'язковими справами. Не реагує на зауваження, мовчки продовжує робити своє. Між тим на запитання вчителя здебільшого відповідає правильно. Встигає виконувати всі завдання в зошиті, але надто недбало. Під суворим контролем здатен все написати бездоганно.

Все це схиляє до думки, що хлопчиком керує внутрішнє невдоволення самим собою і своїм життям в соціумі. Він недолюблений, не зігрітий батьківською любов'ю, не захищений теплотою, хоч і прагне рухатись по вибудованому батьками лабіринту розвитку, як вони його розуміють.

Вразило всіх те, що в присутності батька на уроці Віталік був зовсім інший. Жодного разу не порушив порядок уроку, був активний. Лише помітна втома десь на 20 хв. відволікається. Батька хлопчик просто боїться, хоч і не зізнається за що. Покаранням є жорстке «виховання» з боку батька. Мама це стверджує і сама цим зловживає. А от у відповідь на схвальну оцінку психолога поведінки хлопчика на занятті, очі Віталіка заповнили сльози. Він дивився мамі в очі і в них читалось: люби мене, огорни теплом і я буду таким завжди.

Зрозуміло, що проблеми цього хлопчика на поверхні, але і їх складність теж зрозуміла. Розв'язувати цю проблему слід вже відразу і завдання це для згармонізованої взаємодії батьків і соціально психологічної служби школи. Це кропітка робота над поверненням щасливого дитинства.

Наші спостереження схиляють і до думки, що змістовна наповненість дня шестирічок-першокласників виходить за рамки гранично допустимого навантаження. Це своєрідно впливає на адаптацію до шкільного життя і спричиняє певну розгубленість в спрямованість інтересів дитини.

Розділ 3.

Перебіг мотиваційних характеристик вибору дитиною соціально значущих цінностей на перехідному етапі від дошкільної до початкової освіти

Дошкільнята перебувають на порозі нового етапу свого життя, а саме шкільного навчання. Тому ступінь сформованості мотивів поведінки, ступінь присвоєних соціально значимих цінностей може визначати не тільки подальший успіх у навчальній діяльності, а й статусне положення в колективі, почуття самоповаги та ін.

Дослідження Д.Б. Ельконіна та А.Л. Венгер вказують на суттєві зміни в мотивах поведінки старших дошкільників у зв'язку з підготовкою до вступу в школу. Я.Л. Коломінський вказує на всебічні зміни, що відбуваються у сфері мотивації дошкільника, поява нових мотивів, обумовлених більшою соціалізацією дошкільнят в порівнянні з дітьми раннього віку. Про якісну перебудову в мотиваційній сферах дітей різного віку прийшла Л.І. Божович.

Загалом, мотиваційна складова особистості людини пронизує всі аспекти, всі рівні її буття, робить вирішальний вплив на здійснювані нею вчинки, регулює і спрямовує її діяльність, служить джерелом життєвої активності.

Мотивація – система мотивів, що спонукає особистість до активної діяльності заради досягнення значущої мети і визначає конкретні форми поведінки, діяльності людини.

Всі мотиви поведінки до старшого дошкільного віку утворюють певну систему взаємовідносин, підпорядкованість, тобто виникає ієрархія мотивів, що є найважливішим новоутворенням в психічному розвитку дошкільника. Більш високі за своєю значимістю мотиви починають підпорядковувати собі інші. У дошкільника поступово формується вміння стримувати свої вчинки, викликані менш значущими мотивами.

Головне досягнення дошкільного дитинства - супідрядність мотивів. Вона з'являється на початку дошкільного віку і з часом розвивається. Супідрядність призводить, вважають Л.А. Венгер, і В.С.Мухіна до того, що ці різноманітні мотиви втрачають рівноправність, перестають бути рівнозначними для дитини, вони набувають певної системи, одні з них починають переважати над іншими. Дитина може відмовитися від привабливої гри заради більш важливого для неї, хоча, можливо, і більше нудного заняття, схваленого дорослим.

Проблема шести - семирічних дітей досить актуальна, залишаючись за рівнем психічного розвитку дошкільниками, багато хто з них поступає до школи і включається у навчальну діяльність. У шестирічних дітей зберігаються притаманні дошкільному віку особливості мислення: домінує мимовільна пам'ять, внаслідок чого запам'ятовується не те, що потрібно, а те, що цікаве; специфіка уваги дозволяє продуктивно виконувати певну роботу лише протягом 10-15 хвилин. Шостий - сьомий рік життя належить до перехідного («кризового») вікового періоду. У шестирічної дитини, порівняно з семирічною, недостатньо сформовані центральні гальмівні процеси, значно нижча довільність поведінки, висока стомлюваність, менш сформована здатність до концентрації і до переключення уваги, переважає ігрова мотивація.

У шестирічному віці починає формуватися новий тип поведінки. Поряд з особистими мотивами набирають силу загально значимі, колективістичні мотиви.

Вчинки набувають глибокої моральної оцінки. З шестирічного віку зростає здатність оцінювати свою діяльність і поведінку. В першу чергу дитина орієнтується на вказівку і оцінку дорослих – батьків, згодом, учителів.

Шести – семи річки вміють товаришувати, можуть погоджувати свої дії з діями інших дітей в спільних іграх, діяльності і праці та схильні до співпереживання. Але не завжди вони можуть стати на точку зору іншого,

пожертвувати своїми особистими інтересами заради загальних, групових інтересів. Імпульсивні дії і вчинки, під впливом ситуаційних емоцій, ще іноді проявляються поряд з певними формами довольної поведінки. Дитині складно стримувати себе, гальмувати небажані дії, регулювати свою поведінку з допомогою вольового зусилля. Свідоме управління своєю поведінкою тільки починається.

Діти старшого дошкільного віку можуть вже оцінити певні вчинки однолітків по групі, деяких героїв із знаних їм мультфільмів, казок, підводячи їх під деяку категорію узагальнених моральних якостей.

Старший дошкільник і молодший школяр повинні засвоїти цінність моральних понять і правил поведінки. Найважливішими серед яких є уміння працювати в колективі рахуватися з працею і інтересами одноліток, володіння основними звичками культурного спілкування одне з одним і з дорослими.

Вже в старшому дошкільному віці з'являються зачатки таких суспільно значущих, соціальних почуттів, як любов і повага до праці, почуття патріотизму в його найпростіших проявах, для започаткування почуття обов'язку – одного із важливих моральних почуттів.

На сьомому році діти усвідомлюють себе майбутніми школярами, а у вихователів бачать учителя. У дошкільному віці дитині має бути прищеплене почуття відповідальності перед собою, перед дорослими за свої вчинки та дії. Оволодіваючи первісними формами навчальної діяльності, а також беручи участь у колективних формах праці та ігор, вона набуває вміння співпереживати, поділяти загальні інтереси, проявляти вольові зусилля, в неї формується організованість, дисциплінованість. І головне, при цілеспрямованому вихованні у дитини зріє готовність до навчання в школі.

Дошкільну зрілість можна визначити по сформованості емоційних процесів, що важливо для сприйняття будь – якої нової інформації для розвитку різного роду емоцій, по сформованості когнітивних процесів сприймання, уваги, пам'яті, уявлення, мовлення тощо. А також по

сформованості вольових процесів, які надають дитині можливість довільної регуляції поведінки. Сформованість і зрілість цих процесів надає дитині можливість з успіхом навчатися у школі.

І одним із головних факторів розвитку дошкільної зрілості вважаємо правильну організацію життєдіяльності дитини, яку і можуть забезпечити найближчі люди - батьки, забезпечуючи простір її дитинства самим необхідним не тільки у фізичному плані але і в духовному, моральному, ціннісному. Тому включеність дитини в спільну діяльність з дорослим та однолітками надасть силу пізнавальній активності і мотивації.

Хоча потенційні можливості є у кожній дитині, для неї потрібні розумні, люблячі батьки, які і забезпечать той широкий інформаційний спектр сприйняття нового життя та на пізнання дитиною всесвіту.

Виконуючи загальну мету наукової роботи : дослідити можливості вибору та прийняття дитиною старшого дошкільного віку соціально значущих цінностей як регуляторів особистісної активності у спілкуванні та різних суто дитячих видів діяльності (предметно - практичній, ігровій, пізнавальній, образотворчій), ми виявили специфічні особливості мотиваційного перебігу, який спричиняє поведінку старшого дошкільника.

Використання контрольних питань, оцінних балів та критеріїв оцінки особистісних якостей респондента у тестуванні дітей віком від 5 до 7 років, які виховуються в умовах дошкільних навчальних закладів та першому класі початкової школи різних регіонів України дозволило представити деякі відмінності у мотиваційній складовій старших дошкільників.

Дослідження мотиву вибору дошкільниками соціально значущих цінностей проводилось індивідуально з кожною дитиною. У протоколі фіксувались емоційні реакції дитини, а також її пояснення. Дитина повинна була дати моральну оцінку, мотивувати свою оцінку тим подіям зображеним на картинках вчинків, що дозволить виявити ставлення дитини до тієї чи

іншої моральної норми. З дошкільниками проводилася бесіда з метою реального вибору вчинку та його мотивації.

Дослідній роботі передувало визначення критеріїв та показників морального вибору дошкільників. Було виділено когнітивний критерій: знання моральних норм та правил поведінки, аналіз морального змісту ситуацій вибору, оцінка способів вирішення ситуації вибору адекватно моральним нормам; мотиваційний критерій: ставлення до ситуації морального вибору (прояви активності, її характер), емоційний відгук на стан учасників ситуації морального вибору, моральне мотивування здійсненого вибору; дійовий критерій: прийняття рішення про моральний вчинок в ситуації вибору, здійснення позитивних вчинків в ситуаціях морального вибору, моральна цінність наслідків вчинків у ситуаціях вибору; *оцінний* критерій: критичність оцінки дитиною власних дій в ситуаціях вибору, об'єктивність самооцінки дитини та адекватність моральним нормам. В дослідженні було представлено 5 рівнів:

1 – *рівень* дорівнював 1 балу, коли дитина не могла зовсім оцінити поведінку інших. У дитини зовсім не має ніяких знань з змісту моральних норм та правил поведінки. Мовчали або казали, що не знають.

2 – *рівень* – дитина оцінює поведінку інших, але не пояснює свою думку(не мотивує). Виявлено у дітей, які мають обмежені знання про зміст моральних норм та правил поведінки, не розуміють їх значення, не можуть проаналізувати ситуацію вибору та виявити альтернативи. У ситуаціях вибору вони систематично порушують моральні норми та правила.

3 – *рівень* – дитина оцінює поведінку інших правильно, пояснює свою думку, мотивує за допомогою навідних запитань – 3 бали. Виявлено у дітей, які мають певні знання про зміст моральних норм, але не завжди розуміють їх значення.

4 – *рівень* дитина оцінює поведінку інших правильно, пояснює свою думку (мотивує), формулює правило поведінки доречно до цієї ситуації, але не завжди чинить саме так – 4 бали. Виявлено у дітей, які мають відповідний

вікові рівень знань про зміст і значення моральних норм, у більшості випадків правильно аналізують ситуації вибору та адекватно оцінюють варіанти дій. Їх поведінка в цілому позитивна, проте її мотиви в окремих випадках можуть не мати морального змісту. Дитина дає адекватну моральну оцінку своїм вчинкам.

5 – рівень - дитина оцінює поведінку інших правильно, пояснює свою думку (мотивує), формулює правило поведінки доречно до цієї ситуації, прагне завжди чинити правильно – 5 – балів. Виявлено у дітей, які мають відповідний віковий обсяг знань про моральні норми, розуміють необхідність їх дотримання в реальній поведінці, уміють проаналізувати ситуацію вибору, знайти альтернативи та адекватно їх оцінити. Мотивом вчинків дітей є прагнення безкорисливо робити добро іншим.

	1 рівень	2 рівень	3 рівень	4 рівень	5 рівень
Дошкільники	0	15.8	29.5	20.0	34.7
Школярі	0	0	34.5	62.1	3.45

У нашому дослідженні найвищий 5 рівень отримали 34,7% дошкільників і тільки 3.45% молодших школярів. Тобто дошкільники опинилися на більш високому щаблі в поясненні і дотриманні моральних норм поведінки. Хоча школярі могли бути більш відвертими, вони дійсно все знають, формулюють, але не дотримуються цих правил, про що саме і говорить 4 рівень вибору школярами та їх поясненнями – 62.1% і 20% дошкільників опинилися на 4 сходинці.

Важливо засвідчити, що у загальних рисах старші дошкільники знають основні правила поведінки, можуть в достатній мірі пояснити їх зміст. Проте за умови розширення змісту запитань виявилось, що дітям важко дати більш повну відповідь. Можна стверджувати, що знання дошкільників мають уривчастий, фрагментарний характер, що свідчить про відсутність системності у їх засвоєнні; більшість дітей не розуміють доцільності виконання норм поведінки, не вміють виділити і сформулювати моральну

проблему, що призводить до розбіжностей між існуючою теоретичною обізнаністю, оцінкою подій і поведінкою у реальних ситуаціях.

Методика передбачала проведення двох послідовних серій. В першій серії предметом аналізу виступав когнітивний компонент ціннісних орієнтацій, а саме здатність дитини співвідносити зображення на картинці з поняттям, що відповідає цінності, та давати його узагальнене пояснення. У другій серії визначався вибір дитини важливої для неї картинки (з усіх 17 картинок, розглянутих і обговорених з нею у першій серії методики), отже, аналізувався фактор переваги у виборі цінностей, в якому відбивався емоційний і мотиваційний акцент ціннісних орієнтацій дошкільників. Здійснення відбору чотирьох «головних для тебе» найважливіших ситуацій вказувало на змістовне наповнення провідних для дошкільника ціннісних орієнтацій.

Дошкільники 1 серія	Школярі 1 серія	Дошкільники 2 серія	Школярі 2 серія
Сім'я 83.2%	Здоров'я 77.6%	Сім'я 77.9%	Сім'я 80.3%
Здоров'я 81.05%	Сім'я 75.9%	Краса природи 70.7%	Здоров'я 53.4%
Творчість 71.5%	Творчість 65.5%	Здоров'я 52.6%	Краса природи 34.5% Сміливість 34.5%
Краса природи 68.4%	Гроші 62.1%	Дружба 45.3%	Творчість 24.1% Щастя 24.1% Наполегливість 24.1%
Дружба 66.3%	Наполегливість 55.2% Сміливість 55.2%	Сміливість 33.7%	Зовнішня краса 22.4% Гроші 22.4% Самостійність 22.4%
Сміливість 65.3%	Зовнішня краса 50%	Гроші 28.4%	Співпереживання 17.2%
Самостійність	Самостійність 46.6%	Творчість 21.05%	Дружба 13.8%

51.6%			
Щастя 48.8%	Дружба 39.7%	Самостійність 18.9%	Допитливість 10.3% Впевненість 10.3% Цілеспрямованість 10.3%
Гроші 43.2%	Щастя 36.2%	Щастя 17.9%	Краса мистецтва 8.6% Краса техніки 8.6%
Зовнішня краса 36.8%	Співпереживання 34.7%	Наполегливість 16.8%	
Співпереживання 34.7%	Допитливість 34.5%	Краса техніки 12.6%	
Наполегливість 30.5%	Краса природи 32.6%	Співпереживання 10.5%	
Краса мистецтва 25.3% Допитливість 25.3%	Краса мистецтва 22.4% Краса техніки 22.4%	Зовнішня краса 7.4%	
Краса техніки 23.2%	Впевненість 20.7% Цілеспрямованість 20.7%	Впевненість 6.3% Краса мистецтва 6.3% Цілеспрямованість 6.3%	
Цілеспрямованість 21.05% Впевненість 21.05%		Допитливість 2.1%	

Експериментально виявлено, що найбільш важливими для себе діти в основному вибирають ті цінності, які можуть найкраще пояснити. Так, наприклад, термінальні цінності: сім'я, дружба, здоров'я та ін. дитина пояснює з більшою легкістю, ніж пояснення понять інструментальних

цінностей, таких понять як наполегливість, допитливість цілеспрямованість тощо.

Чому діти зробили вибір на користь цінності сім'я? Сім'я для них це все: цілий всесвіт із якого вона черпає сили та енергію для свого життя, навчається мудрості, знань, набирається досвіду, навчається милосердю, любові до людей та доброти, що є сутністю вихованої людини. Як мотивували свій вибір дошкільнята.?

У першій серії дослідження більшість із дітей старшого дошкільного віку 83,2% і 75,9% молодших школярів дали узагальнене пояснення поняттю. Висловлювання і судження дітей: «Родина це люди, у яких є діти і вони дуже щасливі». «Всі дружно живуть в сім'ї, не сваряться, поступаються меншим, дозволяють грати на комп'ютері», «Дружно живуть не ображають один одного, жаліють», «Всі родичі живуть разом ніколи не розстаються, ходять разом на вулицю», «Люди які виховують дітей, роблять дітей хорошими». «Тому, що вони люблять один одного. Тому, що вони тебе народили, ще братиків і сестричок». «Тому, що вони разом радуються. Разом доглядають один за одним, турбуються, люблять один одного». «Тому що вони все роблять разом. Разом проводять вільний час». «Тільки в сім'ї захищають один одного, не ображають і не б'ють». «Тому, що саме з сім'єю класно купувати іграшки». «Тільки в родині можна дивитись планшет і TV разом, грати разом в ігри». «Не тільки тому, що живуть разом тато, мама дочка або синочок, а вони зустрічаються після роботи, сидять за одним столом і посміхаються – купаються в щасті». «Я люблю тата і маму, коли вони щасливі. Люблю, коли сім'я сіла біля вікна і вона разом, разом завжди весело і цікаво».

У другій серії: відбір чотирьох «головних для дитини», найважливіших ситуацій вказувало на змістовне наповнення провідних для дошкільника ціннісних орієнтацій. Результати другої серії були такі: Вибір цінності сім'я виявився таким 77.9% дошкільників і 80.3% молодших школярів, вибрали саме цю цінність.

Це красномовно говорить про те, що сім'я асоціюється у дітей з душевним теплом, з почуттям безпеки, тут вона частіше за все отримує увагу, доброту, любов з боку дорослих. Саме, дякуючи батькам пізнають життєві істини, наслідують зразки поведінки, вчаться оцінювати різні події, набувають досвіду взаємин з іншими людьми, вчаться культури поведінки та спілкування з оточуючими. І про це все діти розповідають у своїх висловлюваннях. Дитині потрібно відчувати любов і турботу (бути поруч з дитиною, спілкуватися з нею, ніжно торкатися її; відчувати чуйність (постійно реагувати на поведінку та стосунки дітей); повагу(вірити в здібності та можливості дитини); емпатію (розуміти та приймати емоційний стан дитини); щирість (бути правдивими у взаємостосунках з дитиною).

Поряд з сім'єю дитина часто вибирає таку цінність як щастя. Як мотивують діти свій вибір, вибираючи цінність щастя? За нашими даними в першій серії тільки 48,4% дошкільників і 36,2% школярів вибирають таку цінність як щастя, приємно, що майже всі діти добре розуміють це поняття, правильно дають узагальнене пояснення йому. В другій серії роблять вибір - 17.9% дошкільників і 24.1% школярів.

Мотив чому вони вибирають саме це поняття? Міркування дітей щодо вибору ціннісної орієнтації щастя були такими: «Щастя, коли все добре, коли всі дружать, на серці весело», «Щастя це здоров'я, коли все добре», «Люблю, коли в сім'ї всім радісно і всі задоволенні», «Люблю коли всім в сім'ї добре, весело», «Тому що мрієш про щось хороше». «Бо я люблю відпочивати». «Бо я люблю відпочивати з татом і мамою на морі, камінчики люблю збирати». «Тому, що подобається робити щось хороше і всі інші щасливі від цього». «Коли ділишся з кимось стаєш щасливим і веселим». «Щастя треба добиватись, тоді буде щастя». «Коли довго чогось хочеш, а потім це відбулося, тому це буде щастям і я його вибираю». «Коли з тобою діляться, дружать. Приїжджають гості і ми радуємось». «Комусь допомогти це і є щастя. Тому, що це мрія».

Чому вибір цінності щастя отримав невисокий відсоток? Діти добре розуміють цю цінність, правильно описують і формулюють це поняття. Але думки і висловлювання з приводу цієї цінності діти в даному випадку асоціюють з цінністю сім'я, так, наприклад: «Люблю, коли в сім'ї всім радісно і всі задоволені», «Люблю коли всім в сім'ї добре, весело», «Бо я люблю відпочивати з татом і мамою на морі, камінчики люблю збирати», «Щастя це здоров'я, коли завжди все добре». Майже всі цінності між собою перегукуються. Одна цінність розкривається через іншу.

Вибір дитиною соціально значимої цінності як здоров'я знаходиться на високому щаблі в ієрархії цінностей. Здоров'я – це підтримка у дітей інтересу до занять фізкультури, потреба в систематичному гігієнічному догляді за своїм тілом та в щоденній руховій діяльності, ранкова гімнастика, участь у рухливих іграх, використання засобів профілактики захворювань масаж, загартування тощо.

Майже всі діти розуміють таке поняття як здоров'я, але вибирають її як цінність 81,05% дошкільників – і 77,6%, школярів, в першій серії. На нашу думку і за нашими спостереженнями, обираючи цінність здоров'я діти більше за все спирались не тільки на вподобану ними картинку, але усвідомлено мотивуючи свій вибір такими уявленнями, судженнями: «Тому, що я люблю спорт у садочку і займаюсь». «Тому, що фізкультура дає силу і здоров'я». «Бо тут дівчата і хлоп'ята віджимаються». «Щоб було здоров'я». «Щоб бути сильними». Щоб ще краще робити зарядку, бо це здоров'я». «Тільки так стану сильним». «Стану сильним і не буду хворіти». «Люблю спорт». «Бути здоровим». «Люблю займатися спортом» - займається ай кі – до». «Бо розвиває м'язи». «Подобаються здорові і сильні люди».

У другій серії вибору цей показник виявився таким: 52.6% дошкільнят і 53.4% школярів вибирають цю цінність як значиму для них. Наразі, чому такий досить високий відсоток? Бо дитина вже в цьому віці впевнена, і розумово підготовлена в тому плані, що сильні, здорові, рухливі, прудкі люди багато чого можуть досягнути в цьому світі і тільки здорові діти

зможуть добре навчатися у школі. Такий вибір говорить про те, що діти і старшого дошкільного віку і молодші школярі правильно розмірковують, якщо буде здоров'я, в житті все складеться і вони виростуть і здоровими і сильними і сміливими і цілеспрямованими, і наполегливими, і впевненими тощо.

Ціннісне поняття дружба – одна з форм міжособистісних відносин, заснована на глибокій особистій симпатії і прихильності, на єдності поглядів і інтересів з суттєвих життєвих питань, яка проявляється в тісному, довготривалому і різнобічному спілкуванні, взаємодопомозі і взаємній підтримці. Категорія дружби, дружніх стосунків, обов'язково спирається на спілкування з однолітками У спільній діяльності дітей повсякчас виникають ситуації, що вимагають узгодження своїх дій з діями інших, прояву доброзичливого ставлення до однолітків, уміння відмовитися від особистих бажань заради досягнення спільної мети. Цінність дружби, дружніх стосунків, спілкування та спільна діяльність з однолітками забезпечують вправління дітей у позитивних моральних вчинках, сприяють закріпленню моральних норм у дітей.

Діти дошкільного віку дуже добре володіють цим поняттям. А вибрали як значущу цінність 66,3% дошкільнят і 39,7% молодших школярів. Мотивували свій вибір діти такими висловлюваннями: «Тому, що він не жадний». «Тому, що він уміє ділитися». «Людина друг дарує людині щастя». «Я люблю ділитися, а це дуже добре, особливо друзям». Тому, що зі мною теж ділиться братик завжди». «Тому, що коли діляться це завжди дружба». та ін. Діти розуміють це поняття у дуже спрощеному аспекті, тобто якщо ти не пригощаєш однолітка цукеркою, або іграшкою, то він зовсім не друг. Діти майже зовсім не говорили про мотиви спільних інтересів про взаємну прихильність, симпатію, про співчуття і взаєморозуміння. Досить малий відсоток вибору цієї цінності і в першій і другій серії у школярів. Можливо це пов'язано з тим, що діти тільки прийшли до школи, йде психологічна адаптація до нових умов, до нових однолітків, до режиму дня тощо. Другий

вибір соціально значущої цінності - 45.3% дошкільників і 13.8% школярів. Такий відсоток вибору цінності дружби міг утворитися за рахунок, того, що молодший школяр, тільки поступивши до першого класу, ще не адаптувався до нового для нього середовища, не роззнайомився зі своїми однолітками, не знайшов до часу спільних інтересів з однокласниками. А у дитини старшого дошкільного віку – усталений, знайомий колектив дітей з якими він намагається підтримувати добрі стосунки.

Важливо наголосити на тому, що одним із мотивів, які спонукають дітей об'єднуватися і дружити є задоволення ігровим спілкуванням. Потреба в спільній діяльності на межі дошкільного і молодшого шкільного віку займає ведуче місце. Також важлива орієнтація на позитивні приклади спілкування та на позитивні якості особистості, які виявляються в спілкуванні дітей між собою. Дослідження виявило, що дитина завжди хоче дружити з тим, хто чимось пригощає, ділиться, з ким весело. У цих дітей практично не спостерігається безкорисливий мотив дружби, у них завжди привалює якийсь інтерес. Добрим відносином до людей до одноліток важливо навчати, бо сама дитина цьому не навчиться ніколи.

Велику помилку роблять дорослі, коли надають пораду своїй дитині «з ким дружити можна, а з ким не можна». Саме в дошкільному віці дитині важливо надати можливість навчатися налагоджувати стосунки з однолітками, навчитися цінувати прихильність до себе та інтерес. Важливо навчити бачити в другові цінність, унікальність, бачити в спілкуванні найвищу радість, випробовувати задоволення від контактів з ним, від того що друг поряд, що вони цікаві один одному і вони розуміють один одного.

Ціннісне поняття співпереживання – співчутливе ставлення людини до переживань інших людей і готовність допомогти їм. Тільки 34,7% дошкільників вибрали такий ціннісний орієнтир і 36,2% молодших школярів). Мотивація вибору значущої цінності була такою: «Тому, що там дівчинка поважає природу». «Дівчинка співпереживає ляльці це їй подобається». «Дівчинці подобається уха живати за подругою» та. ін. Слід

зазначити, що в дошкільному віці відсутність співчуття, емпатії, жалості і т. п. ще не свідчить про відхилення, бо всі ці прояви вимагають високого ступеня розвитку центральної нервової системи, осмисленості, чого ще нема у дошкільника. В життєвих ситуаціях діти дошкільного віку, в своїй більшості, не завжди знають і вміють поспівчувати близьким. Після вибору дитиною такої моральної якості як співчуття було поставлено запитання: Чи вміє дитина співчувати іншому, коли та чимось засмучена? Як вона це робить чому? Судження дітей були такими: «Вміє поспівчувати, пожаліти: заспокоює, гладить по голові» – 57.69%, тому що так роблять дорослі. «Говорить добрі, заспокійливі слова все буде добре» – 15.38%, так треба, дитині так буде легше. «Жалко дітей які сумують і плачуть за мамою» – 7.69%. «Пропонує пігулку чи підтримку, так роблять дорослі» – 7.69%. «Пропонує спілкування і підтримку» – 11.54%, так буде веселіше на душі. «Обіймає і каже, що любить маму, тата, брата і близьких» – 7.69%, так роблять дорослі.

Другий вибір значущої цінності співпереживання вибрали 10.5% дошкільників і 17.2% школярів. Кожна дитина по своєму відгукується на страждання іншого і робить ті чи інші кроки для покращення стану близької людини. Тому з самого раннього віку треба навчати дітей не тільки розуміти чужий біль та чужі страждання, але і переконань, що їх не повинно бути, їх треба відсторонити, з ними слід боротися, а для цього слід робити добрі справи.

Який вибір роблять діти означеного віку в сфері цінностей «людина - природа», «людина – техніка», «людина-мистецтво». Вибираючи сферу цінності «людина - природа» - **краса природи** 68.4% дітей дошкільників зробили вибір як соціально значущої цінності і 70.7% молодших школярів. Діти вміло підбирають картинки і правильно узагальнено можуть пояснити це поняття. Загалом, поняття краса природи в уяві дитини – це чудовий світ, захоплюючий, неповторний, який розвиває дитину її мову, її розум, душу і здоров'я. Тому діти спирались весь час на спілкування батьків, їх розповіді,

які і вводять дитину в цей світ природи і краси, допомагають зрозуміти певні явища, навчають любити природу свого краю. Мотивами до вибору цінності краси природи були вислови: «Тому, що люблю на природі допомагати мамі, бабусі в селі». «Люблю дихати свіжим повітрям – це здорово». «Тому що там дерева, кущі красиві, а я люблю все красиве». «На природі всі лагідно посміхаються, а це красиво». «Люблю гуляти і дихати свіжим повітрям». «Люблю спілкуватись з природою». «Я щасливий на природі». «Тому що на природі я набираюсь сил і здоров'я». «Просто люблю живу природу і подорожувати». Друга серія, - вибір тільки чотирьох найважливіших цінностей для тебе. Цифри вибору трохи менші, але вони є - 32.6% дошкільників і 34.5% школярів. Важливо, що ці цінності в їх житті є і вони знаходяться більш менш на достатньому рівні.

Аналізуючи сферу цінності - «людина-мистецтво» - **краса мистецтва**. Така складна і не завжди зрозуміла цінність для особистості дошкільника і молодшого школяра Краса мистецтва, бо в ній зібрана вся культура і історія всесвіту. Мистецтво – специфічна форма духовного засвоєння світу людиною. Загалом краса мистецтва облагороджує особистість, спонукає її до самовдосконалення; збагачує її почуття, і волю, і розум дитини, роблячи її сильнішою та мудрішою. А розвинені почуття, в свою чергу, є важливим засобом формування творчих здібностей. Отож, становлення всебічно розвиненої особистості йде не тільки через відносини з прекрасною природою, а і через спілкування з творами мистецтва. Красу мистецтва як ціннісний орієнтир в першій серії вибрали 25.3% дошкільників і 22.4% школярів. Мотиви вибору були такими: «Мені подобаються пам'ятники, архітектура будинків, історія розбудови та розташування». «Подобаються історичні місця». «Просто подобається історія» та ін. В другій серії цю цінність вибрали - 6.3% дошкільників і 8.6% школярів. З бесід дітей достеменно відомо, що діти цього віку трохи знаються на архітектурі, можуть розказати про цікаві архітектурні споруди в різних країнах світу, майже кожна родина хоча б раз була у визначних місцях і дітям є про, що

розповісти. Про різні музейні пам'ятки діти, як дошкільники, так і школярі можуть з захватом розповідати.

Аналізуючи цінність сфери «людина – техніка» - **краса техніки** - 3.2% дошкільники і 22.4% школярі вибрали цю цінність в першій серії. Мотиви вибору цієї соціально значимої цінності означили такими судженнями: «Літачок», «Літак сподобався», «Тому, що тут літак», «Я завжди бачу літаки. Я колись літав на них», «Тому, що дівчинка мечтає полетіти на вертольоті». Більшості із дітей прийшлося задавати допоміжні питання, тому, що вони не могли навіть вибрати необхідну картинку.

В другій серії діти вибрали, як значиму цінність - 12.6% дошкільників і 8.6% школярів. Виявилося, що для дітей ця цінність ще не значима. Вони просто вибрали картинку і по ній розповідали про те, що бачили. У дітей немає емоційного відгуку на цю цінність, хоча, коли в бесіді задаєш багато питань, дитина розкривається, бо відчувається присутня когнітивна складова, просто дотепер ця цінність не присутня в поведінці дітей.

Аналізуючи сферу «людина – людина» - зовнішня краса, як соціально значуща цінність була вибрана у 36.8% дошкільників і 50.0% школярів. В даному випадку для дитини дошкільного віку зовнішня краса не має такого важливого і принципового значення. А мотивація з цього питання була такою: « Люблю бути гарним, це дуже добре вміти за собою доглядати». «Мені подобається, коли мені щось красиве купують до свята і просто так». «Я дуже гарна і хочу подібатись іншим.» «Мені подобається дивитись за своєю красою». «Бо я люблю сама собі наводити красу». В другій серії цінність зовнішня краса була вибрана дітьми дошкільниками в 7.4% і 22.4% школярами. Цікаво, що сучасні діти більш схильні приділяти уваги зовнішнім показникам особистості, різним модним тенденціям, фешен індустрії. ЗМІ постійно показують і рекламують все привабливе, зовнішньо красиве, казкове життя сучасних людей. Тільки так важливо, щоб зовнішня картинка не спаплюжила духовного світу, духовних намірів дитини.

Аналізуючи сферу «Людина – людина» - цінність – **самостійність**, яка є однією із головних якостей особистості, виявляється в умінні поставити певну ціль і настирливо добиватися її виконання своїми силами, відповідально відноситися до своєї діяльності, діяти при цьому свідомо і з ініціативою, не тільки в знайомому оточенні але і в нових умовах, які потребують прийняття нестандартних рішень. Самостійність не дається людині від народження. Вона формується по мірі дорослішання дитини і на кожному віковому етапі має свої особливості. З набуттям практичного досвіду, розвитком пізнавальної спрямованості в дитини – дошкільника формується прагнення до самостійності.

На сьогодні є чимало дорослих, які не сповідують самостійність як важливу чесноту дошкільника, недооцінюють можливості дошкільників щодо самостійного морального вибору. Вони вважають, що поки дитина мала, ще рано говорити про її незалежність, автономність, спроможність виявити власну ініціативу, критичність суджень. Більше того, вони побоюються ранньої самостійності сина чи дочки, їхнього прагнення самостверджуватись, реалізовувати свої потреби, відстоювати свою точку зору, наполягати на своєму. Тому деякі батьки віддають перевагу не активному спостереженню за своєю дитиною, а грубому керівництву її поведінкою, діяльністю, життєвими виборами.

Вибір соціально значущої цінності самостійність стали в першій серії - 51.6% дошкільників і 46.6% школярів. Мотивація вибору дитини була наступною: «Бо я люблю допомагати мамі варити їжу». «Мені подобається допомагати ліпити із тіста». «Готувати пиріг з мамою». «Люблю готувати». «Тому що готувати, допомагати це приємно». «Люблю допомагати робити булочки». «люблю готувати своїй родині їсти сама». Чомусь самостійність у дітей і дошкільників і молодших школярів асоціювалась з готівкою їжі, прибиранням тощо, це дуже добре, але самостійність у їх висловлюваннях зовсім не була пов'язана зі школою і шкільними самостійними завданнями. Багато дітей не змогли дати чіткої, узагальнюючої відповіді з цього питання.

В другій серії вибір цієї цінності був таким: 18.9% дошкільників і 22.4% школярів. Як важливо дитині дошкільного віку вчасно надати самостійності, не контролюючи її кожен крок. Діти, як і дорослі, не люблять коли втручаються в їхні справи, нав'язують готові рішення, контролюють вчинки, обговорюють деталі їхньої поведінки. Слід іноді прислухатися до думки дитини і надати їй можливість до всього дійти самій.

Така цінність як **допитливість** – характеризується як потреба в пізнанні, глибокий інтерес до оточуючого світу, до нових знань, активне пізнавальне ставлення до оточуючого світу, устремління пізнавати взаємозв'язки цього всесвіту. Для дітей така цінність виявилася

Складною мало дітей розуміють цю цінність не можуть дати узагальнене поняття. Тільки 25.3% дошкільників і 34.5% школярів зробили вибір такої соціально значимої цінності як допитливість. Мотиви вибору були такими: «Цікавлюся з мамою природою, багато читаємо». «Люблять з цікавістю дивитися на різні предмети і відгадувати, що це таке може бути». «Люблю розгадувати шаради і загадки». «Люблю цікавитись, наприклад, що там в банці лежить, може там лежить якийсь мікроб, а якщо там лежить щось веселе, або якась цукерка?», «Тому, що я люблю варення». Просто дитина зробила вибір картинки, яка їй сподобалась і описала те, що на ній намальовано. В другій серії цей вибір був таким: тільки 2.1% дошкільників і 10.3% школярів зробили цей вибір.

Мотиваційний вибір дитиною соціально значущої цінності **як наполегливість**. Що є вольовою якістю людини, яка допомагає настирливо, завзято добиватися поставленої мети, цілі. Наполегливість, якраз, і розвивається уже в дошкільному віці, якщо дитину своєчасно привчають доводити розпочату справу до кінця. Загалом це поняття виявилось не дуже зрозумілим для дошкільників. Більшість дітей не змогли пояснити правильність цього поняття цієї цінності, вибрали цю цінність просто за картинкою

За нашими результатами в першій серії цінність наполегливість вибрали 30.5% дошкільників і 55.2% школярів. У другій серії цю цінність вибрали 16.8% дошкільників і 24.1% школярів.

Мотиваційні судження вибору соціально значимої цінності були такими: «Коли дитина будує щось цікаве, вона розвивається і наполегливо вчиться». «Люблю Лего це розвиває розум це потребує багато сил і наполегливості». «Будую і проявляю наполегливість». «Люблю будувати роботів для цього треба сили». «Люблю розвивати спритність рук». «Граюсь конструктором, весь час будую гаражі дома для братика, а він весь час ламає», «Тому що в мене є конструктор Тачки», «Бо там дівчинка викладає конструктор, дівчинка грає в конструктор» «Тому, що можна будувати з нього», «Тому що там дівчинка складає кубики», «Люблю грати на вулиці і вдома, тому що я люблю грати в конструктор» тощо.

Аналізуючи таку цінність як творчість слід звернути увагу на те, що це створення різних матеріальних цінностей і витворів мистецтва, різні відкриття в науці, це завжди створення чогось нового. Творчість оточує нас повсюди, вона є необхідною і невід'ємною умовою нашого існування. 71.5% дошкільників і 65.5% школярів зробили вибір такої значимої цінності як творчість в першій серії.

Мотиваційна складова висловів: «Якщо малюєш, то вчишся писати і творити». «Тому, що малювання це творчість з Любов'ю це роблю». «обожаю малювати і створювати щось своє». «Люблю творити». «Люблю малювати». «Люблю створювати подарунки для мами».

В другій серії цінність творчість вибрали 21.05% дошкільників і 24.1% школярів. Діти правильно дають узагальнену оцінку цій цінності, правильно про неї розповідають, наводячи приклади з свого життя. Доволі вагомий розрив у відсотках між першою серією і другою. Думаємо, що цю цінність важливо формувати з раннього дитинства, бо творчість несе в собі не тільки знання, уміння, здібності, дякуючи яким створюється продукт, який несе в собі унікальність, новизну і оригінальність.

Аналізуючи таку цінність як **цілеспрямованість**, яка вважається – спрямованістю вольової активності дитини на досягнення найбільш значимої віддаленої цілі, здібність підкоряти цій цілі свою поведінку. В першій серії тільки 21.05% дошкільників і 24.1% школярів зробили вибір на користь цілеспрямованості і дали узагальнене пояснення цьому поняттю. Мотивуючи свій вибір такими судженнями: «Люблю грати в гольф». «люблю грати в ігри де треба цілитися, поставив ціль і цілишся». «Люблю грати в ігри з ціллю». «Ігри з ціллю розвивають». «Люблю ігри з ціллю». «Люблю грати в хокей цілячись у ворота». В другій серії вибір був таким: 3.2% дошкільників і 8.6% школярів.

Впевненість – внутрішня якість людини, яка бере свої корені з дитинства. Впевненість формує сімейне виховання, перші перемоги і поразки дитини, успіхи і душевні травми. Іноді постійна критика, прискіпливість батьків призводить до втрати дитиною віри у себе і в свої сили. Дитина, яка не відчуває довіри зі сторони батьків, неохоче буде пробувати щось нове, адже вона буде боятися невдач та можливості розчарувати їх. А як результат, може негативно вплинути на її подальше життя, особливо на навчання в школі. Завдання батьків вчасно вселити в дитину почуття захищеності, впевненості в тому, що її люблять не за якісь особливі заслуги, а просто так, тому що вона є. Та заохоченні дитини та підтримці, оскільки їй доведеться вирішувати складні завдання школи. 21.05% дошкільників і 20.7% школярів вибрали значиму цінність **впевненість**. Для дітей це дуже складне поняття і цінність. Тому вони не змогли в усьому обсязі розкрити суть цієї цінності, зробити узагальнюючий висновок. Діти які вибрали цю цінність мотивували свій вибір такими судженнями: « Вона допомагає робити все що хочеш з впевненістю». «Дівчинка мріє полетіти на вертольоті, а для цього потрібна впевненість у своїх силах». «Хочу бути героєм, а герої завжди впевнені у собі». «тому що я люблю супергероїв, за впевненість». «Бо я мрію літати». «Ставиш мету і йдеш до неї без будь – яких перешкод». «Ставиш ціль і йдеш до неї».

У другій серії вибір був таким: 6.3% дошкільників і 10.3% школярів зробили свій вибір на користь цінності впевненість.

Цінність сміливість - називають людей, які з рішучістю переборюють страх перед небезпекою невідомого, перешкод, не бояться труднощів. Соціально значиму цінність **сміливість** вибрали 65.3% дошкільників і 55.2% школярів. Діти мають багату уяву про цю цінність, правильно її описують і роблять узагальнюючі висновки, обожнюють наводити приклади з свого життя. Мотиваційні міркування з вибору дитиною соціально значущих цінностей виглядають так: «Люблю собак, вони наші годіванці і наші друзі». «Бо вони може бути охоронцем і служити людям і поліції». «Люблю своїх котів і гратися з ними, вони найкращі». «Люблю спілкуватись із звірятками». «Подобається тільки одна собака Чіа хуа». «Обожнюю собак, в мене їх дві». «Люблю всіх звірів». «Я смілива бо обнімаю собак». «Люблю тваринок, особливо їх гладити». «Собака – друг людини». «Песик щось захворів, а бо ще щось сталося, я його погладив, щоб не плакав, я їх не боюсь».

Друга серія вибору була такою: 33.7% дошкільників і 34.5% школярів обрали цінність сміливість.

Аналізуючи таке ціннісне поняття як **гроші**, за нашими результатами 43.2% дошкільників і 62.1% школярів вибрали цю цінність. Якими ж мотивами керувалися дошкільники роблячи свій вибір: «Тому що у мого тата небагато грошей, а мені кажуть, що я хазяйновита». «Люблю спілкуватися зі своїми грошима». «Люблю рахувати гроші на щось збирати». «Обожнюю, бо можна щось купити для тата і мами». «Люблю на базарі у тата заробляти гроші. Папа продає яблука, він сам їх вирощує, а я допомагаю». «Любить рахувати гроші». «Люблю збирати гроші, щоб щось купити». «Потрібні гроші щоб допомагати мамі». В другій серії цю цінність вибрали 28.4% дошкільників і 22.4% школярів.

Засвоївши деякі ази моральних цінностей дитина не одразу здатна керуватися ними. Бо за своїми віковими можливостями та індивідуальними особливостями, та відсутністю достатнього життєвого досвіду дитина

дошкільник не завжди може правильно розставити пріоритети щодо значимих цінностей.

У дослідженні мотиваційного аспекту вибору дитиною ціннісних орієнтацій була підтверджена гіпотеза наукового дослідження - вибір соціально-значущих цінностей на пряму взаємопов'язаний із рівнем психологічної зрілості дитини.

Доведено, що розвиненість у ціннісно - смисловій сфері особистості дошкільника системи цінностей потребує єдності її структурних компонентів, що забезпечує дієвість їх реального функціонування в житті дитини. Аналітична перевірка зв'язків між вказаними структурними характеристиками ціннісних орієнтацій дитини дошкільного віку вказує на неузгодженість та когнітивний конфлікт між емоційною, когнітивною та регулятивною складовою цінностей дітей, неузгодженість між емоційним значущим вибором цінності та її змістового наповнення.

У ході експериментального дослідження по вивченню вибору соціально значимих цінностей дошкільників, ми стикнулись з психологічною особливістю неузгодженості, невідповідності вербальної і реальної поведінки. Домінування вербального вибору свідчить про те, що почуття допомоги, співчуття, уважності до інших значно сильніше скріплені на когнітивному рівні й ще не стали регулятором конкретних вчинків у реальній поведінці.

У психологічному аспекті такий збіг невідповідності виявляється у відсутності у дитини певних умінь та навичок до певних вчинків, до соціально престижних норм поведінки, не виходить у неї ще керувати своєю поведінкою, переводити думки і почуття в дії. Тільки практичне, вправляння дітей у відповідних діях може перетворити ці дії в її звичку, в образ дії, що відповідає поняттям і моральним відносинам.

Для нас важливим було визначити на які мотиви спирається дошкільник, при виборі соціально значущих цінностей? Дитина вибирає ту чи іншу цінність тому: «Тому, що так треба» - 51.85%; «Заслужити

заохочення та добитися вигоди для себе» - 25.92%; «уникнення покарання» – 14.81%; «Тому що він так хоче» - 7.4%.

В рамках нашого дослідження нам цікаво було визначити мотиви вибору друзів, за якими ціннісними якостями вибирає дитина собі друга і чому? Діти старшого дошкільного віку вибрали такі якості: добрий – 66.66%; хороший – 51.85%; Красивий, розумний – 29.62%; чесний – 22.22%; хоробрий, сміливий, сильний – 14.81%; справедливий, ввічливий, любимий, красива одежа, по - 7.4%. Більшість дітей спираються на таку якість, як доброта, хороший. Хороший в даному контексті є синонімом – добрий. Ціннісне поняття добрий – дуже складне. Воно включає в себе різні якості і любов до найближчих, і схильність поділитися заради друга, і готовність прийти на допомогу, і чесність, і почуття обов'язку, і справедливість, і працелюбність і т. п. Видно, що діти спираються на позитивно привабливі сторони особистості вибираючи собі друга.

Хочемо звернути увагу на таку цінність **як чесність**, якій дошкільники надають особливої уваги і за цією цінністю обирають собі друзів. Саме в старшому дошкільному віці формується уявлення про ознаки чесної і правдивої людини, про потребу завжди говорити правду, вміти визнати провину, не брати без дозволу чужих речей тощо. Отож, формування і виховання цих якостей розпочинається з роз'яснення дітям на конкретних життєвих фактах, свого життя. Діти повинні усвідомити, що попросити щось відкрито — це чесно, а взяти так, щоб ніхто не бачив, нечесно. Помітивши прояви нечесності у поведінці дитини, необхідно допомогти їй визнати помилку, а потім виправити її.

У нашому дослідженні особлива увага була приділена такій цінності як почуття **обов'язку**. Ця цінність почуття обов'язку одне із важливих моральних почуттів людини, яке пов'язане з підпорядкуванням особистих інтересів суспільним інтересам і проявляється у виконанні людиною своїх обов'язків і знаходиться в спорідненій близькості з почуттям відповідальності, з суспільно політичними почуттями людини.

З точки зору дитячої психології та становлення дошкільної зрілості дитини важливо, щоб почуття обов'язку було виховано, розвинуто, сформовано. А починати важливо із сім'ї, спочатку виховувати по відношенню до найближчих людей мами і тата, а згодом і по відношенню до інших людей, які достойні поваги за свої позитивні якості.

Поряд з почуттям обов'язку важливою значущою цінністю дорослі відмітили цінність - **відповідальність**, яку батьки вибрали як важливий чинник сучасної людини.

Це почуття важливе в тих різних режимних моментах в тих справах в яких дитина приймає участь. І це почуття відповідальності. За обов'язки, які діти роблять по дому, поза домівкою, те почуття бережливості дає дитині зрозуміти, що буде якщо дитина безвідповідально буде підходити до справи. І становлення дошкільної зрілості не може, аж ніяк обійтися без такої цінності як відповідальність. Ступінь розвиненості відповідальності залежить від рівня сформованості моральних потреб. Людина з високорозвиненими моральними потребами вимогливо відноситься сама до себе, до своїх дій та вчинків, а лише потім пред'являє претензії до інших. І дітей, які стоять на порозі вступу до школи повинні бути сформована самокритичність, вимогливим до себе. І як важливо навчити дитину за кожною дорученою справою бачити людину. А для цього батьки повинні бути максимально вимогливі до себе. На порозі шкільного навчання дитина повинна пам'ятати про відповідальність кожного залежить благополуччя і навіть життя кожного. Тому в прийнятті цієї цінності як значимої, батькам важливо приділяти виключну увагу. При цьому почуття відповідальності повинно базуватись на любові, повазі, бережному відношенню до будь – якої людини.

Підсумовуючи аналіз отриманих даних можна сказати, що сьогоденна психолого-педагогічна практика зорієнтована на те, щоб сформувати і виховати компетентну особистість, яка б була всебічно обізнаною, була вмілою, гнучкою і здатною до адекватних дій. Вміла вчасно приймати самостійні рішення, пристосовуватися до різних умов життя, визнавати свої

помилки, відстоювати власні інтереси, реалізовувати свої природні можливості та бути здатною до самовдосконалення.

Виходячи в широкий світ, сповнений протиріч, у дитини повинні бути сформовані чіткі моральні орієнтири, які і входять до системи моральних цінностей, що допоможе їй керуватися у всіх життєвих ситуаціях. І саме ці орієнтири, цей "моральний компас" дають батьки дітям.

Формування мотивів вибору соціально значущих цінностей, формування стійкої моральної поведінки, поява відповідних моральних якостей особистості успішно протікають лише в тому випадку, якщо створені умови вправлення в певних формах поведінки, які здійснюються на тлі позитивної мотивації. І належить ця важлива роль сім'ї та стимулюючому, розвиваючому середовищу яке батьки створюють для дитини.

Саме сім'я – головне джерело ціннісних орієнтацій дитини. Ціннісні орієнтації, система цінностей, які сповідує сім'я визначають її інтереси, потреби і мотиви, матеріальні і духовні запити, на основі яких вона вибудовує певну модель життя. По - суті, саме життя сім'ї спонукає дитину до гарних вчинків, дає можливість робити певний вибір поведінки чи вчинку і вправлення в позитивній моральній поведінці. Могутнім регулятором моральної поведінки та морального вибору соціально значущих цінностей старшого дошкільника є слова, дії, вчинки батьків. Завдяки ним формується моральна свідомість дитини, її моральні почуття. Вона наслідує дорослого, переймає його манери, прислухається до оцінки ними людей, речей, подій тощо. Саме з сімейного джерела через спілкування, бесіди, взаємини з рідними, через сімейні звичаї і традиції вона пізнає цінність таких моральних понять, як добро і зло, гарне і погане, справедливість і доброзичливість, самостійність і обов'язок і т. ін. для побудови своїх майбутніх взаємовідносин із однолітками і батьками. І від того, яку систему цінностей соціальних норм, інтересів, установок будуть сповідувати батьки, в значній мірі визначить рівень вибору дитиною соціально значущих цінностей.

Слід зазначити, що знання дітьми норм і правил, ще не забезпечують правильний вибір дошкільником і молодшим школярем тієї чи іншої позитивної поведінки або іншої соціально значущої цінності. Знаючи правила, вони не завжди застосовують їх. Дитина може знати, що не можна битися, забирати у товариша іграшки, ображати його тощо, але не завжди поводитьься так, як це потрібно і не завжди обирає правильну стратегію поведінки.

Батькам важливо знати, що до моменту вступу до школи дитина повинна мати певний рівень загального розвитку, тобто мати певний запас знань, умінь і навичок, а також завчасно навчити дитину управляти своєю поведінкою. Старший дошкільник повинен вміти підкорятися певним правилам поведінки, діяти за вказівкою вихователя, вчителя, займатися тим, чим займаються всі діти у групі. Дитина повинна займатися не тільки коли їй хочеться, але й тоді, коли нецікаво. І, якщо вона цьому не навчена, їй буде важко звикати до дисципліни у школі, підкоряти свої бажання вимогам учителя та інтересам колективу. Як важливо, щоб у дитини склалися мотиви, які спонукатимуть її до навчання, щоб вона хотіла навчатися за власним бажанням.

На шостому - сьомому році - діти починають усвідомлювати себе майбутніми школярами. Тому саме у дошкільному віці дитині має бути прищеплене почуття відповідальності перед собою, перед дорослими за свої вчинки та дії. Оволодіваючи первісними формами навчальної діяльності, а також беручи участь у колективних формах діяльності, праці та ігор, дитина набуває вміння співпереживати, поділяти загальні інтереси, проявляти вольові зусилля, завдяки яким у неї формується організованість, дисциплінованість. І дякуючи такому цілеспрямованому вихованню у дитини дозріває готовність до навчання в школі.

Дійсно, так багато цінних речей, якими ми повинні озброїти свою дитину, надати їм ціннісного значення, ціннісних орієнтирів. А однією із самих головних цінностей, яку повинні закласти батьки з колиски про

цінність самої Людини. Людина – найвища цінність. Що неможна людей ділити на «своїх» і «чужих». З незнайомими людьми слід навчати поводити себе як до Людей, з великої літери, як до вищої цінності, поважаючи її неповторний світ.

Як правило, повага до людини є однією з найважливіших цінностей і вимог моралі. У повазі виявляється таке ставлення до оточуючих, в якому практично визначається гідність особистості, тобто справедливість, рівність прав, довір'я до людини, уважне ставлення до її переконань, чуйність, скромність, делікатність. Як важливо вчасно навчити дитину поважати старших, своїх батьків, дідусів, бабусь. Якщо ж самі батьки не поважають своїх близьких, то не вправі чекати, щоб діти поважали їх самих. Важливо своїм життям, прикладом показувати як ви поважаєте своїх батьків, своє оточення, як розмовляєте з ними та близькими.

Уже в старшому дошкільному віці з'являються зачатки таких соціальних почуттів, ціннісних орієнтирів, як любов і повага до праці. І щоб вона стала цінністю для дошкільника треба чимало потрудитися батькам. Так, наприклад, наше дослідження показало, що якщо дитина до вступу до школи мала будь – які посилені доручення, то вона без особливих труднощів зможе переключитися з цікавої справи на малоцікаві уроки, без будь – яких нагадувань. Дитина в достатній мірі зможе управляти своєю поведінкою, щоб виконувати ті вимоги, які ставить перед нею школа. І, практика доводить, що якщо дитину звільнити у дошкільному віці від всіляких обов'язків, вона не буде привчена і спрямована до серйозної діяльності, а тому часто виростає безпомічною перед труднощами, які зустрічаються в її житті. Цінність почуття обов'язку особливо важливо на порозі підготовки до шкільного навчання, воно є одним із важливих моральних почуттів людини, що пов'язане з підпорядкуванням особистих інтересів суспільним інтересам і проявляється у виконанні людиною своїх обов'язків і знаходиться в спорідненій близькості з почуттям відповідальності.

Так, дитина старшого дошкільного віку охоче включається в домашні і суспільні справи дорослих – прибирає разом з ними постіль, іграшки, мие посуд, поливає квіти тощо. Але саме разом. Вона прагне бути схожою на старших. Тому, опанувавши ту чи іншу справу по дому, вона, згодом, вже легко приймає її як свій обов'язок. Якщо дитину весь час відсторонювати від домашніх справ, то в кінцевому результаті вона звикне до того, що ці справи її не торкаються і буде проявляти невдоволення. Тому дорослим слід поквипитись, щоб включити свою дитину в орбіту добрих справ, навчаючи її тому як це важливо для сім'ї, і для тих хто з нею поряд.

Дійсно, всі батьки бажають бачити своїх дітей добрими, чесними, чуйними, але далеко не всі батьки націлюють в практичному сенсі свою дитину на формування цих якостей у своїх дітей на презентацію цих якостей як цінностей. Вважаючи, що в житті людині більше знадобиться розум, кмітливість, знання мов, ніж доброта, чесність та справедливість, чуйність. Тому сучасні батьки, більше піклуються про успіхи інтелектуальні. Такі цінності як чуйність, співчутливість, чутливість допомагають зрозуміти, психологічний стан іншої людини, її настрій, переживання, радість та біль. Співчуття, співпереживання, чутливість це ніби вікно у внутрішній світ дитини в її оточуючий світ. І, якщо ця цінність для дитини не відкрита, з якихось причин, то дитина може вирости глухою до всього світу. Вона, навіть не може здогадатись, що хтось страждає, а хтось чомусь радіє. Іноді дитину звинувачують у жорстокості, байдужості, але не завжди слід кидати вдогін дитини, що вона жорстока, не чуйна, не справедлива.

Дійсно дитина буває байдужою, жорстокою у тих сім'ях, де її не виховують відповідним чином, не звертають її увагу на те, що вона робить. Вона може навіть і не знати, не здогадуватись що тваринці боляче, якщо її смикати за хвоста, що навіть дерева можуть плакати, якщо зламати гілку. І, якщо такі почуття як чуйність, людяність, співчутливість, виховувати по відношенню до всього живого, то ці почуття, згодом, будуть перенесені на

ровесників. Така дитина вже не посміє вдарити однолітка, не образить слабшого, бо буде розуміти що іншому боляче.

На нашу думку, старші дошкільники і молодші школярі повинні бути озброєні такими цінностями як справедливість, відповідальність, почуття обов'язку, розуміти що таке ретельність, старанність, дисципліна та інші ціннісні орієнтири, якими повинна володіти дитина на перехідному етапі від дошкільного до молодшого шкільного віку. Також дитина повинна бути готова до самостійної діяльності, гри, навчання в звичних для неї умовах і на основі вироблених у неї певних звичок контролювати свої дії.

Як важливо дитині дошкільного віку вчасно надати самостійності, не контролюючи її кожен крок. Цінність самостійності дуже значна для перехідного періоду від старшого дошкільного віку до молодшого школяра, бо дитина здатна діяти незалежно від дорослих, звертаючись до них тільки в разі необхідності, вона вже може ініціювати власні рішення в різних життєвих ситуаціях і поступово може спиратися на свій досвід і робити самостійні умовиводи з будь-якого приводу.

Діти, як і дорослі, не люблять коли втручаються в їхні справи, нав'язують готові рішення, контролюють вчинки, обговорюють деталі їхньої поведінки. Насамперед, виховання самостійності тісно пов'язане з формуванням різноманітних умінь у різній діяльності: побутовій, трудовій, ігровій, навчальній. Чим старша дитина, то важливіші для неї навички самостійності у навчанні, а виявляється це в елементарному самоконтролі, самоорганізації, самодисципліні. Такі якості відіграють істотну роль у підготовці до школи. Діти дуже часто прагнуть до всього дійти самі, зробити ж це можуть лише за тактовною, помірною допомогою дорослого.

Готуючи дитину до навчання у школі важливо враховувати правильність набуття цінностей і ціннісних орієнтирів, які допоможуть не механічно засвоювати необхідну систему уявлень і моральних понять, а розуміти, чому даний вчинок чи дія оцінюються як позитивні, а інші — як негативні. Але для того, щоб моральні уявлення стали основою поведінки

дитини, вони повинні знайти опору у власному досвіді дитини. І завдання батьків не в тому, щоб нав'язати дитині моральні формули у готовому вигляді, а в тому, щоб організувати її поведінку відповідно до моральних норм. І як важливо вміти вчасно зробити зауваження дитині, коли та зробила щось неправильно, зробила помилку. Зробити зауваження важливо одразу після помилки, не чекаючи більш слушної миті. Оцінити вчинок і зробити паузу, допомагаючи усвідомити почуте. А методи покарання краще використовувати лише тоді, коли були використані всі доступні методи заохочення.

Варто зрозуміти, батькам не слід підказувати дитині **готового рішення**, та й діти цього не люблять, а можна показати можливі шляхи до нього. Важливо час від часу аналізувати разом з дитиною її правильні та хибні кроки на шляху до мети. Даючи багато знань дитині одразу можна поховати її допитливість, що наразі і відбувається в наш час.

Дорослі, батьки повинні вчасно усвідомити, що саме дитячий колектив садка, згодом школа сприяють розвитку таких почуттів, як почуття дружби, товаришування, взаємодії, взаємодопомоги. Як важливо, щоб дитина знайшла себе, своє місце в колективі одноліток і навчалася правильно грати, навчатися, взаємодіяти разом з усіма.

Результати нашого дослідження свідчать, що розвиток особистості здійснюється, насамперед, у сім'ї і залежить від ухваленої в сім'ї тактики виховання, від того, що в ній переважає співробітництво, доброзичливість і взаєморозуміння або ж нетерпимість, грубість, окрик, покарання, саме це і буде визначаючим.

У дослідженні відмітили, що, заважає виховувати дитину в сім'ї психолого-педагогічна некомпетентність, яка приводить до того, що вони в основному добиваються слухняності, покірності і вбачають своїм обов'язком – більш повчати і сварити свою дитину, ніж розмовляти, спілкуватись, радіти, дивитись і слухати – разом.

У вихованні дітей дорослим слід керуватися високими моральними цінностями, забезпечити своїм дітям найважливішу духовну підтримку: щиру пораду, доброзичливу увагу, співчутливе ставлення до іншого і готовність допомогти. Тільки за таких умов батьки зможуть отримати від своїх дітей особливі «плоди» добродійності. Але всі зусилля дорослих повинні бути представлені не тільки на словах, а й у власних прикладах і вчинках, завжди в усіх проявах утверджувати цінність здоров'я, щастя, дружби, родини, співпереживання тощо у повсякденному житті суспільства стануть переконаннями і почуттями особи, її світоглядним кредо, невіддільним від власного «Я».

Формуючи моральну свідомість дошкільника важливо спрямовувати дорослих на

- практичне залучення дитини до ціннісного виконання конкретних правил поведінки. Починаючи з раннього віку, дітей слід привчати дотримуватись режиму дня, харчування, активної діяльності, правил спілкування і колективного співжиття.
- показ і пояснення. Дітей систематично і в різних життєвих ситуаціях слід залучати до певних способів поведінки, постійно нагадуючи про цінність її для людини: вітатися, ввічливо просити про послугу, дякувати, бережно ставитися до іграшок, навчального матеріалу та ін.;
- приклад поведінки. Організовуючи різноманітну діяльність дітей, дорослі повинні установлювати чіткі правила і їх дотримання, пояснювати їх дітям, переконувати, що дотримання певних правил є важливою умовою їхнього успіху.
- оволодіння моральними нормами у спільній діяльності. Особливість цього методу полягає в тому, що діти пізнають певні моральні норми начебто спонтанно, у спільній діяльності з батьками. Вони разом доходять висновку, що дотримання певних норм є передумовою успішної діяльності, досягнення позитивного результату – діє на хороші взаємини у сім'ї і колективі.

- вправляння у моральній поведінці. Дорослим слід потурбуватися про те, щоб створені ними ситуації не були штучними, а наближалися до життєвих, звичних для дитини.
- створення ситуації морального вибору. Цей метод передбачає використання особливих вправ, спрямованих на формування моральних мотивів поведінки, на формування вибору соціально значущих цінностей у дітей старшого дошкільного віку та молодшого шкільного віку. Такі вправи можуть бути запропоновані дорослим або діти можуть їх обрати самостійно.
- схвалення моральних учинків дитини. Дошкільникам властиве прагнення до особистісного вдосконалення, визнання їхньої поведінки достойною. Схвальна оцінка заохочує моральні вчинки, дає приклад для наслідування іншим дітям, забезпечує їхнє доброзичливе ставлення.
- заохочення дитини до моральних вчинків. Дорослий повинен підвести дитину до усвідомлення, що певна морально – ціннісна поведінка важлива, необхідна і корисна для неї, приємна для інших. При цьому дитина має розуміти заохочення з боку дорослого не як обов'язкову підтримку її вчинків, а як увагу до її особистості.

Щоб сприяти ціннісному зростанню дитини, дорослі повинні у взаємодії з нею проявляти такі характеристики:

- любов і турботу (бути поруч з дитиною, спілкуватися з нею, ніжно торкатися її);
- чуйність (постійно реагувати на поведінку та стосунки дітей);
- повагу (вірити в здібності та можливості дитини);
- емпатію (розуміти та приймати емоційний стан дитини);
- *щирість* (бути правдивими у взаємостосунках з дитиною).

Що в силах зробити батькам, щоб виростити і виховати своїх дітей добрими, чесними і здоровими. Найкращий спосіб виховати дітей хорошими – зробити їх щасливими. Тільки щасливі батьки можуть виховати щасливу дитину.

Розділ 4.

ФЕНОМЕН СВІТОГЛЯДНИХ УЯВЛЕНЬ ДИТИНИ ЯК ФАКТОР ПРИЙНЯТТЯ ДИТИНОЮ СОЦІАЛЬНО ЗНАЧУЩИХ ЦІННОСТЕЙ

Результат духовного розвитку особистості, прийняття соціально значущих цінностей на певному віковому етапі розвитку визначається через низку споріднених понять: світогляд – світоглядні уявлення – картина світу – парадигма – світобачення – відношення до дійсності – та інші. Чисельні наукові дослідження присвячені колу питань становлення, формування, виховання, розвитку та факторів впливу на духовні виміри особистості. Це наукові праці вітчизняних та зарубіжних філософів, психологів, педагогів, соціологів, а саме: Ш. Альфред, А.А. Аникеева, Г.О. Балл, М.М. Бахтін, Б.С. Братусь, М.Й. Боришевський, Ф.Е. Василюк, Г.О. Гачев, Ю.Б. Гіппенрейтер, Н.В. Гришина, Є. Гусерл, В.В. Давидов, В.С. Жидков, В.П. Зінченко, О.І. Зеліченко, О.М. Леонтьєв, О. Лосев, Т. Лукман, С.Д. Максименко, В.П. Москалець, Б.В. Ничипоров, О.В. Овчиннікова, Г. Олпорт, Р.В. Павелків, Т. Парсонс, Т.О. Піроженко, Е.О. Помиткін, К. Роджерс, В.А. Роменець, М.В. Савчин, В.І. Слободчиков, К.Б. Соколов, Т.М. Титаренко, В. Франкл, Е. Фром, М. Хайдегер, Ю.М.Швалб, В.О. Ядов, К. Ясперс та ін.

Простежується єдність думок науковців щодо впливу чинників (факторів) на формування у дитини світоглядних уявлень. Їх поділяють на зовнішні та внутрішні. До зовнішніх в першу чергу відносять сім'ю та сімейне виховання, соціум, значущих дорослих, освітні інституції, особистість вихователя, зміст виховання, художню літературу, твори мистецтва, засоби масової інформації. Серед внутрішніх називають індивідуально-типологічні особливості, якісний розвиток психічних новоутворень дитини, вікові, життєві кризи, психологічні травми, психоемоційні стани, життєвий досвід.

Цінності (ціннісні орієнтації) знаходять свій відбиток у світоглядних уявленнях дитини як відповіді на запитання «що слід робити?», а якісний рівень відповіді на це запитання залежить від рівня сформованості світоглядних уявлень – картини Світу дитини. [5]

Одним з найбільш дискусійних питань залишається проблематика становлення та функціонування цінностей, показників їх оцінювання чи вимірювання. Наприклад, нормативність, корисність, необхідність, багаторівневність, статичність тощо. Це дослідження С.Ф. Анісімова, Л.М. Архангельського, В.О. Василенко, П.С. Гуревич, О.Г. Дробницький, В.П. Тугарінов та ін. На думку вчених соціально значущі цінності не є статичними вони залежать від конкретного історичного моменту розвитку суспільства і культури, стану освіти певної держави, нації, народу та духовного життя окремої людини. [7]

Єдиною є думка вчених щодо початку формування світогляду людини – це дитинство – ранній, дошкільний період набуття життєвого досвіду. В сучасній науковій літературі частіше зустрічається поняття «Світобачення дитини». «Світобачення – внутрішній погляд дитини на світ у його цілісності, різноманітності, взаємозв'язках і взаємозалежностях; усвідомлення значення світу у своєму житті; здатність побачити в ньому головне, відчути, роздивитися, відкрити для себе всі його основні «сюжети», збагатити свої життєві уявлення, враження, досвід; зрозуміти смисл і цінність світу, значення самого себе для оточуючих людей, щоб правильно в ньому орієнтуватися, конструктивно вирішити проблеми, «не заблукати в житті». [18]

У контексті розробки наукової теми «Становлення світоглядних уявлень у старших дошкільників як фактору прийняття соціально значущих цінностей» ми спробували визначити критерії та показники проявів сформованості світоглядних уявлень дитини старшого дошкільного віку. Отже критерій сформованість світоглядних уявлень має такі показники: модальність – прояв емоційно-ціннісного ставлення до себе, інших та

оточуючого світу; загальні уявлення про Світ – знання, уявлення про явища оточуючої дійсності; поведінкові прояви – конкретні дії дитини в повсякденному житті, те, на що дитина зважає, що враховує, чим керується, як пояснює свої дії та вчинки. В залежності від якісної характеристики проявів показників світоглядних уявлень було визначено рівні їх сформованості: високий – сформована картина Світу, рівень вище середнього – виражені світоглядні уявлення, середній – наявні світоглядні уявлення, рівень нижче середнього – обмежені світоглядні уявлення, низький рівень – фрагментальні світоглядні уявлення.

Змістовне наповнення критерію та показників проявів світоглядних уявлень дитини старшого дошкільного віку, а також рівні проявів ми згрупували в таблицю 1.

Таблиця 1.

Критерії та показники проявів сформованості світоглядних уявлень дитини старшого дошкільного віку

Критерій	Рівні сформованості	Показники сформованості	
		Складова показника	Якісна характеристика рівня
Сформованість світоглядних уявлень	4 бали <i>високий рівень</i> сформована картина світу	Модальність (проявляє емоційно-ціннісне ставлення)	Має певні ідеали, які пов'язані не лише з матеріальними, а й морально-духовними цінностями. Позитивно ставиться до власного «Я» і свого внутрішнього світу. Емоційно сприйнятлива. Позитивно налаштована. Має моральні за змістом

			<p>мрії та бажання. Сформовано елементарну систему ціннісних орієнтацій. Має оптимістичне самопочуття.</p>
		<p>Загальні уявлення про Світ (знає про...)</p>	<p>Має цілісне уявлення про Світ. Знає, що світ складається з природи, предметів, людей та власного «Я»; що все в світі взаємопов'язане; про плинність життя (минуле, теперішнє, майбутнє). Знає про існування різних (повсякденного, наукового, релігійного) погляду людей на життя та його смисл. У власних поглядах спирається як на буденну, так і на науково обґрунтовану інформацію. Має життєві плани, цілі, визначається із власними прагненнями.</p>
		<p>Поведінкові прояви (керується/зважає/враховує)</p>	<p>Виражає через систему ціннісних</p>

			<p>ставлень до природи, культури, людей власну життєву позицію.</p> <p>Намагається відстоювати свою позицію спокійно толерантно. Прагне бути цікавим, корисним для інших (намагається визначитися із своїм місцем в сім'ї, серед однолітків, в широкому докїллі)</p> <p>Диференціює добро і зло. Адекватно та гнучко поводить ся у незнайомих або ускладнених життєвих ситуаціях. Може визначити, коли людина говорить правду, а коли вигадує, хитрує, обманює.</p> <p>Намагається співвідносити можливості із бажаннями.</p> <p>Приймаючи рішення (вибір), орієнтується на можливі наслідки (схвалення, опір, осуд, покарання</p>
--	--	--	--

			тощо).
	3 бали <i>вище середнього</i> виражені світоглядні уявлення	Модальність (проявляє емоційно-ціннісне ставлення)	Має певні ідеали, які пов'язані не лише з матеріальними, а й морально-духовними цінностями. Позитивно ставиться до власного «Я» і свого внутрішнього світу. В більшості випадків емоційно сприйнятлива. Майже завжди позитивно налаштована. Має моральні за змістом мрії та бажання. Сформовано елементарну систему ціннісних орієнтацій. Має оптимістичне самопочуття.
		Загальні уявлення про Світ (знає про...)	Має певні уявлення про Світ. Знає, що світ складається з природи, предметів, людей та власного «Я»; що все в світі взаємопов'язане; про плинність життя (минуле, теперішнє, майбутнє). Знає про існування різних (або повсякденного, або

			<p>наукового, або релігійного) погляду людей на життя та його смисл. У власних поглядах з допомогою дорослого спирається або на буденну, або на науково обгрунтовану інформацію. Має розпливчасті життєві плани, цілі, не визначається із власними прагненнями.</p>
		<p>Поведінкові прояви (керується/зважає/враховує)</p>	<p>Виражає через систему ціннісних ставлень до природи, культури, людей власну життєву позицію. Намагається відстоювати свою позицію через домінування. Прагне бути цікавим, корисним для інших (намагається визначитися із своїм місцем в сім'ї, серед однолітків, в широкому докiллі) Диференціює добро і</p>

		<p>зло. Адекватно поводить ся в ускладнених життєвих ситуаціях. Майже завжди може визначити, коли людина говорить правду, а коли вигадує, хитрує, обманює. Прагне співвідносити можливості із бажаннями. Приймаючи рішення (вибір), орієнтується на можливі наслідки (схвалення, опір, осуд, покарання тощо).</p>
2 бали	<p>Модальність (проявляє емоційно-ціннісне ставлення)</p>	<p>Має певні ідеали, які в переважній більшості пов'язані з матеріальними, а не з морально-духовними цінностями. Позитивно ставиться до власного «Я» і свого внутрішнього світу. В більшості випадків емоційно сприйнятлива. Майже завжди позитивно налаштована. Має</p>
<i>середній рівень</i>	<p>наявні світоглядні уявлення</p>	

			<p>прагматичні мрії та бажання.</p> <p>Сформовано елементарну систему ціннісних орієнтацій.</p> <p>Має рівне або стурбоване самопочуття.</p>
		<p>Загальні уявлення про Світ (знає про...)</p>	<p>Має певні уявлення про Світ. Знає, що світ складається з природи, предметів, людей, про плинність життя (минуле, теперішнє, майбутнє). Знає про існування різних (або повсякденного, або наукового, або релігійного) погляду людей на життя та його смисл. У власних поглядах з допомогою дорослого спирається або на буденну, або на науково обґрунтовану інформацію. Має розпливчасті життєві плани, цілі, не визначається із власними прагненнями.</p>

		<p>Поведінкові прояви (керується/зважає/враховує)</p>	<p>Виражає через систему ціннісних ставлень до природи, культури, людей власну життєву позицію.</p> <p>Намагається відстоювати свою позицію через домінування, інколи за допомогою сили.</p> <p>Прагне бути корисним для інших (намагається визначитися із своїм місцем в сім'ї, серед однолітків)</p> <p>Диференціює добро і зло. Майже завжди адекватно та поводить ся в ускладнених життєвих ситуаціях.</p> <p>Майже завжди може визначити, коли людина говорить правду, а коли вигадує, хитрує, обманує. Прагне співвідносити можливості із бажаннями.</p> <p>Приймаючи рішення (вибір), орієнтується на можливі наслідки</p>
--	--	---	---

			(схвалення, опір, осуд, покарання тощо).
	1 бал <i>нижче середнього обмежені світоглядні уявлення</i>	Модальність (проявляє емоційно-ціннісне ставлення)	Має певні ідеали, які в переважній більшості пов'язані з матеріальними, а не з морально-духовними цінностями. Не може визначитися із ставленням до власного «Я» і свого внутрішнього світу. Емоційно несприйнятлива. Майже завжди налаштована негативно. Має прагматичні мрії та бажання. Сформовано елементарну систему ціннісних орієнтацій. Має рівне або стурбоване самопочуття.
		Загальні уявлення про Світ (знає про...)	Має певні уявлення про Світ. Знає, що світ складається з предметів і людей, проплинність життя (минуле, теперішнє, майбутнє). Власні погляди може

			<p>виразити лише за допомогою дорослого. Не має чітких життєвих планів, цілей, не визначається із власними прагненнями.</p>
		<p>Поведінкові прояви (керується/зважає/враховує)</p>	<p>Намагається відстоювати свою позицію через домінування та за допомогою сили. Не прагне бути корисним для інших (але намагається визначитися із своїм місцем в сім'ї, серед однолітків)</p> <p>Помиляється у диференціації добра і зла. Майже завжди адекватно поводить в ускладнених життєвих ситуаціях. Губиться, коли необхідно визначити говорить людина правду чи вигадує, хитрує, обманує. Відчуває ускладнення під час співвідношення</p>

			<p>власних можливостей із бажаннями.</p> <p>Приймаючи рішення (вибір), не орієнтується на можливі наслідки (схвалення, опір, осуд, покарання тощо).</p>
<p>0 балів</p> <p><i>низький рівень</i></p> <p>фрагментальні світоглядні уявлення</p>	<p>Модальність (проявляє емоційно-ціннісне ставлення)</p>	<p>Має певні ідеали, які в переважній більшості пов'язані з матеріальними, а не з морально-духовними цінностями. Не може визначитися із ставленням до власного «Я» і свого внутрішнього світу. Емоційно черства, груба. Майже завжди налаштована негативно. Має прагматичні бажання.</p> <p>Елементарну систему ціннісних орієнтацій не сформовано. Має стурбоване, збуджене самопочуття.</p>	
	<p>Загальні уявлення про Світ (знає про...)</p>	<p>Має обмежені уявлення про Світ. Відчуває труднощі,</p>	

			<p>коли виражає власні погляди, навіть за допомогою дорослого. Не має чітких життєвих планів, цілей, не визначається із власними прагненнями.</p>
		<p>Поведінкові прояви (керується/зважає/враховує)</p>	<p>Не намагається відстоювати свою позицію. Не прагне бути корисним для інших (не намагається визначитися із своїм місцем в сім'ї, серед однолітків)</p> <p>Помиляється у диференціації добра і зла. Поводиться неадекватно у незнайомих або ускладнених життєвих ситуаціях. Губиться, коли необхідно визначити говорить людина правду чи вигадує, хитрує, обманює.</p> <p>Відчуває ускладнення під час співвідношення власних</p>

			можливостей із бажаннями. Приймаючи рішення (вибір), не переймається можливими наслідками (схвалення, опір, осуд, покарання тощо).
--	--	--	---

Дослідженням було охоплено дітей, які виховуються в дошкільних навчальних закладах та навчаються у перших класах загальноосвітніх шкіл. Однорідність вибірки респондентів було забезпечено завдяки врахуванню таких позицій: респонденти із дошкільних навчальних закладів – це діти віком від 5 до 6 років; першокласники – це діти віком від 6 до 7 років; серед освітніх закладів, що класи базу дослідження немає спеціалізованих чи спеціальних, тобто виключено ситуацію відбору до контингенту дітей; враховано географічний фактор – дослідження проведено в закладах Києва, Київської, Житомирської, Донецької та Івано-Франківської областей.

Що показали результати діагностики рівнів сформованості світоглядних уявлень у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку? . Мета науково-дослідної теми «Психолого-педагогічні чинники прийняття дитиною старшого дошкільного віку соціально значущих цінностей» була конкретизована через низку завдань, які в тому числі пов'язані із необхідністю визначення особливостей вибору дитиною соціально значущих цінностей в у мовах зміни соціальної ситуації розвитку (ДНЗ – школа), а також визначення взаємозв'язку між віковим психічними новоутвореннями і вибором ціннісних орієнтацій. Існуюча класифікація, що залежить від призми аналізу ціннісно-сміслової сфери особистості, дозволяє виокремити групи цінностей:

- термінальні (цінності-блага): родина, щастя, здоров'я, дружба, краса природи, краса мистецтва, краса техніки, зовнішня краса, творчість, гроші;
- інструментальні (цінності-регламенти): співпереживання, самостійність, допитливість, цілеспрямованість, впевненість, сміливість, наполегливість.

У нашому дослідженні ми розглядали 17 цінностей.

Тому для проведення обстеження дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку нами було розроблено діагностичну бесіду «Чинники вибору дитиною соціально значимих цінностей». Повний опис діагностичної бесіди наведено в попередній / наступній частині посібника. Зупинимось на аналізі блоку запитань, що стосуються виявлення рівня сформованості у дітей світоглядних уявлень.

Відомо, що світоглядні уявлення дитини складаються з декількох конструктів. Це – уявлення про себе (Я-концепція, самооцінка, рівень домагань), уявлення про інших людей, уявлення про оточуючий світ. Додане до цього емоційно-ціннісне ставлення дитини до явищ оточуючої дійсності (живої та неживої природи, стосунків між людьми) складають так звану Картину Світу дошкільника. Сформованість світоглядних уявлень дитини можна представити в такій структурі складових:

- модальність (дитина проявляє емоційно-ціннісне ставлення до себе, інших людей, оточуючої дійсності);
- загальні уявлення про Світ (дитина знає про взаємозалежності та взаємозв'язки в Світі людей, природи, речей);
- поведінкові прояви (дитина в своїй життєдіяльності керується/зважає/враховує власні світоглядні уявлення).

У шестирічному віці дитина вже має усвідомлювати свою ідентичність, знати хто вона – хлопчик чи дівчинка, знати своє ім'я та прізвище, знати свій вік. Включення до діагностичної бесіди запитань «Назви своє ім'я та прізвище» (1) і «Скільки тобі років?» (2) дозволило нам вирішити два

завдання: познайомитися та зафіксувати як дитина представляє себе. Ці запитання не викликали особливих труднощів у дітей під час бесіди, проте, вплинули на оцінку значень рівня сформованості світоглядних уявлень у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку. Ці два запитання утворили перший блок діагностичної бесіди «Знайомство. Загальна інформація».

Наступні запитання бесіди дозволили нам конкретизувати поле світоглядних уявлень дитини (кругозір) через культурно-естетичну сферу її життєдіяльності та у непередбачуваних ситуаціях (так би мовити світоглядні уявлення в дії). Запитання «Чи був ти колись в театрі, в парку, на виставці, в ігровому центрі? Чи часто ти там буваєш? Розкажи про це.» (3); «З ким ти найчастіше там буваєш?»(4); «Чи знаєш ти правила поведінки, яких треба дотримуватись, перебуваючи в громадських місцях? Пригадай їх. Чи вважаєш ти необхідним завжди їх дотримуватись? (А ти сам їх дотримуєшся?)» (5); «У місці, де багато людей можливо загубитися. Якщо так станеться, що ти будеш робити? До кого звернешся за допомогою?» (6) утворили другий блок діагностичної бесіди – «Світоглядні уявлення».

Під час проведення бесіди фіксувалися відповіді дітей, які під час кількісної обробки отриманих емпіричних даних переводилися в бальні оцінки (Таблиця 2).

Таблиця 2.

**Критерії оцінки відповідей дітей на запитання діагностичної бесіди
«Чинники вибору дитиною соціально значущих цінностей»**

№ запитання	Бальна оцінка відповідей				
	1	2	3	4	5
1	відмовляється відповідати	не називає	називає лише ім'я	називає ім'я, прізвище пригадає	чітко називає ім'я і прізвище
2	відмовляється відповідати	не називає	каже, але не правильно	називає свій вік невпевнено	чітко називає свій вік

3	відмовляється відповідати	відповідає "так" або "ні", не дає розгорнутої відповіді	відповідає "так" або "ні", додає де був	дає розгорнуту відповідь	дає розгорнуту відповідь, додає враження від побаченого
4	відмовляється відповідати	не дає чіткої відповіді	відповідає за допомогою навідних запитань	дає чітку відповідь	дає розгорнуту відповідь
5	не знає правил поведінки	відповідає "так", але не називає правила	відповідає "так", називає правила за допомогою навідних запитань	відповідає "так", сам перелічує їх	відповідає "так", сам перелічує їх; пояснює, що буде, якщо їх порушувати
6	не знає	засмутиться, розгубиться, буде плакати	засмутиться, буде чекати, коли його знайдуть батьки	засмутиться, не розгубиться, звернеться за допомогою до дорослих	не розгубиться, звернеться за допомогою до дорослих або буде діяти так, як домовлявся завчасно із батьками

Рівень сформованості світоглядних уявлень (високий, вище середнього, середній, нижче середнього, низький) визначався шляхом обчислення простого середнього арифметичного бальних виразів відповідей дітей на запитання першого та другого блоків діагностичної бесіди «Чинники вибору дитиною соціально значущих цінностей».

Характеристика рівнів сформованості світоглядних уявлень дітей старшого дошкільного віку та молодшого шкільного віку на сучасному етапі.

Загальну вибірку нашого дослідження склали 153 респонденти. З них діти старшого дошкільного віку – 95 осіб (22 – виховуються вдома, 73 – відвідують дошкільні навчальні заклади); діти молодшого шкільного віку – 59 осіб (всі вони навчаються в 1 класі загальноосвітніх шкіл). Під час збору емпіричних даних було також враховано географічний показник. До вибірки респондентів увійшли діти із м. Києва та Київської області, Донецької області, м. Житомир, Івано-Франківської області.

Проведений кількісний та якісний аналіз експериментальних даних дозволив зафіксувати наступне.

Із загальної вибірки респондентів не виявлено жодного з низьким рівнем світоглядних уявлень. Розподіл респондентів за рівнями сформованості світоглядних представлено в таблиці 3.

Таблиця 3

**Рівні сформованості світоглядних уявлень
(загальна вибірка респондентів)**

Рівні	Кількість респондентів (осіб)	Відносний показник (%%)
Високий (оцінка 5)	81	52,60
Вище середнього (оцінка 4)	32	20,78
Середній (оцінка 3)	28	18,18
Нижче середнього (оцінка 2)	13	8,44
Всього:	154	100,00

Простежимо відмінності в рівнях сформованості світоглядних уявлень у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку (таблиця 4; діаграма 1).

Таблиця 4

Рівні сформованості світоглядних уявлень

(параметри аналізу: вік дітей, ситуація розвитку)

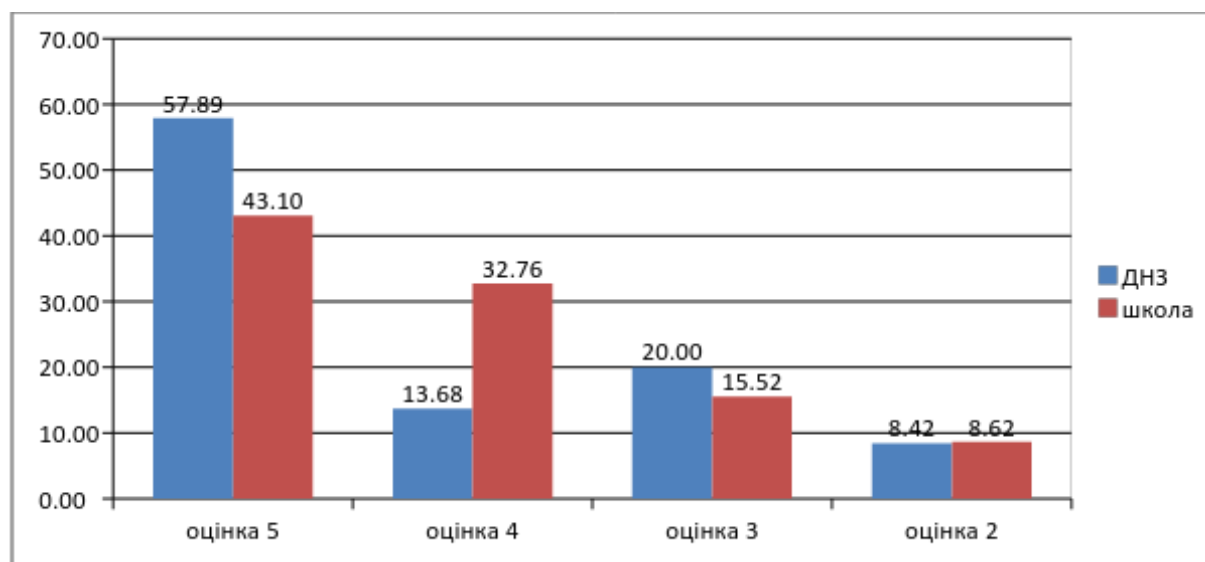
Рівні	Кількість респондентів (осіб)		Відносний показник (%%)	
	ДНЗ	ПШ	ДНЗ	ПШ
Високий (оцінка 5)	55	25	57,89	43,10
Вище середнього (оцінка 4)	13	19	13,68	32,76
Середній (оцінка 3)	19	9	20,00	15,52
Нижче середнього (оцінка 2)	8	5	8,42	8,62
Всього:	95	58	100,00	100,00

*ДНЗ – дошкільний навчальний заклад; ПШ – початкова школа

Діаграма 1

Рівні сформованості світоглядних уявлень

(параметри аналізу: вік дітей, ситуація розвитку)

При загальній спорідненій тенденції розподілу часток рівнів сформованості світоглядних уявлень у вікових групах респондентів чітко простежується відмінність між високим рівнем та рівнем вище середнього.

Ми припускаємо, що це може бути реакцією дитини на випробування адаптаційного періоду початку шкільного навчання, вираженою зміною провідного виду діяльності, підвищенням інтелектуального навантаження та способу організації життєдіяльності (з'являється класно-урочна система), новий дитячий колектив.

Який визначено зв'язок між світоглядними уявленнями дітей та рейтинговими цінностями?

Обстеження респондентів передбачало фіксацію вибору дітьми соціально значущих цінностей. Вибір цінностей відбувався в два етапи. На першому дитина вибирала з переліку термінальних та інструментальних цінностей 8 важливих саме для неї. Експериментатор фіксує які саме цінності обрано. На другому етапі дитина вибирала 4 найбільш для неї значущі з 8 вже обраних. Експериментатор фіксує прядок вибору (ранжування). На основі цих даних за допомогою психометричних методів та методів математичної статистики було визначено рейтинг соціально значущих цінностей для дітей даного віку. Таке ранжування цінностей (рейтинг) надало можливість оцінити вибір кожної дитини за співпадінням значущості з рейтинговим значенням: 3 бали – дитина обирала цінності високого рейтингу; 2 бали – дитина обирала цінності середнього рейтингу; 1 бал – дитина обирала цінності низького рейтингу. Рейтинг цінностей наведено у першому розділі.

Ми простежили вибір соціально значущих цінностей дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку. Аналіз отриманих даних представлено в таблиці 5 та діаграмі 2.

Таблиця 5

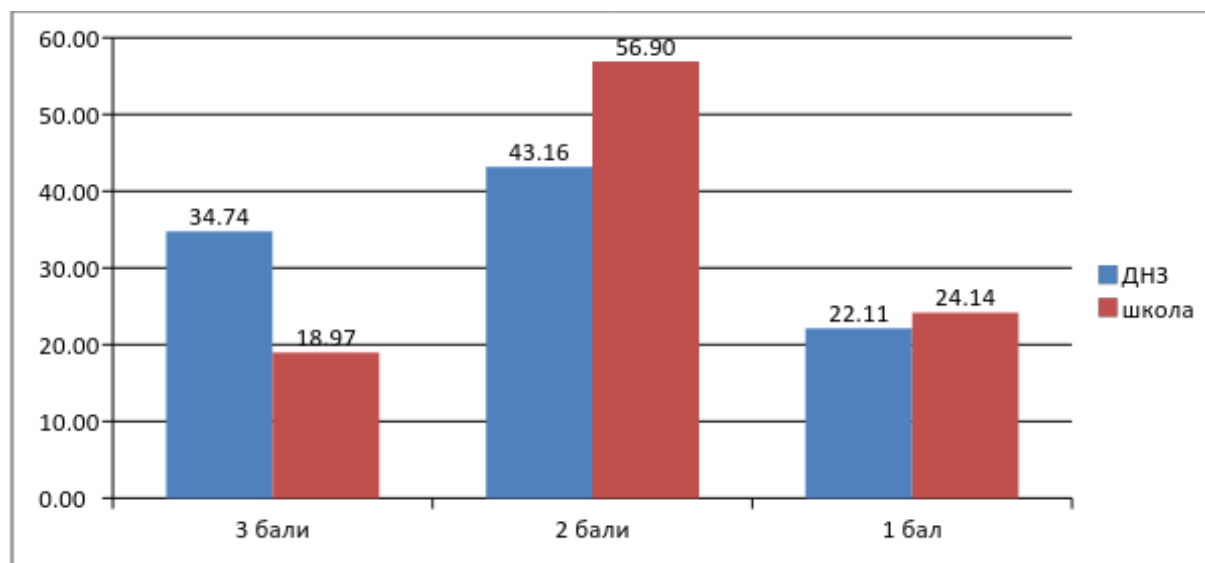
**Оцінка вибору рейтингових цінностей
(параметри аналізу: вік дітей, ситуація розвитку)**

Оцінка	Кількість респондентів (осіб)		Відносний показник (%%)	
	ДНЗ	ПШ	ДНЗ	ПШ
3 бали	33	11	34,74	18,97

2 бали	41	33	43,16	56,90
1 бал	21	14	22,11	24,14
Всього:	95	58	100,00	100,00

Діаграма 2

**Оцінка вибору рейтингових цінностей
(параметри аналізу: вік дітей, ситуація розвитку)**

Серед респондентів старшого дошкільного віку та молодшого шкільного віку найбільше відрізняються частки розподілу оцінок вибору соціально значущих цінностей складають оцінки вибору цінностей високого рейтингу. Ця різниця у відносному показнику даних становить 15,77% на користь старших дошкільників. Різниця в оцінках вибору цінностей середнього рейтингу становить 13,74% на користь молодших школярів. Частки оцінок вибору цінностей низького рейтингу в групах респондентів близькі за значеннями. Різниця становить всього 2,03 % на користь молодших школярів.

Простежимо оцінки вибору соціально значущих цінностей дітьми старшого дошкільного та молодшого шкільного віку у відповідності до рівнів сформованості світоглядних уявлень. Отримані дані згруповано в таблицях 6 - 7 та представлено в діаграмах 3-4.

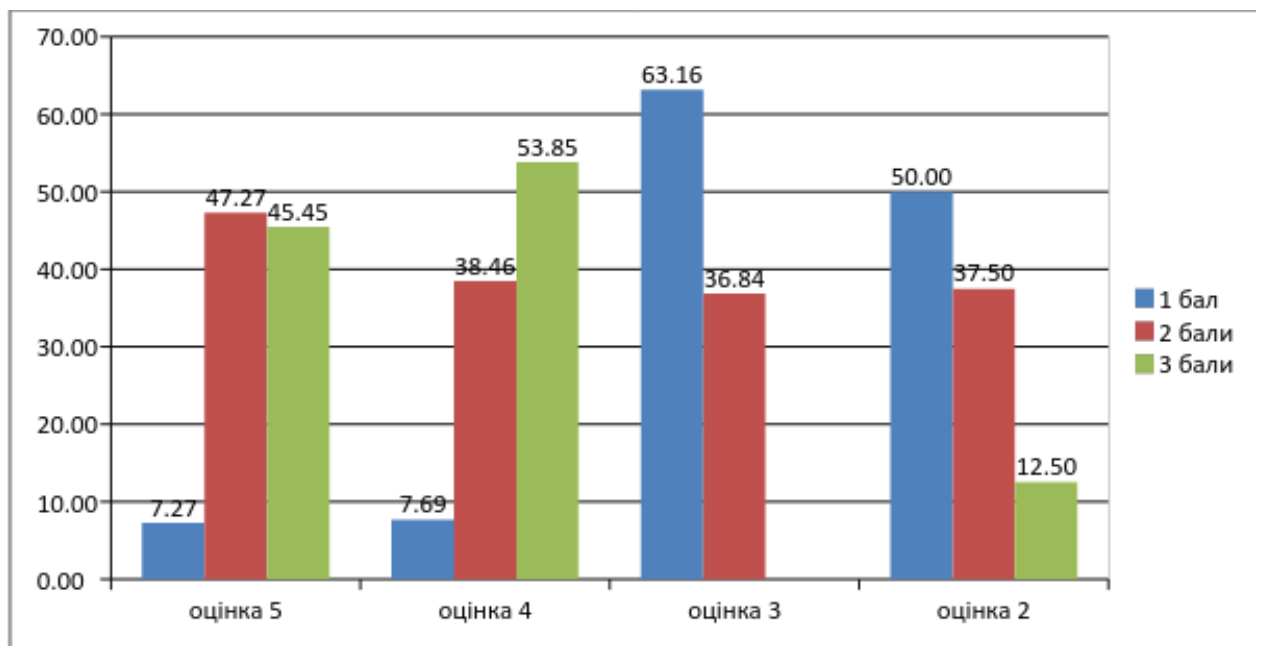
Таблиця 6

**Взаємозв'язок рівнів сформованості світоглядних уявлень із
оцінками виборів рейтингових цінностей
(параметр аналізу: діти старшого дошкільного віку)**

Рівні сформованості світоглядних уявлень	Оцінки вибору рейтингових цінностей						Всього (осіб)	Всього (%%)
	1 бал		2 бали		3 бали			
	осіб	%%	осіб	%%	осіб	%%		
Високий (оцінка 5)	4	7,27	26	47,27	25	45,45	55	100
Вище середнього (оцінка 4)	1	7,69	5	38,46	7	53,85	13	100
Середній (оцінка 3)	12	63,16	7	36,84	0	0,00	19	100
Нижче середнього (оцінка 2)	4	50,00	3	37,50	1	12,50	8	100
Всього	21		41		33		95	100

Діаграма 3

**Взаємозв'язок рівнів сформованості світоглядних уявлень із
оцінками виборів рейтингових цінностей
(параметр аналізу: діти старшого дошкільного віку)**

З наведених даних чітко видно пряму взаємозалежність між рівнями сформованості світоглядних уявлень у дітей старшого дошкільного віку та оцінками виборів рейтингових соціально значущих цінностей. Діти з високим рівнем сформованості світоглядних уявлень та рівнем вище середнього обирають цінності з високим та середнім індексом рейтингу. Діти з низьким рівнем сформованості світоглядних уявлень та рівнем нижче середнього обирають цінності з низьким та середнім індексом рейтингу. Підкреслимо максимальні значення. Високий рівень сформованості світоглядних уявлень маю 55 дітей з них 7,27% мають оцінки вибору цінностей низького рейтингу, 45,45% - оцінки вибору цінностей високого рейтингу. Рівень сформованості світоглядних уявлень нижче середнього маю 8 дітей з них 50,00% мають оцінки вибору цінностей низького рейтингу, а 12,50% - оцінки вибору цінностей високого рейтингу.

Таблиця 7

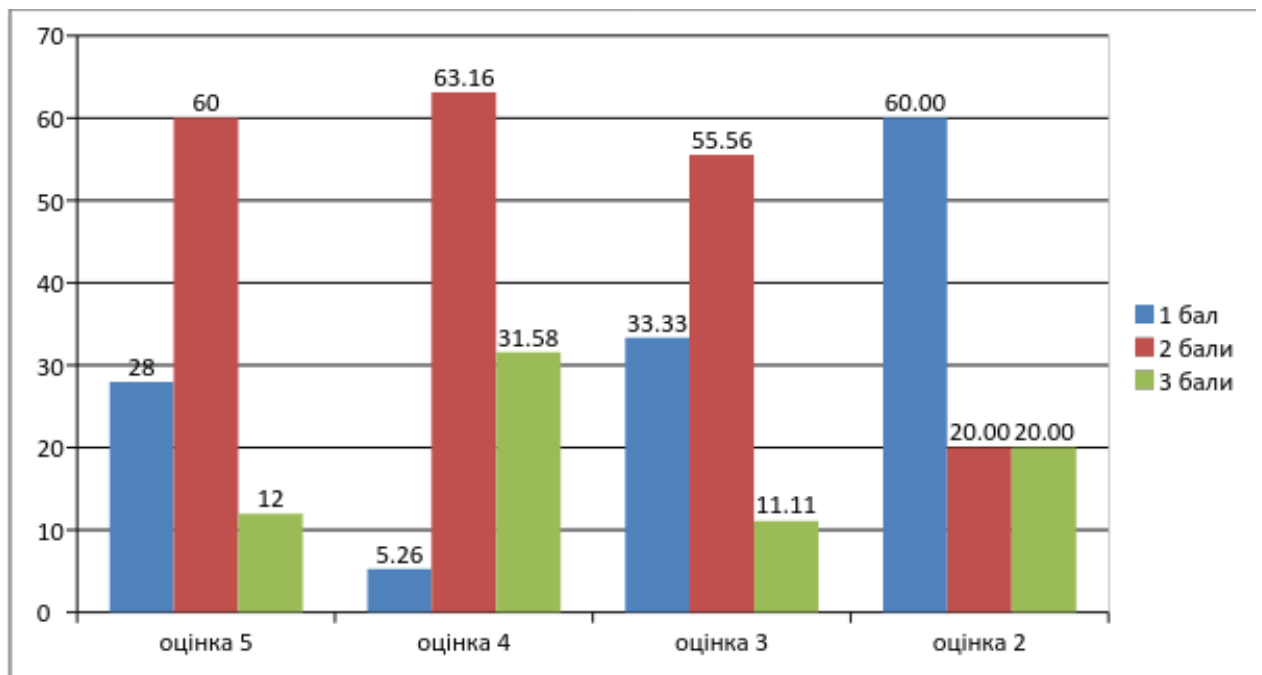
Взаємозв'язок рівнів сформованості світоглядних уявлень із оцінками виборів рейтингових цінностей (параметр аналізу: діти молодшого шкільного віку)

Рівні	Оцінки вибору рейтингових	Всього	Всього

сформованості світоглядних уявлень	цінностей						(осіб)	(%%)
	1 бал		2 бали		3 бали			
	осіб	%%	осіб	%%	осіб	%%		
Високий (оцінка 5)	7	28	15	60	3	12	25	100
Вище середнього (оцінка 4)	1	5,26	12	63,16	6	31,58	19	100
Середній (оцінка 3)	3	33,33	5	55,56	1	11,11	9	100
Нижче середнього (оцінка 2)	3	60,00	1	20,00	1	20,00	5	100
Всього	14		33		11		58	

Діаграма 4

Взаємозв'язок рівнів сформованості світоглядних уявлень із оцінками виборів рейтингових цінностей (параметр аналізу: діти молодшого шкільного віку)

У групі респондентів молодшого шкільного віку ми бачимо збереження тенденції щодо розподілу часток взаємозв'язків між оцінкою вибору рейтингових цінностей та рівнем сформованості світоглядних уявлень. Тобто діти, які мають сформовані світоглядні уявлення обирають рейтингові цінності, а діти, які мають обмежені світоглядні уявлення обирають найменш рейтингові цінності.

Порівнюючи дані всередині вікових груп респондентів варто зауважити, що у молодших школярів є більш вираженою наявність виборів цінностей середнього рейтингу. І лише в крайніх групах «сформовані світоглядні уявлення» та «обмежені світоглядні уявлення» є виражена різниця оцінки виборів (28% і 60% оцінок виборів цінностей низького рейтингу відповідно).

Чи простежується зв'язок світоглядних уявлень з іншими психологічними новоутвореннями віку (внутрішні психологічні чинники прийняття дитиною соціально значущих цінностей) ?

Для нашого дослідження особливого значення набувають внутрішні чинники прийняття дитиною соціально значущих цінностей – вікові психічні новоутворення. Тому окремим завданням постало визначення рівня особистісного розвитку кожного респондента з вибірки досліджуваних, а також визначення ваги кожного з новоутворень.

Згідно набору емпіричних даних рівень особистісного розвитку це – оцінка набору характеристик за рівнями сформованості внутрішніх психічних новоутворень дитини. В нашому дослідженні це – світоглядні уявлення, етичні інстанції у взаємодії з однолітками та з дорослими, мислення, мовленнєвий розвиток, довільна поведінка, мотиваційна складова. Оцінка «5» відповідає високому рівню особистісного розвитку, оцінка «4» - рівню вище середньому, оцінка «3» - середньому, оцінка «2» - рівню нижче середнього, «1» - низькому рівню особистісного розвитку.

Сукупність отриманих даних згруповано в таблиці 8 – 9 та діаграму 5.

Таблиця 8

**Взаємозв'язок рівнів сформованості світоглядних уявлень із
рівнем особистісного розвитку
(параметр аналізу: загальна вибірка респондентів, абсолютний
показник)**

Рівні сформованості світоглядних уявлень	Загальний особистісний розвиток					
	низький рівень ОР	рівень нижче середнього ОР	середній рівень ОР	рівень вище середнього ОР	високий рівень ОР	кіль- сть
високий рівень СУ		1	44	25	10	81
рівень вище середнього СУ		3	29			32
середній рівень СУ	3	16	9			28
рівень нижче середнього СУ	3	9	1			13
Всього	6	29	83	25	10	154

Таблиця 9

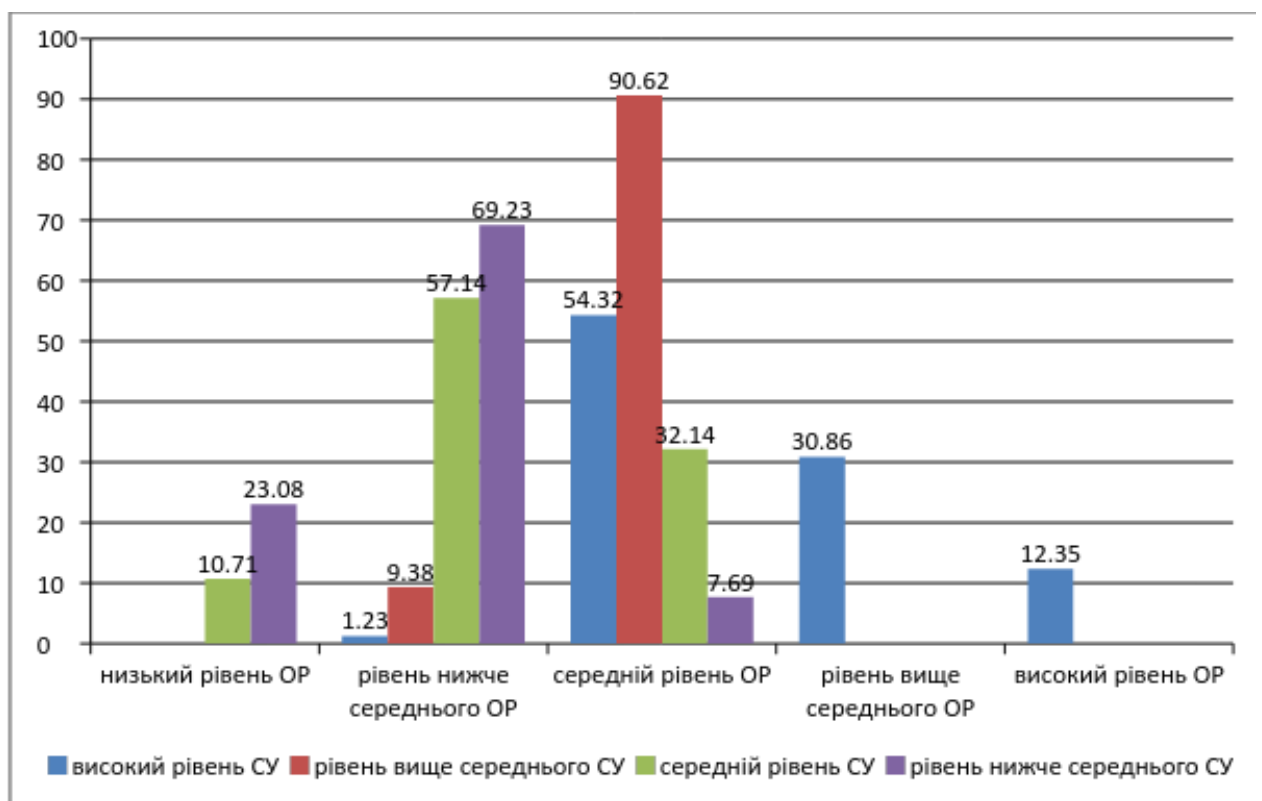
**Взаємозв'язок рівнів сформованості світоглядних уявлень із
рівнем особистісного розвитку
(параметр аналізу: загальна вибірка респондентів, відносний показник)**

Рівні сформованості світоглядних уявлень	Загальний особистісний розвиток					
	низький рівень ОР	рівень нижче середнього ОР	середній рівень ОР	рівень вище середнього ОР	високий рівень ОР	кіль- сть
високий рівень СУ	0,00	1,23	54,32	30,86	12,35	81
рівень вище	0,00	9,38	90,63	0,00	0,00	32

середнього СУ						
середній рівень СУ	10,71	57,14	32,14	0,00	0,00	28
рівень нижче середнього СУ	23,08	69,23	7,69	0,00	0,00	13

Діаграма 5

**Взаємозв'язок рівнів сформованості світоглядних уявлень із
рівнем особистісного розвитку
(параметр аналізу: загальна вибірка респондентів)**

Як видно з представлених даних сформована картина Світу (високий рівень сформованості світоглядних уявлень) та виражені світоглядні уявлення (рівень сформованості світоглядних уявлень вище середнього) лише у дітей, які мають високий рівень особистісного розвитку 12,35% та 30,86% відповідно. В підгрупі респондентів з середній рівнем особистісного розвитку зафіксовані частки всіх рівнів сформованості світоглядних уявлень. В підгрупі респондентів з низьким рівнем особистісного розвитку відсутні

респонденти, у яких наявні сформована картина Світу або виражені світоглядні уявлення. Отже отримані дані свідчать про пряму взаємозалежність та відповідають закону нормального розподілу значень вибірки.

Висновки. Враховуючи теоретичні викладки та зважаючи на результати кількісного та якісного аналізу експериментальних даних ми можемо узагальнити наступні висновки.

У поле цінностей дітей входять соціально значущі цінності, серед яких знайшлось місце для вічних цінностей – щастя, родина, дружба.

Дитина вже в старшому дошкільному віці здатна і усвідомлено виділяє для себе соціально значущі цінності, тобто вміє диференціювати «добре» чи «погано» і свідомо обирати «добре». Методика обстеження передбачала пояснення дитиною свого вибору і ми чули абсолютно логічно обґрунтовані відповіді. Наприклад: «Без сім'ї не можливо бути щасливим» або «Щастя – це коли в тебе є і мама, і тато, і брат, і сестра...».

Соціально значущі цінності засвоюються дітьми на когнітивному (може пояснити, що це таке; має уявлення), на емоційному (знаю, що так правильно, але не завжди так роблю), на діяльнісному (керується у повсякденному житті) рівнях.

На чинники, що впливають на вибір дитиною соціально значущих цінностей впливають такі чинники: в першу чергу оточення - сім'я; середовище – місце реального перебування; інформаційний простір – головним чином дорослий як носій емоційного компоненту цінностей; життєвий досвід – діти особливо гостро відчувають несправедливість.

Через картину світу дитини ми можемо «бачити» рівень сформованості ставлення дитини до життя (термінальні цінності), до себе (самооцінка, рівень домагань), до інших людей (інструментальні цінності).

Світоглядні уявлення пов'язані з усіма новоутвореннями в старшому дошкільному віці; одночасно є підґрунтям та результатом набуття життєвого

досвіду дитини; можуть виступати в якості показника психологічної зрілості дитини.

Співвідношення вибору соціально значущих цінностей, рівня особистісного розвитку з рівнем сформованості світоглядних уявлень має споріднену тенденцію тобто загальна тенденція розподілу часток в групах респондентів «старші дошкільники» та «молодші школярі (учні 1-х класів)» за всіма параметрами аналізу зберігається.

Кількісний та якісний аналіз емпіричних даних надає нам можливість стверджувати, що за суттю розгортання психічного розвитку дитина 6-7 річного віку залишається дошкільником. Отже, в практиці виховання та навчання дітей необхідно враховувати параметр психологічної зрілості дошкільника.

Кількісний аналіз даних емпіричного дослідження співвідноситься із законом нормального розподілу даних, що дає нам підставу розглядати світоглядні уявлення дитини дошкільного віку як внутрішній чинник прийняття дитиною соціально значущих цінностей. Вплив соціальної ситуації розвитку (ДНЗ / школа) можна розглядати як зовнішній чинник прийняття дитиною соціально значущих цінностей.

Отже, вивчення та аналіз наукової психологічної, філософської, методичної літератури, проведене емпіричне дослідження дозволили констатувати, що найголовніша цінність в Світі це – людина, її життя; найголовніша цінність сім'ї – дитина; а для дитини найголовнішою цінністю є сім'я. Тому серед зовнішніх чинників прийняття дитиною соціально значущих цінностей вирішального значення набуває сім'я, а серед внутрішніх – вікові психічні новоутворення (світоглядні уявлення, етичні інстанції, мовлення, мислення, довільність поведінки, мотивація), які складають у своїй сукупності показники дошкільної зрілості та особистісного розвитку.

Результат прийняття дитиною соціально значущих цінностей в старшому дошкільному віці має відбиток в уявленнях дитини про себе, Світ

та інших людей і визначається через низку споріднених понять: світогляд – світоглядні уявлення – картина світу – парадигма – світобачення – відношення до дійсності – та інші. А самі цінності (ціннісні орієнтації) знаходять свій відбиток у світоглядних уявленнях дитини як відповіді на запитаннях «що слід робити?», «як правильно поступити?», «як визначити, хто прав?» та інші. Дитина в 6 років вже здатна свідомо окреслити поле своїх інтересів та вподобань, пояснити їх; розважливо обирає тих, з ким цікаво проводити час (друзів, партнерів по грі); чітко (на чуттєвому рівні) визнає авторитет значущого дорослого; має загострене почуття справедливості.

Якщо спробувати схарактеризувати змістовну частину соціальної активності дитини, то можемо говорити про перші ознаки спрямованості свідомості дитини. Вибір як акт активності дитини в її життєдіяльності набуває нового сенсу – виконує роль чинника мотивації та вольової регуляції. Предмет вибору залежить від прийнятих дитиною тобто соціально значущих для неї цінностей. Поступово формується життєвий досвід дитини. Крізь призму картини світу дитини ми можемо «бачити» рівень сформованості ставлення дитини до життя та інших людей (термінальні та інструментальні цінності), до себе (самооцінка, рівень домагань).

Зміна соціальної ситуації розвитку дитини, а саме перехід від дошкільної та початкової освіти має певні особливості. Серед них одна з найбільш виражених (помітних) – це зміна провідного виду діяльності: гра має поступитися місцем навчанню. Більша частина проблем наступності пов'язана саме з цим. *Проте*, ми хочемо звернути увагу на те, які зміни відбуваються в особистісному розвитку дитини в цей час і як дорослому (вихователю, вчителю, батькам) допомогти дитині безболісно прожити цей період. Розглянемо це питання на прикладі динаміки світоглядних уявлень дитини.

Отже, які цінності увійшли до поля соціально значущих для дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку. За результатами проведеної діагностики ми згрупували цінності за кількістю повторів виборів

і об'єднали у підгрупи по три, де I підгрупа – найбільша кількість виборів, II підгрупа – середні значення, III підгрупа – найменші значення.

Поле соціально значущих цінностей дітей старшого дошкільного віку (що важливе для дитини) склали:

I підгрупа – щастя, сім'я, краса мистецтва

II підгрупа – самостійність, краса природи, гроші

III підгрупа – здоров'я, співпереживання, цілеспрямованість

Поле соціально значущих цінностей дітей молодшого шкільного віку склали:

I підгрупа – здоров'я, сім'я, краса природи

II підгрупа – творчість, гроші, сміливість

III підгрупа – самостійність, дружба, наполегливість

За результатами проведеного обстеження ми можемо констатувати наступне. У дітей старшого дошкільного віку і молодшого шкільного віку термінальні та інструментальні цінності розподілились однаково пропорційно: 6 з 9 термінальні, 3 з 9 інструментальні. Поле значущих цінностей у старших дошкільників та першокласників на 50% (5 з 9) співпадає. При цьому, пари цінностей, що відрізняються, збігаються за типами (Таблиця 10).

Таблиця 10

Відмінності поля цінностей

дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку

Вік дітей		Група цінностей
Дошкільники	Молодші школярі	
Щастя	Дружба	термінальні (цінності-блага)
краса мистецтва	Творчість	термінальні (цінності-блага)
співпереживання	Сміливість	інструментальні (цінності-регламенти)
цілеспрямованість	Наполегливість	інструментальні (цінності-

		регламенти)
--	--	-------------

Це дає підстави нам стверджувати, що змістовна (якісна) сторона поля соціально значущих цінностей не змінюється (*залишається незмінною*) на перехідному етапі від дошкільної та початкової освіти.

Простежимо, що відбувається із світоглядними уявленнями. Згідно алгоритму обробки результатів діагностичної бесіди «Чинники вибору дитиною соціально значущих цінностей» ми мали можливість визначити такі рівні сформованості світоглядних уявлень: високий – сформована картина Світу, рівень вище середнього – виражені світоглядні уявлення, середній – наявні світоглядні уявлення, рівень нижче середнього – обмежені світоглядні уявлення, низький рівень – фрагментальні світоглядні уявлення.

У виборці респондентів віком 5-6 років зафіксовано такі результати: високий рівень світоглядних уявлень мають 57,89% (55 осіб); рівень вище середнього – 13,68% (13 осіб); середній рівень 20% (19 осіб); рівень нижче середнього – 8,42% (8 осіб). У виборці респондентів віком 6-7 років зафіксовано такі результати: високий рівень світоглядних уявлень мають 43,10% (25 осіб); рівень вище середнього – 32,76% (19 осіб); середній рівень 15,52% (9 осіб); рівень нижче середнього – 8,62% (5 осіб). З низьким рівнем сформованості світоглядних уявлень не виявлено жодного респондента зі всієї вибірки.

Аналіз цінностей, які обирають діти в залежності від рівня сформованості світоглядних уявлень підтвердив вже окреслену тенденцію. Діти старшого дошкільного віку, як і діти молодшого шкільного віку з високим рівнем сформованості світоглядних уявлень обирають цінності, що займають більш високі рейтингові місця, а діти з фрагментальними світоглядними уявленнями – цінності з низьким рейтингом.

Оскільки специфіка сприйняття оточуючої дійсності дітьми на етапі переходу від дошкільної до початкової освіти зберігається, ми маємо підстави сформулювати методичні рекомендації щодо формування

світоглядних уявлень дітей як чинника прийняття дитиною соціально значущих цінностей.

Під час здійснення виховних впливів та освітньої діяльності батькам, вихователям, вчителям необхідно брати до уваги індивідуально-типологічні особливості кожної дитини, зокрема рівень сформованості світоглядних уявлень.

Привласнення дитиною тієї чи іншої цінності призводить до формування її власного емоційно-ціннісного ставлення до себе, інших людей, результатів людської праці, природи, до всього, що оточує дитину. Тому варто наповнювати життєдіяльність дитини справами, які збагачують її емоційно-чуттєву сферу, уяву, фантазію, дозволяють отримати досвід порівняльно-оціночних дій діяльності та вчинків інших дітей / дорослих. Під час занять художньо-естетичного спрямування окрему увагу приділяти формуванню естетичних почуттів дитини. За допомогою художніх творів розширювати уявлення дитини про оточуючий світ, передавати ціннісні традиції українського народу.

Слід пам'ятати, що процес привласнення дитиною соціально значущих цінностей відбувається поступово, майже не помітно, одночасно в усіх видах діяльності дитини. А вплив соціокультурного простору має незворотній характер. Саме тому інформаційний простір і думка значущого дорослого набувають вирішального значення в процесі формування світоглядних уявлень дитини. З метою особистого переосмислення того, що Я як значущий дорослий несу / передаю дитини варто перевірити наступне: комунікативні налаштування (який зміст моїх суджень, що чує від мене дитина); професійні цінності (що для мене важливіше в професійній діяльності: виконати план / завдання / директиву чи «йти» за дитиною); взаємні очікування педагогів та дітей (що очікують від мене діти, яким би вони хотіли мене бачити; якого ставлення я очікую від дітей; що я роблю для того, щоб отримати це ставлення); самоставлення і самосвідомість педагогів (особистісна та професійна самодостатність, адекватна самооцінка і рівень домагань,

відсутність професійного виснаження, емоційна та професійна підтримка в різних ініціативах з боку керівництва / наставників, віра в позитивний розвиток кожної дитини).

На допомогу в перевірці перелічених позицій стануть наступні положення (пам'ятка):

1. кожна окрема людина / дитина має права бути такою якою вона є і цим визначається її унікальність і неповторність;
2. кожна людина впливає на людину / дитину, що поруч (присутністю, діями, думками, настроєм, ставленням), а тому має усвідомлювати і відповідально ставитись за наслідки цього впливу;
3. кожна людина / дитина не може повноцінно жити і розвиватись без інших людей і досвіду соціально-комунікативної взаємодії;
4. найпотужнішим джерелом розвитку є сама людина: бажання (мотивація) і дії (діяльність) завжди призводять до результату;
5. підтримка іншої людини / дитини має ефект бумерангу: допомагаючи іншим, ти допомагаєш собі;
6. наведені вище положення не можуть бути вживані вибірково щодо інших людей чи компенсуватись кількісно (так не працює);
7. тримай активну позицію в житті, шукай позитив, вір у майбутній результат своєї діяльності;
8. вір у себе;
9. пам'ятай: найголовніша цінність – це дитина / людина;
10. поділись цими думками з іншими (навчай своїх колег та друзів власним прикладом)

Сформованість світоглядних уявлень дитини 6 – 7 років має такі показники: прояви емоційно-ціннісного ставлення до себе, інших та оточуючого світу; загальні уявлення про Світ – знання, уявлення про явища оточуючої дійсності; поведінкові прояви – конкретні дії дитини в повсякденному житті, те, на що дитина зважає, що враховує, чим керується, як пояснює свої дії та вчинки. Зважаючи на це дорослому (вихователю /

вчителю / психологу / батькам) варто в будь-якій ситуації взаємодії з дитиною вправляти дітей в умінні бачити невідповідності, суперечності, знаходити способи їх вирішення чи варіанти продовження. В нагоді стануть правильно сформульовані запитання до дитини, що стимулюють її пізнавальну активність, допитливість, мотивацію розібратися по суті. Наприклад:

- Як ти гадаєш, що відбувається?
- Як ти думаєш, що буде далі?
- Як ти вважаєш, що було до цього?
- Як би ти поступив в такому випадку?
- Що можна змінити в цій ситуації?
- Що робити, щоб така ситуація не повторилась?
- Будь-які інші запитання, що потребують розгорнутої відповіді від дитини, пояснення її власної думки, обґрунтування.

Важливо формувати у дитини реалістичну картину Світу. А тому слід навчати розрізняти дійсне та уявне, реальне і чарівне /фантастичне. Пояснювати, що кожна людина сприймає / пізнає Світ на фізичному та духовному рівні тобто через досвід практичної діяльності та почуттів, які виникають в результаті. Необхідно стежити за адекватністю емоційного відгуку дитини на події оточуючого світу. Пояснювати, що позитивні емоції, і негативні – є природною реакцією, а тому не слід їх соромитися, боятися показати. Дорослий має вчасно підказувати, що з цим «багажем» дитині робити. Навчати пристосовуватися до змін умов, в яких живе і розвивається дитина.

Наприклад. Хлопчик дав дівчинці іграшку. Вона її випадково зламала. Хлопчик так засмутився, що аж розплакався. Дії дорослого неправильні: Не плач, ти ж хлопчик. Чому ти так засмутився, вона ж вибачилася. Не плач, тебе буде ще багато іграшок. Дії дорослого правильні: мені шкода, що так трапилось. Це дійсно прикро, коли зіпсувалася улюблена річ. Не плач, давай подивимось, що ми може зробити (як полагодити). Я тобі допоможу.

Не варто недооцінювати особистісні можливості дитини. Дитина 6-7 років вже діє як активний суб'єкт життєдіяльності, має адекватний за містом та інтелектуально обґрунтований зміст «Я – образу», потребує цілісного прийняття як особистість з власними потребами, бажаннями, здатна робити самостійний вибір, приймати рішення, мотивувати власну діяльність та прогнозувати наслідки своїх дій.

Дорослим слід з повагою поставитись до проявів активності дитини, в певній мірі довіритись її життєвій мудрості та природній щирості.

Розділ 5.

ПРИЙНЯТТЯ ДИТИНОЮ ЕТИЧНИХ ІНСТАНЦІЙ У ВЗАЄМОДІЇ З ДОРΟΣЛИМИ ТА РОВЕСНИКАМИ

Соціально значущі моральні цінності, або цінності моральної свідомості – це моральні норма, принцип, оцінка, ідеал, ціннісна орієнтація, моральні якості особистості. Виконання норм і принципів, які регулюють взаємовідношення людей та їх соціальна поведінка, є умовою життя в людському середовищі. Процес становлення особистості та її моральної сфери розвивається та видозмінюється впродовж усього життя. Але базис, без якого людина не може існувати в суспільстві закладається в дошкільному віці – періоді зародження та становлення етичних інстанцій. Виховання моральної свідомості особистості в онтогенезі, визначення ключових чинників її формування та розвитку є надзвичайно важливою та актуальною соціально-філософською, культурологічною, етико-аксіологічною та психолого-педагогічною сферою концептуально-теоретичних досліджень.

Розгляд етичних інстанцій розпочинається з понять добра та зла. Ці поняття відносяться до найбільш загальних понять моральної свідомості, позначають діаметрально протилежні характеристики соціальних явищ і виражають найважливіші установки моральної свідомості.

У філософських повчаннях епохи Просвітництва, які ґрунтуються на християнському світорозумінні, проголошено дві лінії поведінки людини: дорога добра і дорога зла. Дорога добра – пряма і досконала, вона культивує правду, милосердя, людську любов, щире серце. Дорога зла є хибною, фальшивою, нею ідуть недобрі люди. Вона веде до загибелі та смерті. Людина вільна у виборі між дорогами добра та зла й відповідає за це. У сучасних філософських дослідженнях уточнюються, поглиблюються розуміння етичних інстанцій «добро», «зло», підкреслюється важливість етичного (морального) виховання особистості. Між категоріями добра і зла існує єдність і нерозривний зв'язок. Вони не можуть існувати одна без одної. Добро отримує значимість у порівнянні зі злом та стверджується в

протиставленні йому. Добро та зло являють собою єдність протилежностей, яка обумовлює їх постійну боротьбу між собою, що визначає спосіб їх існування, й ця боротьба не може бути завершеною остаточною перемогою однієї із сторін. Тобто сенс цієї боротьби людства зі злом полягає в необхідності усіма можливими засобами зменшувати “кількість зла” та збільшувати “кількість добра” у світі. Але тут виникає дуже складне питання, на яке вся історія культури в тій чи іншій формі прагне дати відповідь, а саме: якими засобами та шляхами збільшувати добро? Існують різні відповіді на це питання – від етики не насильства до позиції, що «добро повинно бути з кулаками».

Мотивація відповідає на запитання «чому?», «для чого?» людина діє. Ціннісні орієнтації – «заради чого?» вона діє, чому вона присвячує свою діяльність. Наявність цінностей у людини формує довгостроковий план поведінки та діяльності. Ставлення до цінностей є свідомим. Моральні цінності – орієнтири для людської свідомості. Обираючи вищі цінності, і діючи у відповідності з ними, людина утверджує свідоме ставлення до норм і принципів моралі, духовну цінність і дієвість своїх мотивів, цілісність своєї моральної свідомості. Реальне вираження людська моральність знаходить не у свідомості, і навіть не у діяльності як таких, а лише в царині живого спілкування. Саме в спілкуванні моральна проблематика набуває довшої форми, реалізує свій духовний і гуманістичний потенціал. Ознакою спілкування завжди виступає моральна спрямованість, моральна культура людей, що розкривається в спілкуванні (людяність, доброзичливість, дружелюбність, взаємоповага, співпереживання, ввічливість та ін.). Спілкування виступає як самостійна життєва цінність, що показує, в якій мірі людина стає потребою для іншої як людська індивідуальність. Тому врахування індивідуальності іншого, поважання її – одна з суттєвих вимог моральної культури спілкування. Під моральним спілкуванням маються на увазі стійкі зв'язки між людьми, основою яких є панівна в суспільстві моральність, а також духовна потреба в морально-психологічному

взаєморозумінні. Першочергової ваги в розвитку моральної культури спілкування набувають здатності людини до спілкування ті переваги у виборі форми й стилю спілкування, котрі виробляються нею в процесі виховання.

В основу нашого дослідження ми поклали компетентнісний підхід, за яким результати навчально-виховної роботи з дошкільниками розглядаються як особисті досягнення дитини. Про компетентнісний підхід до формування змісту дошкільної освіти йдеться в Державному Стандарті освіти – Базовому компоненті дошкільної освіти України (БКДО). Отже, можна зробити висновок, що в змісті соціально-комунікативної, родинно-побутової та ігрової компетентностей прописані елементарні норми моральної культури спілкування дітей старшого дошкільного віку з дорослими та однолітками, які повинні бути сформовані на кінець перебування дітей в дошкільному навчальному закладі, отже на початок навчання у школі.

Так от, соціально-комунікативна компетенція є найважливішою складовою особистісної сфери, оскільки забезпечує необхідну соціально-психологічну адаптацію дитини в навколишньому світі. Уміння вступати в контакти з іншими людьми – дорослими й однолітками, встановлювати взаємовідносини з ними, регулювати свою поведінку, рахуючись з іншими, є вирішальними не лише для налагодження позитивної взаємодії з оточенням, а й для набуття певного соціального статусу в майбутньому.

Соціально-комунікативна компетенція старшого дошкільника, це ті соціально значимі цінності, які повинні бути сформовані в дитини на кінець перебування в ДНЗ. Вона включає в себе обізнаність дитини з різними соціальними ролями людей; з елементарними соціальними та морально-етичними нормами міжособистісних відносин; здатність дотримуватись їх у процесі спілкування, взаємодіяти з людьми, які її оточують; узгоджувати свої дії, поведінку з іншими; усвідомленість місця дошкільника в соціальному середовищі, позитивне сприйняття себе; вміння співпереживати, співчувати,

допомагати іншим, обирати відповідні способи спілкування в різних життєвих ситуаціях.

Отже, соціально-комунікативна компетенція дошкільників у сфері стосунків з дорослими та однолітками інтегративне особистісне утворення, яке являє собою наявність уявлень про етику поведінки, елементарних умінь і навичок культури поведінки, систему ставлень до дорослого та дитини, які мають прояв через особистісні якості, мотивації, ціннісні орієнтації, які дозволяють здійснювати спілкування, що забезпечує індивідуальний стиль етичної поведінки.

Соціально-комунікативна компетентність у спілкуванні дитина – дорослий, дитина – дитина характеризується п'ятьма компонентами:

- 1) готовність до соціальних стосунків з дорослими та однолітками (мотиваційний компонент);
- 2) володіння знаннями про добро – зло, добре – погано у стосунках з дорослими та дітьми (когнітивний компонент);
- 3) дотримання етичних норм (використання досвіду) в різних стандартних та нестандартних ситуаціях соціальних стосунків з дорослими та однолітками (поведінковий компонент);
- 4) ставлення до змісту компетентності й об'єкту її застосування (ціннісно-смысловий компонент);
- 5) здатність регулювати процес і результат прояву компетентності (емоційно-вольовий компонент).

Отже, дитину можна вважати соціально компетентною, якщо вона засвоїла етичні норми соціальних стосунків, має уявлення про себе як об'єкта та суб'єкта соціальних стосунків, надає адекватну оцінку поведінці при вирішенні соціальних завдань.

У змісті родинно-побутової компетенції старшого дошкільника чітко означені норми соціальних стосунків з рідними, близькими людьми.

Відповідно до БКДО родинно-побутову компетенцію у дитини старшого дошкільного віку вважають сформованою, якщо дитина:

- обізнана з нормами та правилами сімейного (родинного) співжиття;
- здатна їх дотримуватися;
- уміє підтримувати доброзичливі, дружні, довірливі стосунки в родинному колі, виявляти турботу і любов до рідних та близьких членів родини.

Представимо розроблену методику для визначення особливостей сформованості етичних інстанцій у старших дошкільників порівняно з прийнятим стандартом БКДО України. Як діагностичний матеріал ми обрали сюжетну картинку для створення умов опосередкованого програвання в уяві комунікативної ситуації і надання дитині можливості її аналізу у вигляді словесних і візуальних форм через бесіду за змістом малюнку.

Методика визначення особливостей засвоєння етичних норм соціальних стосунків дитини старшого дошкільного віку з дорослим.

Метод: ігрове діагностичне завдання.

Мета: встановити рівень сформованості етичних інстанцій у взаємодії дитини з дорослим, ступінь гармонійності сформованої у дитини сукупності умінь, емоційного ставлення та поведінкових реакцій, визначити відповідність розвитку стандарту якості освіти.

Матеріал: картка з зображенням засмученого педагога, який проводить заняття, двох дітей – хлопчика та дівчинки. Хлопчик відволікає дівчинку від роботи – смикає за косу, кривляється.

Інструкція: Подивися на цю картинку. На ній зображена ситуація, яка відбулася в одному з дитячих садочків. Уявімо, що ми з тобою в цьому садку. Давай поговоримо про те, що бачиш й розкажи як ти до цього ставишся.

Протокол реєстрації результатів дослідження.

Рівень сформованості етичних інстанцій у взаємодії дитини з дорослим.

Прізвище та ім'я дитини _____ Група _____ Повних років _____ Дата проведення бесіди _____

	Запитання до дитини	Текст відповідей дитини	Бали
1	Розглянь малюнок. Що тут відбулося?		0,2;0,5;1
2	Як ти вважаєш, чи гарно вчиняє хлопчик по відношенню до дорослого. Поясни свою думку.		0,2;0,5;1 0,2;0,5;1
3	Як ти вважаєш, що буде далі, як вчинить вихователь?		0,2;0,5;1
4	Чи справедливо оцінює вихователь дії дитини?		0,2;0,5;1
5	Якби ти зустрів (ла) цього хлопчика, як би ти порекомендував себе поводити з дорослими.		0,2;0,5;1
6	Ти поводиш себе чемно з дорослими:		
	Завжди		1
	Іноді		0,5
	коли про це просять дорослі		0,2
7	Ти допомагаєш дорослим:		
	Завжди		1
	Іноді		0,5
	коли про це просять дорослі		0,2
8	Тобі подобається, коли тобі розповідають про правила поведінки з дорослими. Чому?		1 0,2;0,5;1
9	Хто розповідає тобі про правила поведінки з дорослими.		1
	Показники	Результати спостереження	
10	Чи дотримується дитина морально-етичних норм спілкування з дорослим:		

	завжди самостійно		1
	самостійно, а іноді при нагадуванні дорослого		0,5
	лише при нагадуванні дорослого.		0,2
11	Чи поважає дитина працю дорослих в ДНЗ: прояви спостерігаються:		
	завжди без нагадувань дорослого		1
	прояви бувають самостійними і з нагадуванням дорослого		0,5
	тільки при нагадуванні дорослого		0,2
12	Як сприймає дитина рекомендації з питань поведінки з дорослим:		
	як справедливі, виконує їх		1
	іноді ображається на зауваження		0,5
	не адекватно		0,2
13	Як дитина сприймає інформацію про правила поведінки з дорослими:		
	зацікавлено слухає		1
	іноді проявляє незацікавленість інформацією		0,5
	не сприймає інформацію		0,2
14	Контролює свої емоції, розуміє необхідність спілкування з дорослим		1
15	Не стримує емоцій, керується лише своїми бажаннями (“не хочу відповідати” “мені не цікаво”, тощо)		0
16	Проявляє готовність вислухати дорослого, відповісти на запитання		1
17	Не готовий спілкуватись з дорослим в ситуації діалогу, необхідності відповідати на запитання		0
18	Розмовляє з дорослим спокійно, дивлячись в обличчя, слухає дорослого не перебиваючи		1
19	Спостерігаються у розмові з дорослим прояви нестриманості, негативізму		0
	Загальна кількість балів		

У таблиці отримані дитиною бали обводяться й підраховуються. Кожна правильна, розширена відповідь дитини оцінюється в один бал. Якщо дитина

дає правильну відповідь одним словом (так, ні), не повну і не пояснює її, оцінюємо її в 0,2 бали, неповну, але близьку до норми відповідь оцінюємо в 0,5 балів. Також в оцінці в балах орієнтуємося на подані в таблиці. Кожна відповідь оцінюється один раз.

Таблиця 2.

**Розрахунок кількісних оцінок якісних показників
сформованості етичних інстанцій у дошкільника
(соціально-комунікативна компетенція)**

	Кількісна характеристика	Якісна характеристика сформованості соціально-комунікативної компетенції	Відповідність стандарту	Ступінь гармонійності розвитку	Рівень розвитку
1	16 – 18 балів	Сформована в повній мірі	100 %	Гармонія розвитку	Високий
2	12 – 15 балів	Сформована в достатній мірі	75 %	Гармонія розвитку	Вище середнього
3	8 – 11 балів	Сформована посередньо	50 %	Відносна гармонія розвитку	Середній
4	4 – 7 балів	Сформована мінімально	25 %	Дисгармонія розвитку	Нижче середнього
5	1 – 3 бали	Не сформована	10 %	Дисгармонія розвитку	Низький

Таблиця 3.

**Результати кваліметричного підходу до визначення
рівня сформованості етичних інстанцій у старших дошкільників у
взаємодії з дорослим.**

Прізвище та ім'я дитини _____

Вид обстеження	Дата	Кількісна характеристика	Якісна характеристика	Відповідність стандарту	Ступінь гармонійності	Рівень розвитку
1 поточне						
2 поточне						
3 заключне						

Показники для якісного аналізу результатів дослідження.

Високий рівень сформованості етичних інстанцій.

У дошкільника високий рівень сформованості етичних інстанцій. На достатньому рівні розвинені соціально-значимі цінності – розуміння добра, та зла, справедливості. Дорослого дитина сприймає як носія соціально-значимих моральних цінностей. Соціально-комунікативна компетенція сформована в повній мірі й відповідає стандарту якості освіти на 100 %. У старшого дошкільника гармонійно сформована сукупність умінь, емоційного ставлення та його поведінкових реакцій.

Дитина обізнана з елементарними соціальними та морально етичними нормами міжособистісних взаємин, самостійно дотримується їх під час спілкування. Здатна взаємодіяти з дорослими, які її оточують: без нагадувань дорослих використовує ввічливі слова в спілкуванні узгоджує свої дії, поведінку з дорослими, усвідомлює своє місце в соціальному середовищі. Вміє співпереживати, співчувати, допомагати дорослим, самостійно обирає відповідні способи спілкування з дорослими в різних життєвих ситуаціях. Поважає працю дорослих, вміє адекватно оцінити дії дорослого, вразі проявів неповаги. Позитивно сприймає інформацію про правила поведінки у спілкуванні з дорослими. Правильно оцінює дії інших дітей у спілкуванні з дорослими.

Рівень сформованості етичних інстанцій вище середнього.

У дошкільника рівень сформованості етичних інстанцій вище середнього. На достатньому рівні розвинені соціально-значимі цінності – розуміння добра, та зла, справедливості. Дорослого дитина сприймає як носія соціально-значимих моральних цінностей. Соціально-комунікативна компетенція сформована в достатній мірі й відповідає стандарту якості освіти на 75 %. У старшого дошкільника гармонійно сформована сукупність умінь, емоційного ставлення та її поведінкових реакцій

Дитина обізнана з елементарними соціальними та морально етичними нормами міжособистісних взаємин, найчастіше самотійно, але іноді і при нагадуванні дорослого уміє дотримуватися їх під час спілкування. Здатна взаємодіяти з дорослими, які її оточують: без нагадувань дорослих, а іноді і з їх допомогою використовує ввічливі слова при спілкуванні узгоджує свої дії, поведінку з дорослими, усвідомлює своє місце в соціальному середовищі. Вміє співпереживати, співчувати, допомагати дорослим, у більшості випадків самотійно, а іноді керуючись вказівками дорослих обирає відповідні способи спілкування з дорослими в різних життєвих ситуаціях. Поважає працю дорослих, вміє адекватно оцінити дії дорослого, вразі проявів неповаги. Позитивно сприймає інформацію про правила поведінки у спілкуванні з дорослими. Правильно оцінює дії інших дітей у спілкуванні з дорослими.

Середній рівень сформованості етичних інстанцій.

У дошкільника середній рівень сформованості етичних інстанцій. На посередньому рівні розвинені соціально-значимі цінності – розуміння добра, та зла, справедливості. Дорослого дитина сприймає як носія соціально-значимих моральних цінностей. Соціально-комунікативна компетенція сформована посередньо й відповідає стандарту якості освіти на 50 %. У старшого дошкільника не гармонійно сформована сукупність умінь, емоційного ставлення та її поведінкових реакцій. Сформованість когнітивного компоненту переважає, потребує формування емоційно-вольовий і поведінкова складова.

Дитина обізнана з елементарними соціальними та морально етичними нормами міжособистісних взаємин, лише при нагадуванні дорослого уміє дотримуватися їх під час спілкування. Без нагадувань дорослих не використовує ввічливі слова, у спілкуванні дитині важко узгоджувати свої дії, поведінку з дорослими, не завжди усвідомлює своє місце в соціальному середовищі. Вміє співпереживати, співчувати, допомагати дорослим, обирає

відповідні способи спілкування з дорослими в різних життєвих ситуаціях лише завдяки нагадуванням дорослих. Поважає працю дорослих, але не виконує правил ввічливості, потребує нагадувань з боку дорослих. Може позитивно сприймати інформацію про правила поведінки у спілкуванні з дорослими, а може виявляти негативізм при проведенні бесід повчального характеру. Правильно оцінює дії інших дітей у спілкуванні з дорослими, але іноді потребує допомоги дорослих.

Таблиця 4.

Розрахунок кількісних оцінок якісних показників сформованості етичних інстанцій у дошкільника
(етичні інстанції)

	Рівень розвитку	Кількісна характеристика	Якісна характеристика сформованості етичних інстанцій	Ступінь гармонійності розвитку	Результати обстеження дітей (ДНЗ) у %	Результати обстеження дітей (ЗОШ, ШДС) у %
1	Високий	8 - 9 балів	Сформована в повній мірі	Гармонія розвитку	2	2, 17
2	Вище середньо се	6 – 7 балів	Сформована в достатній мірі	Гармонія розвитку	22,4	32,6
3	Середній	4 - 5 балів	Сформована посередньо	Відносна гармонія розвитку	63,2	54,3
4	Нижче середньо се	2 - 3 бали	Сформована мінімально	Дисгармонія розвитку	10,2	10,8

Аналіз результатів емпіричного дослідження показав, що у дітей старшого дошкільного віку, які перебувають в умовах ДНЗ сформованість етичних інстанцій у взаємодії дитини з дорослим представлена наступними якісними та кількісними характеристиками:

- високий рівень розвитку мають 2% дітей, що говорить про сформованість етичних інстанцій у взаємодії дитини з дорослим в повній мірі, свідчить про

гармонію розвитку усіх п'яти її компонентів: мотиваційного, когнітивного, поведінкового, ціннісно-смиислового, емоційно-вольового;

- вище середнього рівень розвитку мають 22,4 % дошкільників, що говорить про сформованість етичних інстанцій у взаємодії дитини з дорослим в достатній мірі, свідчить також про гармонію розвитку усіх п'яти її компонентів: мотиваційного, когнітивного, поведінкового, ціннісно-смиислового, емоційно-вольового;

- середній рівень розвитку мають 63,2 % дошкільників, що говорить про посередню сформованість етичних інстанцій у взаємодії дитини з дорослим, свідчить про відносну гармонію розвитку усіх п'яти її компонентів;

- нижче середнього рівень розвитку мають 10,2 % дошкільників, що говорить про мінімальну сформованість етичних інстанцій у взаємодії дитини з дорослим в достатній мірі, свідчить також про дисгармонію розвитку усіх п'яти її компонентів;

- низький рівень розвитку мають 2,04 % дошкільників, що говорить про не сформованість етичних інстанцій у взаємодії дитини з дорослим, свідчить також про дисгармонію розвитку усіх п'яти її компонентів;

У дітей старшого дошкільного віку, які перебувають в умовах ШДС, ЗОШ сформованість етичних інстанцій у взаємодії дитини з дорослим представлена наступними якісними та кількісними характеристиками:

- високий рівень розвитку мають 2,17% дітей, що говорить про сформованість етичних інстанцій у взаємодії дитини з дорослим в повній мірі, свідчить про гармонію розвитку усіх п'яти її компонентів: мотиваційного, когнітивного, поведінкового, ціннісно-смиислового, емоційно-вольового;

- вище середнього рівень розвитку мають 32,6 % дошкільників, що говорить про сформованість етичних інстанцій у взаємодії дитини з дорослим в

достатній мірі, свідчить також про гармонію розвитку усіх п'яти її компонентів;

- середній рівень розвитку мають 54,3 % дошкільників, що говорить про посередню сформованість етичних інстанцій у взаємодії дитини з дорослим, свідчить про відносну гармонію розвитку усіх п'яти її компонентів;

- нижче середнього рівень розвитку мають 10,8 % дошкільників, що говорить про мінімальну сформованість етичних інстанцій у взаємодії дитини з дорослим, свідчить також про дисгармонію розвитку усіх п'яти її компонентів.

- низький рівень розвитку мають 0 % дошкільників.

Емпіричне дослідження показало, що високий рівень розвитку дітей з ДНЗ та ЗОШ практично на одному рівні, на 10,1 % дітей зі шкіл мають вище середнього рівень розвитку ніж діти з ДНЗ; на 8,9 % вищій середній показник у дітей з ДНЗ, у дітей з ЗОШ нижче середнього рівня розвитку отримали на 0,6 % більше дітей, а от низький рівень розвитку показали лише діти з ДНЗ – їх представлено - 2,04 %.

Дослідження свідчить про те, що більша частина дітей дошкільного віку які перебувають в умовах ДНЗ (87,64 %) та ЗОШ (89,07 %) мають достатні показники рівня сформованості етичних інстанцій у взаємодії дитина – дорослий, що свідчить про засвоєння етичних норм соціальних стосунків, наявність уявлень про себе як об'єкта та суб'єкта соціальних стосунків, умінню надавати адекватну оцінку поведінці при вирішенні соціальних завдань і лише незначна частина дітей ДНЗ (12,24 %) та ЗОШ (10,8 %) потребує особливої уваги при формуванні гармонійності розвитку п'яти її компонентів: мотиваційного, когнітивного, поведінкового, ціннісно-сміслового, емоційно-вольового.

З огляду на системотворче значення цінностей в структурі особистісних утворень, сформованість ставлення дітей до дорослих і однолітків, виступає яскравою діагностичною характеристикою, що вказує на

розвиненість системи морально-етичних цінностей, прийнятих у суспільстві. В основу діагностичних методів покладено спостереження, бесіда за картинками, ігрові діагностичні завдання. Отже в умовах безпосереднього та опосередкованого програвання в уяві комунікативних ситуацій, аналізу їх у вигляді словесних і візуальних форм можна зробити висновки про рівень сформованості етичних уявлень старших дошкільників.

Інформаційним при дослідженні є показник, який визначає сформованість знань про добро та зло (когнітивна складова) і має прояв у елементарних висловлюваннях і судженнях. Проявляється, по-перше, в оцінюванні і розрізненні дитиною того, що гарно та погано, корисно та некорисно, що є добро та зло. По-друге, в усвідомленні значення, тобто чому це гарний чи поганий вчинок, добре це чи погано тощо.

Наведемо приклади елементарних висловлювань і суджень дітей про добро та зло. Висловлювання дітей надаються в оригіналі, без редакторських правок.

Поліна (6 років): добро – це коли ми робимо хороші поступки, помагаємо, слухаємося. Зло – коли робимо погано. За добро ми говоримо спасибі. Допомогати дорослим – це добро. Дякувати дорослим – це їм допомагати, знайти щось. Якщо не будеш добрим до дорослих – накажуть. Наказують справедливо, якщо заслуговуєш, коли робиш погано, тоді будеш жити без іграшок. Якщо просять зробити, а я не роблю то справедливо говорять, що так не можна.

Ярослав (6 років): Добро – це коли все мирно, зло – коли неприємно. Добре – це коли дякують мамі й татові за те, що вони вчать, це благодарити за хороше діло. Це говорять: «Я дуже благодарю, що ви зробили хороше діло». Хороше діло – це поступати по чесному – справедливо. Дорослі поступають справедливо, роблять добро, коли діткам говорять дякую за гарні вчинки. Погано, коли ти робиш гарно, а дорослі ругають – це дуже несправедливо.

Коля (5,8 років). Ввічливість – коли дружать, граються, дають цукерки. Щоб бути ввічливим придумали ввічливі слова – спасибі, дякую. Ввічливий це значить добрий. Добро – це ділитися, зло – це коли деруться і не вибачаються, це розкидати іграшки. Дякувати дорослому – це говорити хороші слова, поважати їх, бо вони ухаживають, растять мене. Справедливі дорослі роблять правильно, коли дружать і не кричать. Дорослі можуть сердитися, а кричати не можна, треба дружити.

Емоційна складова – це емоційні реакції дитини на предмет обговорення (подобається чи не подобається слухати про правила поведінки з дорослими, дітьми).

Наведемо приклади елементарних висловлювань і суджень дітей у відповідях на запитання про те, чи цікаво їм, коли розповідають про правила поведінки з дорослими та дітьми.

Вероніка (6 років). Мені цікаво, бо я хочу бути культурною дівчинкою. Але іноді, коли слова нудні, моя голова втомлюється і я не дуже люблю.

Василько (5,7 років). Мені цікаво, бо я хочу про все знати і не робити поганого, як хулігани.

Назар (6 років). Мені іноді не цікаво, а я слухаю, бо у мене буде сестричка, я їй буду розказувати, і в школі це знадобиться. Треба вчитися, щоб вміти дружити.

Настя (5,5 років). Я люблю слухати. Взрослі вони розумні, поганому не вчать. Є правило – слухати дорослих. Іноді не цікаво, але треба і все.

Поведінкова складова – дії, вчинки дитини, тобто як вона себе поводить з іншими людьми (дорослими, дітьми).

Поведінка – вищий ступінь, в якому найяскравіше проявляються взаємозв'язок між свідомістю, особистістю та діяльністю, виступає одна з форм реалізації людини як носія свідомості в повсякденній життєдіяльності.

Поведінка являє собою різновид людської діяльності. Під поведінкою розуміють визначеним чином організовану діяльність, яка здійснює зв'язок

організму з навколишнім середовищем. Поведінка у людини переважно є результатом низки усвідомлюваних дій – вчинків.

Вчинки – це специфічний вид розумово-вольової дії суб'єкта, які є складовою частиною людської поведінки й специфічною формою вираження ставлення суб'єкта до оточуючого середовища.

Мотив, як свідомо спонука до якогось образу вчинку, є результатом відображення у психіці потреб організму, викликаних зовнішніми або внутрішніми об'єктивними явищами.

Опосередковану роль у поведінці людини відіграють психологічні властивості, емоції і стани, які детермінують особистість у момент тієї чи іншої вчинкової дії.

Тому, розглядаючи поведінку особистості, треба враховувати широку гаму її детермінант, їх роль у той чи інший момент здійснення вчинку як зовнішнього прояву людської поведінки.

Показниками сформованості поведінкової складової особистісно-оцінної компетенції дошкільника виступають наступні досягнення дитини:

- може обґрунтувати своє ставлення, пояснити свою думку;
- адекватно реагує на різні життєві ситуації, намагається стримувати негативні емоції; співвідносить характер емоційної поведінки з її наслідками для тих, хто поряд; передає свої почуття мімікою, жестами, словами;
- передбачає результати своєї діяльності, знає їх значення для себе та інших; усвідомлює свою відповідальність за вчинене;
- здатна досягати поставленої мети;
- орієнтується у власних чеснотах і вадах, виявляє самоповагу, елементарну гідність, впевненість у своїх можливостях;
- розуміє, що самовихваляння є негативним проявом, який зачіпає гідність інших;
- здатна до самооцінки, довільної регуляції власної поведінки в різних життєвих ситуаціях.

Ступінь розвитку компетенції (її поведінкової складової) оцінюється під час проведення бесіди з дитиною, спостереження за нею. Наведемо показники оцінки рівня розвитку дитини старшого дошкільного віку.

Соціально – комунікативна компетенція

(поведінкова складова).

	Показники
	Проявляє чемність, самостійно вживає ввічливі слова при зустрічі з дорослим
	Вживає ввічливу лексику лише у відповідь на привітання дорослого
	Контролює свої емоції, розуміє необхідність спілкування з дорослим
	Не стримує емоцій, керується лише своїми бажаннями (“не хочу відповідати” “мені не цікаво”, тощо)
	Проявляє готовність вислухати дорослого, відповісти на запитання
	Не готовий спілкуватись з дорослим в ситуації діалогу, необхідності відповідати на запитання
	Розмовляє з дорослим спокійно, дивлячись в обличчя, слухає дорослого не перебиваючи
	Спостерігаються у розмові з дорослим прояви нестриманості, негативізму

Зміст означених компетенцій дозволяє створити ідеальний портрет дошкільника з високим рівнем сформованості етичних інстанцій і означена характеристика потрібна для того, щоб мати можливість порівнювати поведінку певної дитини з еталонною і розробляти шляхи для подальшої роботи з дітьми. Отже, у такої дитини на достатньому рівні розвинені соціально-значимі цінності – розуміння добра, та зла, справедливості. Дорослого дитина сприймає як носія соціально-значимих моральних цінностей. Соціально-комунікативна компетенція сформована в повній мірі й відповідає стандарту якості освіти на 100 %. У старшого дошкільника гармонійно сформована сукупність умінь, емоційного ставлення та його поведінкових реакцій.

Дитина обізнана з елементарними соціальними та морально етичними нормами міжособистісних взаємин (в колі суспільного та сімейного

(родинного) співжиття), самостійно дотримується їх під час спілкування з дорослими та дітьми. Здатна взаємодіяти з дорослими та однолітками, які її оточують: без нагадувань дорослих використовує ввічливі слова в спілкуванні узгоджує свої дії, поведінку з дорослими та однолітками, усвідомлює своє місце в соціальному середовищі. Вміє співпереживати, співчувати, допомагати дорослим та дітям, самостійно обирає відповідні способи спілкування з дорослими та однолітками в різних життєвих ситуаціях. Поважає працю дорослих, вміє адекватно оцінити дії дорослого, вразі проявів неповаги. Позитивно сприймає інформацію про правила поведінки у спілкуванні з дорослими та однолітками. Правильно оцінює дії інших дітей у спілкуванні з дорослими та дітьми. Підтримує доброзичливі, дружні, довірливі стосунки, виявляє турботу, любов, товариську до інших людей.

Формування соціально значущих моральних цінностей у старших дошкільників починається зі створення у них необхідного запасу елементарних етичних норм і є процесом, який здійснюється під дією життєвих відносин і впливів, які мають моральні норми. В процесі морального виховання формуються етичні інстанції, розвивається здатність до етичних оцінок в повсякденному житті.

Формування соціально значущих моральних цінностей у старших дошкільників тісно пов'язане зі зміною характеру їх взаємовідносин з дорослими. На основі останніх народжуються моральні уявлення і почуття, які мають назву – внутрішні етичні інстанції.

Внутрішні етичні інстанції – засвоєні дошкільником моральні норми, які регулюють його поведінку відповідно до соціальних вимог.

Дорослі є постійним центром уваги, навколо якого будується все життя дитини. Це породжує в дітей потребу приймати участь у житті дорослих, діяти за їх зразком. При цьому діти не лише відтворюють окремі дії дорослих, але повторюють усі складні форми їх діяльності, їх вчинки, їх

взаємовідносини з іншими людьми, – тобто, наслідують образ життя дорослих людей.

В умовах повсякденної поведінки й спілкування з дорослими, а також у практиці рольової гри в дитини дошкільного віку формується узагальнене знання багатьох соціальних норм, але ці знання ще не до кінця усвідомлюються дитиною й безпосередньо пов'язуються з її позитивними та негативними емоційними переживаннями. Перші етичні інстанції (розуміння добра та зла) являють собою ще відносно прості системні утворення, які є зародками моральних почуттів, на основі яких формуються вже стійкі моральні почуття й переконання. Етичні інстанції породжують у дошкільників моральні мотиви поведінки, моральність, які можуть бути за своїм впливом більш сильними, чим безпосередні, в тому числі й елементарні потреби.

Моральність, на думку В. Сухомлинського, – норми, правила стосунків між людьми й ставлення до суспільства. Високоморальна поведінка дитини складається з великої кількості окремих маленьких вчинків: зі слів, дій, бездіяльності, зі ставлення до дій і слів інших. Усі вчинки дитини передбачити неможливо, але є вчинки й ставлення, в яких вона повинна бути непохитною: повинна знати, що можна, що ні, як необхідно вчиняти. Моральна усвідомленість неможлива без вчинків, без моральних звичок. Прості моральні вчинки, звички – азбука моралі, якої треба вчити дітей.

З азбучних моральних істин розпочинається формування соціально значущих моральних цінностей у старших дошкільників. Прості правила людського співіснування, азбука моралі повинні бути засвоєні назавжди, стати моральною звичкою. Дитина повинна з дитинства робити добро близьким, усім людям, приносити їм радість, розуміти, коли необхідно прийти на допомогу, коли висловити участь, а коли й промовчати. Дитині повинні бути доступними поняття про гідність, честь. Тільки на основі цих простих понять та звичок виростає бажання бути хорошим – устремління до морального самовдосконалення. Особистісна гідність, гідність сім'ї, любов

до матері, жалість до неї, повага – міцна основа в душі самої дитини, на яку може спиратися педагог. Використовуючи ці почуття, можна пробудити в дитини бажання бути хорошою. Все необхідно розставити на свої місця: сім'я є сім'єю, а взаємодопомога сім'ї та освітньої установи (дошкільного навчального закладу) будується на взаємоповазі, без якої виховання «роздвоюється» і обидві сторони вносять розбрат в душу дитини.

Слід розуміти, що дорослий (педагог, батьки) має моральне право повчати дітей добру, якщо його слово відповідає справі; за інших умов – поширюватиме зло. Дорослому для того, щоб виховати справжню людину, необхідно самому жити правильно, любити людей, берегти свою гідність патріота, громадянина, трудівника, сина або дочки, матері або батька. За таких умов повчання будуть ефективними й слово дорослого стане орієнтиром для дитини. Позитивний приклад батьків, педагогів сприяє тому, що дитина вчиться жити у відповідності до норм моралі. Норма, яка лише декларується, але не виконується дорослими, ніколи не буде мати реального впливу на поведінку дитини, найгірше, що дитина зрозуміє, що моральні норми можна не виконувати, порушувати їх можна, навіть безвідповідально.

Споконвічно, через такі інститути як сім'я, культурні та освітні структури, громадські об'єднання тощо, суспільство прагнуло створити належні умови для морального розвитку дошкільників. Моральні якості, почуття шестирічної дитини мають прояв в інтересі до життя іншої людини, в співчутті до її потреб, у захисті скривдженого від кривдника, в умінні поступатися своїми інтересами на користь іншого. В спілкуванні з дорослими, завдяки соціальному оточенню й навчанню, формується особистість, здатна відчувати й емоційно виявляти свої почуття. Однак у більшій частині дітей безпосередні емоції легко витісняють знання про правильне й неправильне, про потрібне й заборонене.

У поведінці дітей відмічається невідповідність між правильним словесним відтворенням моральних уявлень і діями, вчинками. Ще до недавнього часу цей феномен пояснювався неспівпадінням розвитку уявлень

й досвідом моральної поведінки дошкільників. Вважалося, що оптимізація виховних впливів, спрямована на організацію взаємовідносин дитини з оточуючими людьми, – надійний засіб зближення реально діючих мотивів який і сприяє формуванню соціально значущих моральних цінностей у старших дошкільників.

Однак, як виявилось, навіть дотримання дітьми правил моральної поведінки не є гарантією сформованості у них гуманізму. Дії і вчинки дошкільників у взаєминах з однолітками й дорослими нерідко позбавлені тієї чуттєвої основи, яка необхідна для співпереживання негараздів чи радощів товаришів, батьків. Спілкуванню ж дошкільника з дорослим взагалі властива односпрямованість емоційних проявів: дитина виступає не стільки суб'єктом емоційної співдії іншій людині, скільки об'єктом прикладання почуттів з боку дорослого, що не створює передумов для формування соціально значущих моральних цінностей у старших дошкільників.

Щоб подолати «перешкоду» у формуванні соціально значущих моральних цінностей у старших дошкільників більш детально розглянемо питання про справедливість як соціально значиму цінність.

Скільки разів за день ми чуємо як від дітей так і від дорослих: «Це несправедливо!», «Все по справедливості й нема на що ображатися». Що мають на увазі говорячи «справедливо», «несправедливо». Що означають ці поняття? Розглянемо, що таке справедливість і чому так важливо для дітей дошкільного віку розуміння її.

Справедливість – одна із загальнолюдських соціально значимих цінностей, яка на міжособистісному рівні виступає як моральна якість. Глибоко моральна за своєю сутністю вона затребувана як в груповій так і в персональній взаємодії.

Справедливість – це чесне та правдиве ставлення (дія, рішення), досить рідкісна якість, яка виражається в здатності піднятися над собою та своїми особистими інтересами. Справедливість означає що кожен отримує те що заслуговує.

Психологічні аспекти цього поняття полягають в наступному – справедливий розподіл прав на будь-що і розподіл обов'язків може здійснюватися не лише між людьми, а і між людиною та її долею (« яка несправедлива, жорстока доля», «отримав по заслугі») між людиною, та іншими живими істотами, при цьому завжди відбувається оцінка за певним набором правил.

Вважається, що справедлива людина високоморальна. Проявляти моральні емоції може лише «моральна особистість», яка має життєві цілі. Основу вибору та переваг моральної особистості складають умови, які дозволяють їй вибудовувати своє життя таким чином, що людина може, на стільки це можливо, виразити свою природу як вільної та розумної сутності. Такими умовами є справедливе ставлення та вчинки у співвідношенні з базовими цінностями з принципами справедливості, які ґрунтуються на контролі совісті.

Тобто моральна особистість є цільною особою, що має прояв у взаємодії її життєвого плану, який базується на бажанні здійснити вибір засобами, сумісними з почуттям чесності, правильності, справедливості.

Виникає запитання, які дії є справедливими, коли справедливо вчиняють? Узагальнена відповідь така:

Справедливо це коли:

- Правила одні для всіх.
- Всі несуть однакову відповідальність за порушення правил.
- Ні до кого не ставляться винятково, ставлення до всіх однакове.
- Добрі діла відзначаються, заохочуються.
- Оцінка однієї і тої ж роботи відбувається не в залежності від ставлення до особистості, а від кінцевого результату роботи.

Справедлива людина вміє поступати так, як велить їй серце у згоді з істиною та правдою, навіть тоді, коли це їй не вигідно, не в її інтересах. Справедлива людина, приймаючи справедливе рішення, думає не про себе

(про свою користь, інтереси), а лише про те, щоб усе було правильно, чесно. Вона вчиняє по совісті, як підказує їй серце.

Несправедлива людина часто не вміє поступати (думати, ставитися, приймати рішення) чесно та правильно. Коли їй щось хочеться вона швидко забуває про чесність й справедливість, починає хитрувати і робить те, що хочеться їй самій, тобто враховує й керується лише своїми особистими інтересами та думками.

Основи справедливості, зокрема справедливе ставлення до іншої людини (дитини, дорослого), закладаються досить рано, ще в дошкільному віці. Психологи та педагоги відмічають появу передумов до розвитку справедливого ставлення вже в старшому дошкільному віці, підкреслюючи при цьому виключне значення керівництва з боку дорослого.

Старший дошкільний вік – початок орієнтації в області моралі, тому що в цей період дошкільник починає оцінювати вчинки інших людей і свої особисті. Однією з характерних особливостей дітей шостого року життя є захопленість дитиною своїми діями й бажанням дізнатися, чи відповідають вони правилам. У результаті в свідомості малюка виникає проблема добра та зла, що є частиною особливої чуттєвості свідомості дитини цього віку. В душі дитини відбуваються зміни, які потребують від дорослого особливого ставлення, а також знань про ті зміни в психіці дитини, які відбуваються. Делікатність дорослого розповсюджується на моральне життя дошкільника, тому, що формування її основ є основним завданням даного віку. Якщо пропустити період, коли природа дає людській душі особливу чуттєвість до норм моралі, то можна передбачити, що ці питання можуть більш ніколи не постати. Якщо в сенситивний період не розвинути моральні якості особистості, тоді на більш пізній стадії розвитку виникає ситуація, яка потребує зовнішніх умов для соціальної адаптації. Почуття справедливості народжується в душі дитини в сенситивний період одночасно з розумінням зв'язків між діями та потребами дітей. Почуття справедливості не є

вродженим, але вкорінюється в душі людини та її розвиток можна відзначати, спостерігаючи за розвитком дитини.

Справедливість, як її традиційно розуміють вдома, в дитячому садку, в школі може розглядатися як «розподільча справедливість», все для всіх повинно бути однаковим (речі, увага, ставлення, заохочення, покарання тощо). Ніхто не повинен виділятися, несправедливість відчувається тоді, коли до однієї дитини ставляться інакше, ніж до іншої. Таке ставлення створює у шестирічок уяву про те, що є «правильним», а що «неправильним». Справедливість, пов'язана з зовнішніми речами, й справедливість, яка виникає в душі людини, – це дві різні речі. Друга – це внутрішнє утворення, на формування якого слід звертати особливу увагу. Це моральне питання яке потребує серйозного розвитку в дошкільному віці. На які три моменти необхідно звертати увагу:

1. потребу дитини вийти за рамки звичного кола сім'ї та ДНЗ;
2. значний інтелектуальний розвиток;
3. побудова моральності в людській душі.

Дітям старшого дошкільного віку дуже важливо виходити за межі звичного кола спілкування (наприклад сімейного). Те, що малюки старшого дошкільного віку відвідують ДНЗ дуже важливо для цього віку, тому що це дає можливість більш широкого кола соціальних стосунків і встановлення певних моральних принципів. В ДНЗ діти об'єднуються навкруги цих моральних принципів, які ними приймаються. Одні з них стосуються того, що треба допомагати молодшим, поважати старших, інші полягають в тому, що всі беруть обов'язок не робити певних речей. Це дає певне відчуття моральної відповідальності. Це стартова відправка для певного рівня моральної поведінки дітей старшого дошкільного віку. Так малюк шостого року життя в устремлінні здійснити добрі діла може бути й неуспішним, але у нього є внутрішнє почуття, що він зробив щось недобре, негарне, те що не є добром.

Одним з головних проявів порушення почуття справедливості є моральні емоції. Якщо ми, маючи почуття справедливості, комусь завдали збитків або порушили його права, то ми будемо почувати себе винними й готовими бути покараними, засудженими, готовими відшкодувати збитки. До почуття провини в дітей ведуть природні установки любові й довіри до тих хто має владу (батьків, родичів, педагогів, інших дорослих), коли дитина порушує адресовані їй установки. Відсутність цього морального почуття є свідченням відсутності природного зв'язку між дитиною й дорослим. Також при невиконанні обов'язків, які визнаються групою виникає почуття провини, яке обумовлюється установками дружби й взаємодовіри. Відсутність почуття провини передбачає й відсутність прив'язаності дитини до членів дитячого колективу, відсутність дружніх стосунків дитини з іншими шестирічками, взаємодовіри дитини з дорослими та однолітками, які лежать в основі почуття справедливості.

Звернення до почуття справедливості – метод педагогічного впливу, який спирається на притаманне людям устремління до чесності, дружби, товариськості, рівноправ'я. Почуття справедливості дозволяє дітям самим регулювати взаємовідносини з дорослим, в колективі однолітків та з оточуючим світом взагалі.

Звернімо увагу на певні фактори, врахування яких є необхідним при оптимізації змісту й методики виховання у старших дошкільників справедливості у відносинах з дорослими людьми та однолітками.

Одним з таких факторів є інтегративний характер справедливості. Її суть виражається трьома основними елементами: міра відплати, міра вимоги, правомірність оцінки, які виступають як функції справедливості. У змісті справедливого ставлення між дорослим і дитиною, дитиною і дитиною вони представлені як право, обов'язок та оцінка. Реалізація функцій забезпечується дією таких рис справедливості як доброзичливість, об'єктивність, безкорисливість, самокритичність, безпристрасність,

правдивість. Завдяки цим рисам справедливість зберігає свій гуманний характер.

Як і будь-яке ставлення, справедливе ставлення у відносинах дитина – дорослий, дитина – дитина має структуру, яка складається з трьох компонентів: когнітивного, афективного (емоційного), діяльнісного (поведінкового).

Когнітивний компонент включає розуміння справедливості як доброзичливого, чесного, об'єктивного ставлення між дорослим і дитиною, дитиною і дитиною яке передбачає визнання їх рівноправності й правильну оцінку на основі загальних для всіх критеріїв: уявлення про себе, як справедливої людини, засвоєння критеріїв оцінки усіх основних видів діяльності. Розуміння добра та зла (правильного, не правильного) у стосунках дорослий – дитина – дитина це знання про правила доброзичливого спілкування з дорослими та однолітками.

Афективний компонент справедливого ставлення старших дошкільників до інших представлений самостійними емоційно-позитивними проявами, зокрема, поваги до дорослого та іншої дитини як до особистості, бажанням позитивно сприймати інформацію про правила поведінки з дорослими та однолітками, адекватним ставленням до правильної оцінки дорослого.

Діяльнісний (поведінковий) компонент являє собою прояв у поведінці певних рис справедливості у відношеннях з іншими: доброзичливості, безкорисливості, самокритичності, об'єктивності тощо. Самостійного дотримання правил доброзичливого спілкування з дорослим та дітьми не залежно від ситуації.

Іншими словами когнітивний компонент це те, що дитина знає, афективний (емоційний) – як вона ставиться (подобається – не подобається), а діяльнісний (поведінковий) – як вона поводить, коли знає про це і має своє ставлення до цього. Отже, нас цікавить, що дитина знає про правильне й неправильне у відношеннях з дорослим та дитиною, як вона ставиться до

оцінки дій дорослого, до інформації про правила поведінки, та як вона поводить себе з дорослим та однолітками у реальній ситуації.

В ідеалі у старших дошкільників не повинно бути розходжень між вербальною стороною та реальною поведінкою, тобто тим, що знає дошкільник про справедливі стосунки з дорослим та однолітками як основним чинником формування етичних інстанцій і те, як себе поводить дитина в житті.

Формування в дітей дошкільного віку етичних інстанцій – складний процес, який передбачає використання різноманітних прийомів у системі засобів розвивального навчання й правильного стилю відносин між дітьми та дорослими. У вихованні дошкільників на перше місце повинно висуватися виключно важливе і складне завдання – сформувати в дітей спрагу до знань про добро та зло, невгамовну та невичерпну потребу – потребу на все життя – в поповненні цих знань.

Розглянемо форми участі дорослих у формуванні етичних інстанцій у дітей старшого дошкільного віку. Умовно їх можна розділити на пасивну та активну форми.

Пасивна участь передбачає дії дорослих по створенню умов для морального виховання дошкільників (забезпечення необхідними матеріалами для занять – книгами, плакатами, картинками; облаштування місця для їх проведення, надання стендової інформації для дорослих тощо).

Виховна місія педагога, яка постає в наш час, полягає в тому, щоб роки перебування в дошкільному навчальному закладі були осяяні радостями відкриття та пізнання істини, радостями ствердження розумових сил і здібностей. Мова тут повинна йти не лише про роботу на заняттях, а взагалі про інтелектуальне життя в самому широкому розумінні цього поняття. Ось у цьому і постає найголовніше завдання педагога – в творенні інтелектуального життя дітей, в формуванні їх духовних інтересів. Заниження рівня вимог до формування етичних інстанцій дошкільників, формальний підхід до своєї роботи, дратівливість педагога призводять до

того, що у дітей дошкільного віку не відбувається прийняття соціально значущих моральних цінностей, а зачасти формується небажання взагалі відвідувати дитячий садок, спілкуватися з педагогами, до конфлікту педагога й батьків дитини, взаємного непорозуміння у стосунках дорослі-дорослі, діти-дорослі. Правильний стиль відносин з дітьми – діловий, зацікавлений, доброзичливий – основа успіху педагогічної діяльності.

Важливою умовою розвитку інтересу дитини до пізнання добра та зла виступають відношення між дітьми та педагогом, які складаються між ними в процесі навчання й виховання дошкільників. Активна участь дорослих в формуванні моральних цінностей дитини постає, перш за все, в правильно організованому спілкуванні з дошкільниками. Атмосфера любові, добра, поваги – перше й найважливіше як для всебічного розвитку дитини, так і морального зокрема.

Дитина сповнена довірою до значущого дорослого, бо впевнена, що він все знає і може дати відповідь на будь-яке запитання. І ось тут позиція дорослого повинна бути чіткою, зрозуміла для дитини цього віку відповідь, або посилення на те, що і дорослим не зовсім зрозумілим є якесь явище, або свідоме завуалювання того, про що дитині ще не треба знати. Іноді дорослому й самому необхідно звернутися до довідників і енциклопедій, щоб надати правильне пояснення на те запитання, яке дитину зацікавило.

Необхідно підтримувати в дитині ці перші паростки пізнання, стимулювати допитливість, пробуджувати почуття здивування перед незвіданим, уміння побачити нове, розібратися в незрозумілому, викликати самостійне бажання зрозуміти, зробити для себе висновок. Такі почуття в подальшому будуть стимулювати інтелектуальний пошук дітей. Вже в дошкільному віці починає розвиватися процес мислення, а в подальшому він буде займати все більше місця в психіці дитини. І тому інтелектуальні почуття нерозривно пов'язані з процесом мислення. Вони будуть основою інтересів дитини, а значить і життєвих цілей, вони стимулюватимуть не лише учбову діяльність, а і процес пізнання, творчість.

При проведенні роботи з дошкільниками по формуванню етичних інстанцій необхідно ставити перед дітьми проблему, яку вони можуть самі вирішити, використовуючи свій досвід, спостерігаючи за тими чи іншими явищами й подіями. Необхідно дітям так ставити запитання, щоб малюки мали змогу висловити свою точку зору, а не просто відтворити раніше почуте. Це запитання типу: Що? Де? Коли? Чому? Навіщо? Як? Що це? Що ти про це думаєш? Що ти уявляєш? Що відчуваєш, бачиш, чуєш? Що або які емоції у тебе виникають? Де ти міг з цим зустрічатись? Бачити? Чути? Коли ти міг з цим зустрічатись? При яких умовах? Чому це важливо знати, використовувати? Чому про це необхідно говорити? Навіщо тобі це потрібно? Твоїй сім'ї? Твоїм батькам? Як ти будеш це використовувати в своєму житті? Як цей матеріал можна використати? Як за допомогою цього матеріалу можна вирішити важливі для тебе завдання?

Такі запитання підштовхують дитину до самоаналізу, напрацюванню своїх особистих, значимих для неї позицій. В той же час дорослий постійно звертається до особистого досвіду дитини, до її внутрішнього світу, працює з малюком; дитина сміливіше висловлює свої думки, стає більш розкутою. Важливим моментом на цьому етапі є аналіз способів переробки дитиною наданого дорослим матеріалу. Дорослому необхідно обговорити з дошкільниками, який спосіб роботи для них був найбільш зручним, продуктивним. Дорослому слід відмітити сильні сторони кожної дитини для її подальшого розвитку, звернути увагу на слабкі. Приділяючи цьому увагу, дорослий пробуджує в дитини почуття задоволення від сумісної роботи, успішності й особистісної значимості в цій роботі. При роботі з суб'єктивним досвідом дитини можна використовувати наступний алгоритм, який складається зі слів-запитань. Суть цього педагогічного прийому – необхідність вести діалог з дошкільниками, ставити дитину в центр взаємодії на заняттях. Описаний прийом орієнтований не стільки на логіку й системність викладу предмету засвоєння, скільки на роботу з суб'єктивним досвідом дитини. Він стимулює прояв особистісної активності дитини,

викликає радість і задоволення від того, що з нею рахуються, що її думка є важливою. Одним з ефективних прийомів побудови спілкування дорослого з дитиною є двосторонній діалог „дорослий – дитина, дитина – дорослий ”. Педагогу необхідно надати дитині можливість також звернутися до суб’єктивного досвіду дорослого, створити умови для рівноправного продуктивного діалогу. Продуктивна побудова міжособистісних відношень можлива лише в позиції: „Я – хороший, ти – хороший ”. У такому положенні дитина вважає себе цінною та значимою і думає, що інші люди також є цінними й значимими. Дитина приймає себе та відповідає на прийняття своєї особистості іншими людьми. Дошкільники вільно вступають у значущі для них відносини з іншими людьми й показують їм, що поцінують свої та їхні досягнення. Така позиція підсилює розвиток близьких, значущих відносин з іншими людьми, в тому числі й особистісних відношень між педагогом і дитиною. Тому дуже важливим є ведення діалогу з дошкільниками не з авторитарної позиції, а з позиції рівноправного партнера, який запрошує до співпраці.

У ситуаціях, коли зміст і причина явища можуть бути легко встановленими самими дітьми без допомоги дорослого, дитину треба стимулювати до самостійного розв’язання питання. Такий шлях буде підштовхувати дошкільника до самостійного розв’язання проблемних питань, стимулювати бажання про щось здогадатися, встановити щось подібне, закономірне.

РОЗДІЛ 6.

Довільна поведінка як чинник прийняття дитиною соціально значущих цінностей

В умовах сьогодення важливим освітнім завданням є виховання у дитини ціннісно орієнтованої поведінки. Включені у процес діяльності гуманістично спрямовані соціально значущі цінності детермінують мотивацію дитини та сприяють виявленню нею позитивних особистісних якостей. Співвідносячи власні потреби і мотиви з усвідомленими й прийнятими цінностями, вона спроможна таким чином висувати та реалізувати цілі у конкретній діяльності, що відповідають сучасним запитам суспільства до особистості як активного суб'єкта.

Процес прийняття дитиною соціально значущих, тобто важливих для значної частини сучасного українського суспільства, цінностей, які відповідають суспільним потребам та інтересам людей, не є одномоментним актом знаходження необхідної якості. Він розтягнутий у часі, передбачає функціонування певних психологічних механізмів освоєння цінностей, поступового вибудовування їх структури та обумовлюється розвитком особистісних новоутворень, що з'являються в кінці старшого дошкільного віку.

Можливість прийняття дитиною об'єктів та явищ дійсності як цінностей стає реальною за умови певного рівня розвитку її пізнавальної та емоційної сфери. Коли вона здатна сприйняти, визначити характерні ознаки та створити в уяві повноцінні образи досліджуваних об'єктів та явищ, а також оцінити їхні властивості з погляду необхідності, корисності, приємності для себе. Внаслідок цього відбувається усвідомлення особистістю цінності об'єкта чи явища навколишнього світу: утворюються ціннісні уявлення про них та формується особливий вид ставлення – ціннісне ставлення. Високий рівень суб'єктивної значущості певних соціальних цінностей визначає сталу

спрямованість потреб і інтересів дитини, виявляється у цілях її діяльності, зумовлює вибір способу дій для досягнення бажаної мети. Таким шляхом формуються ціннісні орієнтації зі своєю головною функцією регуляції життєдіяльності дитини [Піроженко Т. та ін., 2014].

Одне з базових особистісних новоутворень старшого дошкільника пов'язане з оволодінням ним довільними формами управління собою, завдяки чому поведінка дитини стає більш свідомою та внутрішньо керованою. Довільність поведінки дошкільника створює сприятливі умови для набуття цінностями, прийнятими дитиною, дієвих ознак. Вміння дитини керувати своїми діями у відповідності із заздалегідь прийнятою метою у вигляді зразка виконання завдання, правила гри чи власного задуму надає поведінці стійкості, сприяє розвитку самоконтролю. У зв'язку з цим, на нашу думку, укріплюється діяльнісний бік прийнятих дитиною соціально значущих цінностей, які зумовлюють їх свідомий вибір та стають регуляторами власної активності. Довільна поведінка як важливе психологічне надбання старшого дошкільника виступатиме одним із внутрішньо психологічних суб'єктивних чинників, що зумовлюють прийняття дитиною соціально значущих цінностей.

Розкриємо зміст понять, які характеризують довільну поведінку дошкільника та визначимо механізми формування у дитини здатності до регуляції своїх дій.

Здатність діяти довільно розвивається у дитини протягом дошкільного віку – вона поступово навчається свідомо регулювати (посилювати, стримувати, гальмувати) свої емоційні переживання, рухи, дії і досягати бажаного результату під час різних специфічно дитячих видів діяльності та спілкування з дорослим та однолітками.

Однією з ознак довільності поведінки називають її усвідомленість. Довільна поведінка визначається як свідомо і протиставляється несвідомій, імпульсивній, мимовільній. Усвідомленість дитиною власних дій (як зовнішніх, так і внутрішніх) передбачає їх опосередкованість певними

засобами, які виконують стимулюючу роль, допомагаючи суб'єкту вийти за межі безпосередньої ситуації і стати у відношення до самого себе.

У дитячій психології існує декілька дослідницьких напрямів, які по своєму визначають зміст цих „стимульних” засобів. Перший напрям, в основі якого лежить розуміння Л. Виготським довільних процесів як таких, що опосередковані знаками і, перш за все, мовленням, засобами усвідомлення дитиною своєї поведінки визнають словесні інструкції, зразки для наслідування, правила поведінки та взаємин, ігрові ролі, думки, які створюють образи майбутніх дій та бажаних результатів (Є. Бугріменко, Д. Ельконін, О. Запорожець, З. Істоміна, О. Кравцова, О. Лурія та ін.).

Для другого напрямку досліджень, який ґрунтується на концепції діяльності О. Леонтьєва, центральним є питання про мотиваційну зумовленість поведінки дитини. Визначальною ознакою довільної поведінки вчений вважав не збіг мотиву і мети, а їх співвідношення. Можливості оволодіння дитиною своєю поведінкою пов'язуються із збагаченням змісту мотивів, які її спричинюють, підвищенням стійкості та формування їх супідрядності (Л. Божович, К. Гуревич, Н. Гуткіна, З. Мануйленко, Я. Неверович Н. Непомняща).

Третій дослідницький напрям ілюструється позицією В. Котирло, представленою у монографії „Развитие волевого поведения у дошкольников”. Розвиток довільності розуміється вченою як оволодіння дошкільником соціально виробленими засобами регуляції поведінки і діяльності, а також засвоєння соціально значущої мотивації. „Розглядаючи цілеспрямовану поведінку дітей у її розвитку, ми повинні констатувати, що в ній однаково важливими є і мотиви, і вміння. Прямуючи до мети, дитина оволодіває певними засобами дій. Набуті засоби, у свою чергу, підкріплюють її прагнення, підсилюють їх дієвість” [Котирло В., 1971. – С. 145]. Такого підходу у своїх дослідження дотримуються учні В. Котирло та послідовники її наукової школи (С. Кулачківська, В. Переверзева, Л. Шибицька, О. Головка, О. Шевчук, М. Марусинець, Л. Соловйова та ін.).

О. Запорожець (1960), вивчаючи розвиток у дітей довільних рухів підкреслював, що дійсне усвідомлення дітьми своїх дій можливе лише за умови сформованого образу цих дій. Необхідні образи формуються у свідомості дошкільників під впливом словесних інструкцій та зразків виконання дій дорослими завдяки засвоєнню ними смислового боку мови та оволодіння навичками практичної діяльності (Л. Виготський, О. Запорожець, В. Котирло, О. Лурія та ін.).

Довільна поведінка, на думку Д. Ельконіна, є не що інше, як підпорядкування своїх дій орієнтуючому їх образу як зразку. Поданий у формі узагальненого правила взаємин чи у формі поведінки конкретної особи образ дій іншої людини саме в дошкільному віці вперше починає регулювати поведінку дитини. Процес засвоєння дитиною образів, орієнтуючих її поведінку, проходить певний шлях розвитку від конкретних і наочних до все більш узагальнених і абстрактних. На цій основі якісно змінюється і сама поведінка дошкільника – з безпосередньої вона стає опосередкованою нормами і правилами, відбувається оволодіння своєю поведінкою. Вперше у дитини виникає питання про те, як треба себе поводити. Управління своєю поведінкою набуває особливого „внутрішнього механізму”. Якщо на початку старшого дошкільного віку довільне володіння собою було обумовлене, передусім, прийнятою дитиною ігровою роллю, то пізніше вона регулює свою поведінку через ставлення до себе, до своїх можливостей. Уміння володіти собою, виділяється дитиною як особливе завдання. Такий механізм поведінки характеризує, за Д. Ельконіним, вищу форму довільності, можливу у старшому дошкільному віці [Ельконін.Д., 2007].

Довільна поведінка відрізняється від мимовільної, імпульсивної тим, що вона спрямована на досягнення дитиною прийнятої мети, реалізація якої розтягнута у часі. У своїх дослідженнях психологи (Л. Божович, К. Вазіна, Л. Головіна, О. Запорожець, В. Котирло, З. Мануйленко, В. Мухина, Я. Неверович, Н. Непомняща, А. Суровцева, Н. Циркун, Ю. Швалб, І. Щербініна та ін.) відзначають, що поведінка дитини дошкільного віку

поступово стає цілеспрямованою. Здатність до цілеспрямованої діяльності полягає в умінні прагнути до цілі – виконання завдання, зберігаючи ясність кінцевої мети протягом усього шляху її досягнення. Спочатку малюк приймає цілі, які ставить перед ним дорослий, та з його підтримкою вчиться їх досягати. У подальшому, оволодівши певним досвідом, він може не лише орієнтувати свої дії на цілі, поставлені самостійно, а й успішно реалізувати власні задуми.

Експериментальне вивчення розвитку у дошкільників здатності до збереження мети довільної поведінки, проведене В. Котирло, дозволило виділити три види цілеспрямованості, властиві дітям цього віку: 1) стійка діяльна цілеспрямованість, яка проявлялася в яскраво вираженому активному ставленні до мети, ініціативних спробах її досягнення в ході роботи; 2) малоактивна цілеспрямованість, яка потребувала керівництва; діти, що увійшли в цю групу, виразно проявляли зацікавленість у досягненні успіху, але по ходу роботи і у випадку утруднень зверталися не до власних зусиль, а до допомоги дорослого; 3) нестійка цілеспрямованість, яка притаманна дітям, що відмовляються від спроб досягнення мети при стиканні з труднощами. Автор підкреслює, що здатність дітей до цілеспрямованої діяльності з віком зростає. За експериментальними даними, отриманими В. Котирло, у дітей сьомого року життя стійка діяльна цілеспрямованість спостерігалася у 40% досліджуваних, малоактивна – у 45% дошкільників, а нестійка цілеспрямованість – лише в 15% дітей.

Успішність здійснення дитиною цілеспрямованої поведінки визначається поряд із практичними вміннями мотивацією досягнення нею мети (Л. Головіна, Л. Кожаріна, Н. Кожухова, В. Котирло, О. Леонт'єв, Я. Неверович, Н. Непомняща, О. Смирнова). Остання опосередковується цілою системою мотивів і ставлень дитини до труднощів, до своїх успіхів і невдач у діяльності.

Вивчаючи вплив характеру завдання на ефективність довільних рухів дітей, О. Запорожець (1960) показав, що за різних мотивів одне й те ж саме

завдання може взагалі ними не виконуватися, або реалізуватися з різним ступенем активності й наполегливості, внаслідок чого і здійснювані рухи змінюють свій характер та свою ефективність.

Експериментальні дані, отримані у дослідженнях К. Вазіної, О. Губаревої, Н. Гуткіної, О. Запорожця, Д. Ельконіна, В. Котирло, С. Кулачківської, З. Мануйленко, Н. Циркун та ін. доводять, що у здійсненні дитиною-дошкільником цілеспрямованої поведінки визначальну роль відіграє ігрова мотивація. І це не випадково. Найбільш вмотивованою діяльністю дитини старшого дошкільного віку є сюжетно-рольова гра, яка має самодіяльний творчий характер. Ігрова мотивація і широке орієнтування у смислах дій інших людей саме в сюжетно-рольовій грі, розкриває нові резерви можливостей дитини і створює зону найближчого розвитку у сфері регуляції власних бажань, емоційних переживань і поведінки в цілому. В грі усі дії дитини орієнтовані на способи здійснення діяльності, дотримання правил, процес розгортання сюжету гри, а не на безпосередній результат, що підвищує її здатність до довільної регуляції.

Л. Виготський у своїх працях наголошував на винятковому значенні ігрової діяльності у зародженні й розвитку довільної поведінки дошкільника. Гра скрізь складається з таких ситуацій, які вимагають від дитини діяти не безпосередньо, а відповідно до ігрового правила. Він зазначав, що у звичайній поведінці дитина переживає підпорядкування правилу у відмові від того, що їй хочеться, тоді як в умовах гри підпорядкування правилу і відмова від імпульсивних дій є для малюка джерелом максимального задоволення. У грі правило перемагає, як найсильніший імпульс. Таким чином, саме у грі поведінка дитини змінюється з імпульсивної на довільну, дитина вчиться діяти у відповідності зі зразком, поданим у вигляді універсального правила чи моделі поведінки іншої людини, яка стає еталоном. Ігрове правило, на думку Виготського, є правилом внутрішнього самообмеження, на відміну від привнесеного ззовні. „Гра дає дитині нову форму бажань, тобто вчить її бажати, співвідносячи бажання до фіктивного

„я”, тобто до ролі у грі і її правилу, тому в грі можливі найвищі досягнення дитини, які завтра стануть її середнім реальним рівнем, її мораллю” [Виготський Л., 2001. – С. 72–73].

Як зазначалося, у психологічних дослідженнях емпіричним шляхом було підтверджено, що найбільший вплив на довільну поведінку дошкільника має виконання ним ролі в сюжетно-рольовій грі. Д. Ельконін аналізуючи психологічний механізм „магії” ролі, визначив мотиваційний та контролюючий складник поведінки. Мотивація діяльності завдяки значній емоційній привабливості ролі стимулює виконання дій дитиною, а зростання функції контролю пов'язане з присутністю інших дітей. Добровільне підпорядкування правилам, які диктуються самою роллю, пов'язане з прийняттям дитиною певного способу поведінки, який стоїть за роллю. Вимоги ролі обов'язкові і не підлягають порушенню. Колектив гравців впливає на кожного окремого учасника гри, стимулюючи і контролюючи виконання прийнятої ним ролі. Зовнішній контроль, таким чином, підсилює контроль внутрішній. „Є підстави вважати, – пише Д. Ельконін, – що при виконанні ролі зразок поведінки, що міститься в ролі, стає одночасно еталоном, з яким дитина порівнює свою поведінку, контролює її. Дитина в грі виконує одночасно ніби дві функції: з одного боку, вона виконує свою роль, а з іншого – контролює свою поведінку. Довільна поведінка характеризується не лише наявністю зразка, але й наявністю контролю за виконанням цього зразка.” [Ельконін Д., 2007. – С. 122–123]. Гра, таким чином виявляє здатність дитини до рефлексії, яка поступово розвивається в компоненти довільного, усвідомленого, внутрішнього контролю. На кінець старшого дошкільного віку він уже не потребує для своєї підтримки наявність співучасників гри, спеціальної ситуації, отже є більш стійким.

Д. Ельконін був переконаний, що рольова гра за своїм внутрішнім змістом є прототипом усякої свідомої довільної діяльності – своєрідною школою вольової поведінки дошкільника, адже у ній формується сам механізм управління своєю поведінкою, механізм підпорядкування правилам,

який потім у 6-7 років проявиться у іграх з правилами, не пов'язаними з роллю, а також у інших специфічно дитячих видах діяльності дитини.

У дослідженні О. Губаревої (2005) експериментально доведено, що у сучасних дітей старшого дошкільного віку розвиток довільної поведінки тісно пов'язаний із рівнем сформованості ігрової діяльності. Якщо у дітей з низьким рівнем розвитку гри тривалість збереження нерухокої пози не змінювалась в залежності від ситуації (ігрової та неігрової), то у дошкільників з високим рівнем розвитку гри показники довільності суттєво відрізнялися. Найвищих проявів довільна поведінка цих дітей досягала в ігровій ситуації. Адже саме у грі відбувається «вращення» (за Л. Виготським) зовнішніх засобів регуляції дитячої поведінки, їх перехід у внутрішню свідому форму, а отже повноцінного функціонування в межах інших специфічно дитячих видів діяльності та переходу в наступному віковому періоді в учбову.

Характерною ознакою оволодіння дитиною власною поведінкою, на думку Л. Виготського, є здатність робити вибір. Отже, в період з чотирьох до семи років дошкільник, набуваючи практики керування собою, активно вчиться вибирати. Зробити вибір – це означає надати перевагу одній із альтернатив з ряду заданих ззовні або сконструйованих суб'єктом вибору і прийняття відповідальності за її реалізацію.

Проаналізуємо, як протягом дошкільного віку у дитини розвивається здатність робити свідомий вибір та з'ясуємо його підґрунтя. Звернемося до праць, в яких науковці експериментальним шляхом визначили особливості дитячого вибору.

Л. Гарсіашвілі (1972) з метою вивчення онтогенетичного розвитку здатності дитини до вибіркової поведінки було проведено досліді, у яких перед дітьми висували два послідовних завдання: 1) вибрати, щоб потім випити одну з двох рідин за уподобанням; 2) вибрати і випити одну з двох рідин за умови, що в одній посудині рідина приємна на смак, але шкідлива, а у іншій – неприємна, несмачна, проте корисна. У першому варіанті

констатувалося надання дитиною переваги за безпосереднім враженням. Друге завдання створювало конфлікт безпосереднього враження і усвідомлення дитиною значимості своїх майбутніх дій. Для здійснення вибору їй необхідно було зважити об'єктивну цінність позитивних і негативних властивостей бажаної рідини. В результаті дослідів у першому варіанті не вибрали ні одну із рідин 32% трирічних, 15% чотирирічних, 10% п'ятирічних, 4% шестирічних. Починаючи з семи років усі діти змогли здійснити вибір: надали перевагу одній з рідин за безпосереднім враженням. У другому варіанті обрали рідину гірку, але корисну 6% трирічних, 24% чотирирічних, 15% п'ятирічних, 33% шестирічних, 58% семирічних.

Отримані дані дозволили зробити висновки про те, що, по-перше, у дітей з трирічного віку здатність робити вибір прогресивно зростає; по-друге, у молодших дошкільників вибір визначається безпосереднім враженням, а не усвідомленням віддалених наслідків дій; по-третє, вибіркова поведінка старших дошкільників поступово стає все більш свідомою, ґрунтується на передбаченні ними наслідків своїх дій.

Загалом, психологи стверджують, що здатність дитини щось обирати з'являється вже на кінець першого року життя. Проте, під час такого вибору малюк є пасивним, оскільки вибір визначається безпосереднім враженням від предмета. Поведінка дитини раннього та молодшого дошкільного віку є мимовільною, має імпульсивний, ситуативний характер, цілі дій та засоби їх досягнення усвідомлюються недостатньо.

Дійсним вибором Л. Виготський називав „вільний вибір між двома можливостями, який визначається не ззовні, а із середини”, тобто вмотивований самою дитиною [Виготський Л., 2000. – С. 715]. Саме під час такого вибору старший дошкільник має можливість більш-менш проаналізувати та оцінити наявну ситуацію, зважити можливості різних дій, усвідомити їх значимість та наслідки. Серед визначальних для дитини мотивів вибору стратегії діяльності і поведінки в цей період все частіше

виступають соціальні за своїм змістом спонуки (підпорядкування правилам поведінки, етичним нормам у взаєминах з людьми).

Довільна поведінка, набуваючи стійкості до кінця старшого дошкільного віку надає дитині можливості не лише свідомо визначатися у своєму виборі, а й послідовно реалізувати власні ціннісно зорієнтовані дії.

У проведеному експериментальному дослідженні ми мали на меті з'ясувати вплив розвитку довільної поведінки старших дошкільників на їх здатність свідомо приймати соціально значущі цінності. Довільна поведінка як базове особистісне новоутворення дитини старшого дошкільного віку визначено одним з критеріїв прийняття нею соціально значущих цінностей. Показником проявів довільної поведінки дитини слугувала здатність управляти собою в процесі досягнення мети у різних специфічно дитячих видах діяльності. Визначено п'ять рівнів прояву означеного показника – від початкового до складнішого ступеня оволодіння дитиною довільною поведінкою та встановлено систему бального оцінювання (від 1 до 5) відповідно до кожного з них. Рівень розвитку довільної поведінки дитини старшого дошкільного віку визначатиме здатність до прийняття нею соціально значущих цінностей як регуляторів власної активності.

Для *першого рівня* є характерною така поведінка дитини, яка відповідає бальній оцінці 1, тобто вона відмовляється від діяльності за задумом, зразком, інструкцією, від спілкування з однолітками чи дорослим невдовзі від початку діяльності за необхідності узгоджувати з ними свої дії, дотримуватися визначеної теми спілкування; правила гри не визначає; порушення ігрових дій не сприймає фактично; не узгоджує своїх дій з учасниками гри.

Другий рівень визначає поведінку дитини, яка відповідає бальній оцінці 2, коли її дії не відповідають задуму, зразку, інструкції; дошкільник самостійно не співвідносить з ними отриманий результат; помилок не бачить і не виправляє; повністю змінює свій задум; не бачить і не обґрунтовує змін; не дотримується визначеної теми спілкування, відходить від неї, не реагує на

зауваження з боку дорослого; правила гри окреслює, але не виконує; порушення ігрових дій помічає; підпорядковується категоричним вимогам; не узгоджує своїх дій з учасниками гри, партнерами у спілкуванні; не керує своїми емоціями, в конфліктних ситуаціях проявляє агресивні дії стосовно партнерів.

Третій рівень характеризує поведінкові прояви дошкільника, які відповідають бальній оцінці 3, якщо він відступає від задуму, змінює його; не бачить змін, обґрунтовує зміни після вказування на них дорослим; відступає від зразка, звертається до нього у разі утруднень; уточнює інструкцію через невідповідність меті; самостійно не співвідносить з ними отриманий результат; виправляє помилки після вказування на них дорослим; відступає від визначеної теми спілкування з дорослим, повертається до неї після його зауважень; правила гри обговорює; дотримується, уточнює їх у разі порушень; намагається узгоджувати свої дії з партнерами у спілкуванні, в грі; намагається керувати своїми емоціями, утримуватися від агресивних дій стосовно партнерів під час виконання провідних ролей в іграх та при безпосередній підтримці з боку дорослого.

Для *четвертого рівня* є характерною така поведінка дитини, яка відповідає бальній оцінці 4, коли вона вносить зміни у задум, реалізує його частково; завважує невідповідність між отриманим результатом і задумом та обґрунтовує зміни; намагається коригувати свої дії зі зразком, інструкцією; співвідносити з ними отриманий результат; самостійно виправляє помилки; намагається узгоджувати свої дії з партнерами; намагається керувати своїми емоціями, утримуватися від агресивних дій стосовно партнерів під час виконання провідних та рядових ролей у іграх та при незначній підтримці (заохочення, підбадьорення) з боку дорослого; намагається дотримуватися визначеної теми спілкування з дорослим, іноді відволікається, але самостійно повертається до неї; правила гри активно обговорює; дотримується їх, коригує з ними свої дії у разі порушень; узгоджує свої дії з учасниками гри як у провідних так і у рядових ролях.

П'ятий рівень визначає поведінку дитини, яка відповідає бальній оцінці 5, якщо вона коригує свої дії із задумом; зі зразком, інструкцією; співвідносить з ними отриманий результат, повністю реалізує задум; узгоджує свої дії з партнерами; керує своїми емоціями, утримується від агресивних дій стосовно партнерів; чітко дотримується визначеної теми спілкування з дорослим; правила гри чітко окреслює, порушення не допускає; ігрові дії чітко підпорядковані правилам; узгоджує свої дії з учасниками гри завжди, незалежно від виконуваної ролі.

Подані в узагальненому вигляді рівні прояву довільної поведінки старших дошкільників було покладено в основу розроблених бланків спостережень та діагностичної бесіди, спрямованих на вивчення довільної поведінки дітей старшого дошкільного віку та прийняття ними соціально значущих цінностей у різних специфічно дитячих видах діяльності.

Стан розвитку довільної поведінки дітей досліджувався в процесі спостережень різних видів дитячої діяльності, ініційованої дітьми та педагогом. Серед них: ігрова діяльність: сюжетно-рольова, інші ігри з правилами (рухлива, настільно-друкована, словесна); продуктивна: малювання, конструювання, ліплення, аплікація, елементи праці; спілкування з дорослим та однолітками; пізнавальна: спостереження, експериментування, розв'язання пізнавальних завдань та проблемних ситуацій. Факти, одержані в процесі спостережень, фіксувалися у спеціально розроблених бланках.

Особливості прояву довільної поведінки у старших дошкільників також вивчалися за допомогою діагностичної бесіди „Чинники вибору дитиною соціально значущих цінностей”. Діагностична бесіда являє собою комплексну методику вивчення розвитку у дитини важливих досягнень дошкільного віку (світоглядних уявлень, етичних інстанції, супідрядності мотивів, мисленнєвої та комунікативно-мовленнєвої діяльності, довільної поведінки), які визначають вибір та прийняття нею соціально значущих цінностей.

У дослідженні брали участь 200 дітей віком від 5 до 7 років, які проживають у різних регіонах країни: містах Києві, Новограді-Волинському, Константинівці Донецької обл., селах Західної України. На час проведення обстеження освіта дітей старшого дошкільного віку здійснювалася в умовах дошкільного навчального закладу, сімейного виховання та першого класу початкової школи.

В результаті проведеного дослідження було підтверджено, що прийняття дитиною старшого дошкільного віку соціально значущих цінностей, набуття ними регулюючої ролі, тісно пов'язані із розвитком довільної поведінки – важливого складового елемента психологічної зрілості дошкільника. Здійснений кореляційний аналіз одержаних даних показав статистично значимий зв'язок між рівнем розвитку довільної поведінки старшого дошкільника та його здатністю до прийняття соціально значущих цінностей ($r=0,43$ при $\alpha \leq 0,01$).

Визначено стан розвитку довільної поведінки дітей старшого дошкільного віку, які виховувалися в умовах ДНЗ і початкової школи. За п'ятирівневою шкалою оцінок старші дошкільники демонстрували третій (близький до четвертого) рівень прояву здатності управляти собою в процесі досягнення мети у різних специфічно дитячих видах діяльності, що відповідає середньому рівню розвитку довільної поведінки.

Діти, зацікавлені метою, намагалися досягати поставлених цілей, дотримуватися правил гри, утримуватися від небажаних дій, проте потребували зовнішньої підтримки своїх зусиль, оскільки внутрішній контроль своїх дій у них виявився недостатньо розвиненим.

При цьому зазначимо, що відмінності між даними обстеження дітей - вихованців дитячого садка і школи не є суттєвими. Останнє викликає занепокоєння, оскільки недостатній розвиток довільної поведінки дитини при переході від дошкільної до шкільної освіти прогнозує значні труднощі в освоєнні нею нової учбової діяльності, а також вказує на те, що ціннісні орієнтації в ситуації вікової «кризи регуляції поведінки» не виконують своєї

стабілізуючої ролі у самостійному керуванні поведінкою на подальших латентних періодах розвитку.

За даними, отриманими під час спостережень в діяльності за ініціативою дітей рівень прояву довільної поведінки вищий (сер.знач.=4), ніж за ініціативою дорослого (сер.знач.=3,5). Це ще раз підтверджує встановлений нами у попередньому дослідженні (2010-2014 рр.) той факт, що у старших дошкільників здатність до регуляції поведінки проявляється на більш високому рівні в діяльності, ініціаторами якої виступають самі діти, де вибирають необхідні для цього матеріали, обговорюючи свої дії з однолітками, визначають шляхи втілення задумів, доцільність тих чи інших дій тощо. Це відбувається у вільних іграх: сюжетно-рольових, рухливих, настільно-друкованих, словесних, під час самостійної художньої діяльності, експериментування, спостережень, спілкування з однолітками. Можливо, що разом із активною роллю, яку діти беруть на себе у діяльності, що має для них сенс, підвищується рівень усвідомлення, цілеспрямованості, наполегливості у досягненні мети, відповідальності за свої дії, а отже зростає здатність до самоконтролю і саморегуляції.

При цьому, за ініціативою дорослого в ігровій, продуктивній діяльності рівень прояву довільної поведінки дітей відповідає середньому значенню=3, а у пізнавальній і у спілкуванні сер.знач.=4. Спілкування дорослого з дітьми у звичному форматі організованого заняття чи уроку надає йому необмежені можливості для здійснення контролю їхніх дій, залишаючи таким чином дітей у ролі пасивних виконавців. Викликає занепокоєння те, що у ДНЗ, а особливо у школі, освітньо-виховний процес організований таким чином, що у ньому залишається вкрай мало місця для вільної діяльності дітей (короткі перерви між заняттями і уроками, прогулянки, самостійна художня діяльність у другу половину дня у дитячому садку). У школі час у другу половину дня був зайнятий приготуванням уроків, гуртками, іноді, дуже рідко, діти малювали, грали у настільно-друковані ігри сидячи за партами, за якими проводили майже увесь день, оскільки ігровий куточок був відсутній.

Очевидно, що за таких умов, коли відсутній баланс між видами діяльності, організованими дітьми та дорослим, а ініціатива дорослого значно превалює, утруднюється процес формування у дітей довільного, усвідомленого, внутрішнього контролю своєї поведінки.

Аналізувалися результати діагностичної бесіди „Чинники вибору дитиною соціально значущих цінностей”, у процесі якої вивчався рівень прояву довільної поведінки дитини під час спілкування з дорослим. Загальне середнє значення рівня прояву здатності дітей старшого дошкільного віку управляти собою, відповідаючи на запитання дорослого дорівнює 3,9 балам. При цьому діти з ДНЗ та сімей демонстрували сер. знач.=4,2, а школярі – сер.знач.=3,7. В процесі діагностики більшість дітей намагалися дотримуватися визначеної теми бесіди, іноді відволікалися, проте поверталися до неї після зауваження дорослого, або самостійно.

Спостерігалися відмінності в одержаних результатах обстежених дітей, які були віднесені до умовної групи „дошкільники” (виховувалися у ДНЗ та у сім'ї). Розподіл середніх значень рівнів прояву довільної поведінки дітей з різних дитячих садків та сімей варіювався від 3,2 до 5,0. Причина такого розкиду даних криється, на нашу думку, у побудові освітньо-виховного процесу в дитячому садку. Адже, найкращі результати показали діти, які виховувалися в умовах суб'єкт - суб'єктних взаємин дорослого з дитиною, де створені умови для прояву і розгортання її активності (ДНЗ м. Новограда-Волинського, умови сім'ї).

Аналіз розподілу дітей старшого дошкільного віку за рівнями прояву довільної поведінки у відсотках показав присутність усіх рівнів (від найнижчого до найвищого) як у „дошкільників” (м. Констянтинівка) так і у „школярів” (м. Київ). Наявність перших двох (низького та нижче середнього) рівнів прояву довільної поведінки дітей в ситуації спілкування з дорослим, коли у них викликали труднощі за необхідності певний час дотримуватися визначеної теми бесіди, уважно слухати дорослого, не відволікатися, відповідати на його запитання та послідовно виконувати завдання, свідчить

про несформованість у дітей довільних дій (зокрема, за інструкцією), а отже неготовність до шкільного учіння.

Аналізували також відповіді дітей на запитання стосовно правил поведінки: „Чи знаєш ти правила поведінки, яких треба дотримуватись, перебуваючи в громадських місцях? Пригадай їх. Чи вважаєш ти необхідним завжди їх дотримуватись? А ти сам їх дотримуєшся?“. Визначали обізнаність дитини у правилах, їх значимість та відповідність власної поведінки правилам. Слід відмітити, що одержані дані є близькими за середніми значеннями проявів довільної поведінки. У „дошкільників” сер.знач.=3,7 та 4,2; у „школярів” відповідно сер.знач.=3,5 та 3,9. В такому разі можна говорити про те, що у досліджуваних старших дошкільників правила стають регуляторами поведінки, адже діти їх називають, відзначають важливість дотримання в повсякденному житті та намагаються будувати свою поведінку, відповідно із ними.

Прийняття дитиною старшого дошкільного віку соціально значущих цінностей, набуття ними регулюючої ролі тісно пов'язані із розвитком довільної поведінки – важливого складового елемента психологічної зрілості дошкільника. Набуваючи вміння регулювати свої емоційні переживання та поведінкові прояви, керувати своїми діями, підпорядковуючи їх соціально прийнятним цілям, дошкільник поступово позбавляється імпульсивності у поведінці і стає здатним до свідомого вибору на основі передбачення наслідків своїх дій. Дитина старшого дошкільного віку спроможна до вибору, зумовленого не ситуативними бажаннями, а такими внутрішніми чинниками як соціальні мотиви, етичні норми та цінності. Поява здатності старшого дошкільника здійснювати цілеспрямовану поведінку вказує на процес вибору та прийняття нею соціально значущих цінностей і може с у ними рейтингових (найважливіших) цінностей дає можливість передбачити дієвість останніх. Можна стверджувати, що для дітей експериментальної групи значимі цінності є регуляторами їх активності на середньому рівні прояву. В ігровій, пізнавальній, продуктивній діяльності, під час спілкування

з дорослим та однолітками вони досягають поставлених цілей, утримуються від небажаних дій, керуючись означеними цінностями за умов опосередкованої підтримки з боку ігрової ситуації, контролю співучасників ігор, дорослого.

Можна стверджувати, що здатність дитини до довільної регуляції поведінки виступає ознакою дієвості цінностей на перехідному етапі від дошкільної до початкової освіти.

Яка специфіка проживання дитиною вікової кризи 6 (7) року життя з погляду функціонування ціннісних орієнтацій? Вікова криза 6 (7) року як перехідний етап у житті дитини від дошкільця до школи обумовлена появою психологічних новоутворень, які відзначають найважливіші досягнення розвитку дитини у дошкільний період.

У цей час, з одного боку, змінюється ставлення дорослих до дитини, а з іншого – ставлення дитини до самої себе, свого місця у світі дорослих. Дорослі починають вимогливіше підходити до оцінювання поведінки і досягнень дитини – очікують від неї більшої свідомості, зосередженості, самостійності, відповідальності. А дитина, в свою чергу, відповідаючи на ці вимоги, демонструє зростаючі можливості психіки, зокрема, у сфері довільної регуляції поведінки.

Усе частіше зміст та характер дитячої активності визначають не зовнішні обставини та об'єкти, що, наче магнітом, притягують дитину до себе і безпосередньо спонукають до дії, а її внутрішні мотиви. В старшому дошкільному віці такими внутрішніми спонуками стають моральні чинники, соціальні мотиви, цінності. Дитина позбувається прямого наслідування та ситуативності у поведінці. У своїх діях вона свідомо керується цілями, визначеними на основі власних задумів, а також прийнятими від дорослих чи ровесників. Приймаючи цілі від інших, дошкільник погоджується з необхідністю діяти за зразком або інструкцією, дотримуватися правил у грі та моральних норм взаємин між людьми.

Здатність дитини свідомо регулювати, тобто посилювати, збільшувати або, навпаки, стримувати, зупиняти свої поведінкові прояви, емоційні переживання під час діяльності – свідчить про формування довільної поведінки як новоутворення дошкільного віку. Дитяча поведінка поступово стає внутрішньо керованою, що, в свою чергу, додає дієвості прийнятим дошкільником цінностям. Адже дитина, ґрунтуючись на них, має визначені орієнтири дій для успішної реалізації своїх намірів та прийнятих цілей. Вона, певною мірою, захищена від ситуацій неусвідомлюваного і ситуативного вибору способів поведінки. Ціннісні орієнтації, таким чином, забезпечують стабільність, визначеність і передбачуваність дитячої поведінки, а також допомагають майбутньому учню адаптуватися до нових умов шкільного життя.

Поряд із реальними предметами та явищами навколишнього природного й рукотворного світу, об'єктами ціннісного ставлення дитини виступають внутрішні позитивні особливості людини або, як їх ще називають, якості особистості. Стабільне ставлення до оточуючої дійсності: об'єктів, явищ, людей, своєї діяльності, яке проживається дитиною у процесі активних дій, закріплюється у поведінці та виявляється згодом у її особистісних якостях. Тому поєднання цінностей із позитивними якостями людини, які характеризують, зокрема, сферу розвитку довільності її поведінки, – самостійністю, цілеспрямованістю і наполегливістю, сприяють укріпленню їх як орієнтирів та регуляторів прояву особистісної активності.

Зрозуміло, що 6(7)-річна дитина виявляє самостійність, цілеспрямованість чи наполегливість у межах своїх вікових можливостей, проте саме в цей час закладається фундамент, на основі якого поступово у міру дорослішання у структурі її особистості остаточно сформуються зазначені вольові риси.

Успішність оволодіння дошкільником власною поведінкою визначається сукупністю вимог щодо організації розвивального середовища, яких необхідно дотримуватися дорослим для того, щоб дитина опановувала

це вміння природньо, граючись і з максимальною користю для себе. Розвивальний простір, який створюється дорослими навколо старшого дошкільника як у сім'ї, так і в дошкільному навчальному закладі, має повністю задовольняти його потребу бути активним суб'єктом свого життя. Дотримання цієї необхідної вимоги передбачає побудову взаємодії дорослого з дитиною, а також дітей одне з одним в процесі спільної діяльності на рівні діалогу, партнерства, взаєморозуміння, визнання і довіри. Оскільки саме такий формат спілкування у поєднанні з емоційно теплим, уважним ставленням до дитини підсилює її особистісну активність та полегшує процес зростання як суб'єкта життєтворчості.

Здатність дитини вибирати і самостійно розв'язувати без допомоги дорослого різного роду завдання, організувати будь-яку діяльність за власним бажанням, активно добиватись необхідного результату, використовуючи для цього свої знання, вміння, долати труднощі на шляху до бажаної мети – усе це є своєрідною формою суб'єктної активності дитини. Тому дорослий має надати дитині можливості для вияву такої активності у процесі освоєння нею специфічно дитячої діяльності: ігрової, продуктивної, пізнавальної, спілкуванні з дорослим та однолітками.

Яскравим показником активного ставлення дошкільника до навколишнього є його здатність виявляти самостійність та ініціативу. У дитини необхідно заохочувати і підтримувати прояви ініціативи: приєднуватися до ініційованої нею діяльності, чи виявленого інтересу до чогось, заохочувати до реалізації власних задумів. При цьому важливо розуміти, якої допомоги потребує дитина і вчасно переходити від дій разом до словесної підтримки. Сприятлива атмосфера для прояву дітьми самостійності та ініціативи створюється в тому разі, коли існує баланс між видами діяльності, ініційованими дорослим та ініційованими самими дітьми з тенденцією зменшення ініціативи дорослого.

Труднощі вибору дитиною заняття для себе можуть обумовлюватися різними причинами, серед яких відсутність у явлень про ту чи іншу сферу

дійсності, брак певних вмінь та навичок самостійної діяльності. В цих випадках, озброюючи дитину знаннями, вміннями й навичками необхідно підвищувати вимоги до її самостійності. Невпевненість у своїх силах, страх і нерішучість перед новим і невідомим закріплюються в дитячій поведінці також унаслідок надмірного опікування з боку дорослих, заниження рівня її можливостей, що позбавляє дошкільника потреби самостійно орієнтуватися у навколишньому середовищі, або, навпаки, недостатність уваги, відсутність підтримки дорослого. Почасти необхідно перебудовувати у дорослих, особливо батьків, уявлення про можливості дошкільника і звичні форми взаємин, які гальмують дитячу самостійність. Батьків треба переконати у тому, що дитина 6(7) років часто буває набагато компетентнішою у самостійній роботі, догляді за своїми речами, прибиранні за собою, ніж це здається дорослим. На противагу надмірній і невиправданій опіці необхідно всіляко підтримувати готовність маляти взятися за справу, покладаючись на себе, дати відчутти свої зрслі можливості та побачити власні досягнення.

Продовжуючи розвиток цих якостей важливо виховувати у дитини свідоме і відповідальне ставлення до обраної справи, надавати більшій самостійності під час її виконання, підвищувати вимоги до якості роботи.

З метою розвитку цілеспрямованості необхідно вчити дошкільника свідомо управляти своєю поведінкою. Для того, щоб дитина діяла цілеспрямовано, в першу чергу, необхідно підвищувати їх зацікавленість в успішному виконанні завдань дорослого, реалізації власних задумів, дотриманні правил гри та взаємин. Для цього потрібно забезпечити оптимальну мотивацію досягнення дитиною мети своїх дій. Доцільно використовувати різноманітні ігри з правилами (дидактичні, рухливі, настільно-друковані, словесні), самостійно організовані дітьми сюжетно-рольові ігри та підтримувати властивий дітям високий інтерес до них. Для багатьох старших дошкільників актуальними є мотиви, пов'язані з потребою заслужити довіру дорослого, добитися його схвалення. Тому важливо, даючи дитині те чи інше завдання, наголошувати не тільки на цінності його

виконання, а й виявляти довіру до дитини, впевненість у його успішному завершенні, авансуючи позитивну оцінку. Окрім створення інтересу до справи, якою дитина має займатися, перед дорослим стоїть завдання забезпечити прийняття, усвідомлення нею мети діяльності та формування у дошкільника особистісного сенсу її реалізації. В такому разі перед виконанням дій дитина має чітко уявляти собі, що вона повинна робити, як і навіщо. Пропонуючи дитині будь-яке завдання, треба давати чітку настанову на його цілеспрямоване сприймання, запам'ятовування для подальшої реалізації. Повідомлення змісту має бути максимально лаконічним, чітким та доступним для дитини із самого початку, називати мету й мотив завдання, точно визначені способи його виконання і конкретний результат. Для того, щоб з'ясувати наскільки повно у дитини сформувався відповідний образ дій, перед початком роботи необхідно попросити її повторити завдання, розказати послідовність його виконання. Уміння визначати свої майбутні дії, розповідати про них не лише сприяє досягненню мети, а й робить дитину розсудливішою, допомагає позбавлятися імпульсивності в поведінці.

Успіх справи, якою займається дитина залежить від усвідомлення нею смислу своєї роботи: прийнятті й засвоєнні його від дорослого чи виробленого самостійно в роботі за задумом. З метою з'ясування розуміння малюком смислу своєї діяльності, в ході виконання завдання запитайте його: "А як ти думаєш, навіщо тобі вчитися це робити?" В тому разі, коли дитина сама є ініціатором якоїсь справи, питання для визначення наявності особистісного смислу задається на початку роботи після висловленого нею бажання діяти.

Для більшої усвідомленості дитиною своїх дій необхідно надавати їй можливість вибору. Дорослим потрібно спеціально створювати ситуації, які б ставили дитину перед необхідністю робити вибір та обґрунтовувати його. Це справи, які мають для дошкільників найбільшу значимість: вони самі вибирають види діяльності, якими хотіли б займатися у вільний час, засоби

досягнення мети, матеріали, необхідні для цього; із запропонованих зразків для наслідування обирають ті, що найбільше подобаються.

Втому разі, коли дитина висловлює бажання зробити щось сама, дорослий обговорює з нею задум, створює можливість вибору з багатьох варіантів. Використовуються запитання типу: “Як ти хочеш і чому?”, “Як ти вважаєш і чому?”, “А чому ти так хочеш?”, “Ти можеш із цим справитися?”, “А як можна інакше?”, “А як буде краще?”, “А як би вчинила я, відгадай. А чому б я так зробила?”.

Використання прийомів формування здатності робити вибір допомагає дитині чіткіше усвідомлювати свої бажання, зважувати їх, приймати рішення, орієнтуючись на засвоєні правила поведінки, прийняті цінності. Дошкільник таким чином вчиться відповідати за свій вибір, розуміти наслідки своїх дій.

Окрім підтримки й укріплення прагнення дитини до здійснення якоїсь справи, необхідно також вправляти її у цілеспрямованих засобах дій. Проявами довільної регуляції у дошкільника є два основні засоби – дії за зразком та словесною інструкцією (дотримання правил, власних задумів як різновид її).

Для того, щоб точно відтворити зразок, дитина повинна вміти навмисне керувати своїми пізнавальними процесами – сприйманням, увагою, пам'яттю, мисленням: уважно його розглянути, проаналізувати співвідношення елементів, їх колір, форму, величину, розташування у просторі, запам'ятати це; виконувати завдання, коригуючи з ним свої дії (співвідносити окремі деталі чи елементи з цілим предметом чи його зображенням за допомогою не хаотичних, а цілеспрямованих спроб).

Психологу необхідно правильно організувати процес обстеження зразка. Важливо, щоб під час аналізу зразка для формування у свідомості дитини повного образу предмета була залучена максимальна кількість аналізаторів. Допоможуть фрази типу: “Уважно розглянь, назви, з чого складається, де розташовані елементи, якого кольору, величини, форми, обведи пальчиком”. Таке детальне обстеження допомагає дитині створити

чіткий образ предмета, краще його запам'ятати, а далі й відтворити. Після детального обстеження зразка дитину просять повторити вголос завдання, розказати послідовність його виконання та оцінити правильність його відтворення. Допомога дошкільнику протягом його діяльності надається залежно від етапу розвитку здатності до саморегуляції. По ходу роботи дорослий визначає рівень усвідомленості дитиною смислу її дій. Під час аналізу процесу й результату виконання завдання дитині пропонується порівняти свою роботу зі зразком і, в разі необхідності, виправити помилки. Якщо робота не відповідає зразку, дитину просять пояснити відмінності. І лише в тому разі, коли дитина не бачить помилок, дорослий сам указує на них і пропонує виправити.

Для вправління дітей у діях за зразком доцільно використовувати вправи типу “Перемалюй”, “Домалюй”, “Добудуй”, вправи “Рибки”, “Літаки”, “Метелики”, дидактичні ігри “Виклади візерунок за зразком”, “Придумай і виклади килимок”, “Розрізні картинки”, “Сховай метелика”, “Килимок”, “Чарівна мозаїка”, “Монгольська гра”, “Змійка”, рухливі ігри “Завмири”, “Не вірю своїм вухам”, “Дзеркало”, “Мавпочка”, а також різні види продуктивної діяльності, які організуються вихователями.

Формування вміння дитини виконувати словесну інструкцію, відстрочену у часі, яка передує дії, дотримуватися правил гри чи слідувати власному задуму вимагає від психолога націлювати дитячу увагу на сприймання вказівок, правила, усвідомлення задуму, утримання їх в пам'яті до завершення діяльності, здатність уявляти кожну наступну дію і виконувати її, співвідносити отриманий результат з вимогою, задумом. Таким чином, дитина в ході роботи здійснює довільну регуляцію своїх дій.

Вимоги до проведення ігор та вправ, яких треба дотримуватися, є аналогічними до завдань за зразком. Особлива увага приділяється етапу сприймання дитиною інструкції. Перед її пред'явленням дорослий спеціально концентрує увагу дитини і лише потім повідомляє зміст завдання. Заради формування у дошкільника стрункого образу дій за інструкцією під

час її оголошення окремі моменти відтіняються інтонаціями, виразними паузами, відокремлюючи цілі від способів виконання дії, натомість виключається оздоблення її емоційними відступами, додатковими поясненнями чи вказівками. Розпочинати роботу дитині дозволяється лише по закінченні пояснення і з'ясуванні дорослим усвідомлення нею завдання. Вказівки щодо виконання дорослий дає лише один раз, попереджуючи дитину про те, що повторювати їх не буде, цим самим підсилюючи їх значення і посилюючи дитячу увагу до їх сприйняття. Під час аналізу виконання завдання за інструкцією (правилом) з'ясовується відповідність виконаної роботи поставленій меті, надається змога визначити невідповідність і виправити помічені помилки. В роботі за дитячим задумом відзначається повнота його реалізації, у разі доповнення чи зміни – їх причини.

Розвитку вміння діяти за інструкцією, дотримуватися правил гри допомагають такі вправи як “Словесні й графічні диктанти”, вправи типу “Доручення”, дидактичні ігри “Заборонені слова”, “Кораблик”, “Будиночок лісовичка”, “Літає – не літає”, “Так і ні”, різні лабіринти, рухливі ігри “Заборонений рух”, “Слухай оплески”, “Заборонений номер”, “Не вірю своїм очам”, “Сусіде, підійми руку”, “Листок лимонного дерева”, “Рігу – рагу”, “Німа гра”, “Хитра лисиця”, “Сова”, “Вовк”, “Квіти в саду”, “Каблучка”, “Фарби”, “Палички”, “Море хвилюється...” та завдання, які висувають перед дітьми вихователі на програмних заняттях.

Зі здатністю до цілеспрямованої поведінки тісно пов'язана наполегливість як вміння доводити розпочату справу до кінця, незважаючи на труднощі, активне ставлення до перешкод. Дітям, які легко капітулюють перед труднощами, просять допомоги при найменшій скруті, потребують постійної підтримки своїх дій, потрібна не стільки опіка і захист із боку дорослого, скільки виховання впевненості у собі, озброєння вмінням активно зустрічати труднощі й успішно їх долати. Для того, щоб підняти у дошкільника впевненість у своїх силах, віру в те, що він зможе виконати

будь-яку справу правильно й самостійно, треба так організувати його діяльність, щоб у ній дитина набувала досвіду успішного подолання перешкод власними силами. Пропоновані дитині завдання мають чергуватися між собою за ступенем складності: легкі й цікаві ігри та вправи змінювати такі, що потребують від малюка напруження розумових та фізичних сил. Вони обов'язково ґрунтуються на наявних у досвіді дитини знаннях і вміннях, але, разом із тим, становлять для неї певну трудність. Незвичність завдання, трохи більша його складність, додаткові умови виконання вимагають від дитини мобілізації зусиль, наполегливості у поновленні спроб досягти поставленої мети.

Дану роботу з дітьми варто розподілити на чотири умовних етапи: створення мотивації, стимулювання самостійності, опосередкована допомога, акцентування уваги на досягненнях групи. Перші три етапи проводити індивідуально з кожним вихованцем, заключний четвертий – із підгрупою дітей. Кількість занять на кожному етапі варіюється від двох до чотирьох у залежності від індивідуальних показників успішності дітей.

Розпочинаючи роботу з дитиною, звертаємося до тих ігор і занять, які їй подобаються та викликають у неї жвавий інтерес. Саме в цьому випадку створюється необхідна мотивація і легше досягається успіх. Спочатку психолог допомагає дитині подолати, або навіть усуває ті труднощі, які вимагають від неї великого напруження чи незвичних зусиль. Уникають різких зауважень, вказівок на неточність, до яких така дитина дуже чутлива, натомість, своєчасно надають допомогу – пропонують діяти разом, нагадують, підказують, або показують необхідну наступну дію. Цим самим попереджається виникнення у дитини відчуття розгубленості й неспроможності. Оцінюючи виконане разом із дитиною завдання, психолог підкреслює її особистий внесок у досягнення спільного успіху, відзначає старанність, уважність, адже усвідомлення своєї значимості підіймає впевненість дитини у собі.

На наступній зустрічі з дитиною психолог нагадує минулий успіх і пропонує вирішити завдання самій, запевнивши в тому, що якщо у неї щось не буде виходити, він обов'язково допоможе. Корегуючи дії дитини, поряд із прямими вказівками, застосовуються навідні питання, нагадування інструкції, задума, звертання до зразка, питання типу “Чому ти так зробила, поясни?”. Під впливом такої стимуляції дитячі думки та дії стають більш самостійними.

Важливим фактором підвищення активності дитини є її позитивні емоції у ході роботи, які потрібно стимулювати випереджувальною оцінкою майбутніх досягнень, підбадьоренням, заохоченням, підтвердженням правильності дій. Ця допомога створює у дитини ілюзію успіху, досягнутого власними зусиллями. Психологу треба поглибити радість дитини, з інтересом розглянути створене нею, виразити задоволення й захоплення її досягненням, а оцінюючи дитячу роботу відзначити її власні зусилля, підкреслюючи старанність, охайність тощо та цінність роботи з позиції дитини (“Ти дуже старалась намалювати це для мами”). На тлі переживання дитиною радості від досягнення заохотити її до прояву ініціативи в майбутньому словами типу “А завтра ти, напевне, складеш якусь нову красиву річ”, зацікавити різними зразками, запропонувати новий матеріал.

Почуття впевненості дитини в тому, що вона не лише хоче, а й може зробити щось сама відіграє значну роль у пробудженні її активності. Поступово потрібно надавати дошкільнику в роботі більшої самостійності. Це не означає, що дитині відмовляють у допомозі, змінюється сама форма її надання. Замість безпосередньої допомоги застосовується опосередковане керівництво таке, як демонстрація зразка, подання попередньої інструкції виконання завдання, корегування дій навідними питаннями, підтримка й заохочення дитячих зусиль. Не треба поспішати з підказкою на звернення дитини там, де вона може замислитися сама, адже інформація, яка подається в готовому вигляді, не стимулює ні процеси мислення ні вольові зусилля. Тому варто спонукати дітей до самостійного накреслення плану дій,

визначення способів досягнення результату, поступового просування до мети. В цьому допоможуть фрази типу: “Подумай, як це зробити”, “А як ти думаєш?”, “Покажи мені, що я повинна зробити”, “Скажи мені, що я повинна зробити, щоб допомогти тобі”.

Підставою для успішного подолання перешкод є свідоме ставлення до них. Дорослий має допомогти зробити перешкоди явними для дитини, оскільки спробувати їх подолати вона може, лише усвідомивши, що заважає успіху. Дошкільника треба вчити, не загострюючи увагу на самому факті невдачі, з’ясовувати її причину: за підтримки дорослого стимулювати замислюватися над тим, чому не вийшло, з’ясовувати, що заважає, підводити до необхідного висновку – що необхідно врахувати, як зробити інакше для того, щоб мати очікуваний результат. Також необхідно спеціально вправляти дитину в прийомах виходу зі скрутного становища додаванням сил для активізації чи гальмування дій, зміною способів або пошуками нових шляхів до мети.

На останньому етапі організуються сюжетно-дидактичні ігри та вправи, рухливі ігри з групою дітей. Зважаючи на те, що для кожної дитини важливе почуття успіху, досягнення, доцільно проводити ігри, об’єднуючи в групи дітей, приблизно однакових за здатністю відгуку на ігрові вимоги. По закінченню гри наголошувати на досягненнях групи, а індивідуальні побажання робити в приватній бесіді з кожною дитиною.

Отже, для розвитку наполегливості необхідно створювати оптимальний рівень труднощів розв’язання дітьми завдання, враховуючи індивідуальні особливості розвитку їх довільності, заохочувати до цілеспрямованих дій, гуманно ставитися до невдач, озброювати їх засобами подолання перешкод і виходу зі скрутного становища.

Виховання у дитини старшого дошкільного віку вольових якостей особистості відбувається лише в умовах розвивального спілкування з дорослими людьми. Розвиток здатності дитини до довільної регуляції поведінки передбачає таку взаємодію з дитиною, в ході якої дорослий надає

їй можливості для прояву самостійності та ініціативності у різних видах предметно-практичної діяльності, вчить ефективним засобам досягнення мети й подолання перешкод, формує позитивне ставлення до труднощів, при цьому виявляючи до дитини доброзичливість, розуміння і підтримку. Виховання у дитини старшого дошкільного віку вольових якостей особистості відбувається лише в умовах розвивального спілкування з дорослими людьми. Розвиток здатності дитини до довільної регуляції поведінки передбачає таку взаємодію з дитиною, в ході якої дорослий надає їй можливості для прояву самостійності та ініціативності у різних видах предметно-практичної діяльності, вчить ефективним засобам досягнення мети й подолання перешкод, формує позитивне ставлення до труднощів, при цьому виявляючи до дитини доброзичливість, розуміння і підтримку. Достатній рівень розвитку довільної поведінки дитини та формування її якостей: самостійності, цілеспрямованості та наполегливості сприяє укріпленню у дошкільника ціннісного ставлення до них та дієвості у ролі соціально значущих цінностей на перехідному етапі від дошкільної до початкової освіти.

Розділ 7.

Роль сім'ї у прийнятті дитиною цінностей

Сьогодні в системі дошкільного виховання психолого-педагогічною наукою обговорюються актуальні цілі і задачі, які ставить життя. Ще вчора головне завдання дитячого садка – підготовка до школи шляхом вироблення початкових (простіших) шкільних навичок (читання, лічба), – перестає бути головним, вирішальним. Воно органічно входить в систему завдань по різнобічному розвитку (фізичному, особистісному, інтелектуальному). Звідси зрозумілою є нагальна потреба у виробленні науково обґрунтованих, виважених критеріїв оцінювання системи дошкільної освіти, розробки зрозумілих практиці нових параметрів оцінки інтегративних якостей шестирічного дошкільника. У цій сукупності якостей психологічної зрілості дошкільника особливої уваги потребує тлумачення смислового наповнення поняття особистісно розвиненого дошкільника. Центральне місце тут належить закладці міцного фундаменту базових соціально значимих ціннісних орієнтацій дитини: любові, добра, дружби, краси, чесності.

Закон України «Про виховання дітей та молоді» визначає виховання як процес залучення особистості до засвоєння вироблених людством цінностей, метою якого є надання дітям та молоді допомоги в пізнанні та засвоєнні моральних та духовних цінностей, які відповідають стратегічній меті розвитку суспільства забезпечують гармонію взаємин людини із соціальним і природним середовищем. Стаття 5 Закону визначає сім'ю тим первинним осередком суспільства, що забезпечує духовне зростання та виховання дитини. Саме виховання в сім'ї має забезпечити передачу підростаючому поколінню духовних, громадянських цінностей. Кожен з батьків несе відповідальність перед суспільством і державою за розвиток та виховання дітей.

Закон України «Про дошкільну освіту» наголошує на обов'язковість дошкільної освіти як цілісного процесу, спрямованого на забезпечення різнобічного розвитку дитини дошкільного віку, формування моральних норм та набуття нею соціального досвіду (Стаття 4). Сім'я зобов'язана сприяти здобуттю дитиною освіти, відповідальність за здобуття дошкільної освіти покладається на батьків. Процес здобуття освіти може проходити як у дошкільному закладі, так і в сім'ї – за бажанням батьків. При цьому батьки дитини мають знати, що відвідування дитиною дошкільного навчального закладу не звільняє їх від обов'язку виховувати та розвивати дитину в родинному колі (Статті 8-9).

Відомий психолог і педагог Шалва Амонашвілі сказав: «Істинне виховання Дитини – у вихованні себе самих». Мудрість виховання наших дітей дається нам від народження. Воно зберігається у нашому серці. Осягнути його можна лише за допомогою батьківського почуття. Якщо в нас це почуття пробуджується, то додаткова педагогічна просвіта лише примножить нашу мудрість. Як пробудити в собі батьківське почуття? Ми повинні хотіти мати Дитину. Мріяти про неї. Таке наше щире прагнення до материнства та батьківства і є шлях до пробудження батьківського почуття. Ми повинні хотіти дитину не для особистих благ, а для неї самої, щоб світ отримав через нас Шляхетну Людину (Шалва Амонашвілі).

Виховання дітей є головним сенсом і метою сімейного життя, взаємини чоловіка та дружини, батька і матері – є головною школою виховання (Сухомлинський В.О.). Любов є основою всього. Основою виховання має бути батьківська любов. Батьківська любов є ніжною і красивою. Дитина її відчуває ще в пренатальний період і йде за нею. З цих моментів і починається виховання. Усі звуки і слова, жести і рухи мають бути проникненні любов'ю і ніжністю на що дитина адекватно реагує і відповідає любов'ю до всього: до того, хто поряд, до того, що її оточує. У малюка формується гуманна основа світосприймання, для зміцнення і поглиблення якої необхідно постійно наповнювати життя дитини позитивними образами, почуттями та емоціями.

Обраний вектор добра допомагатиме ще не сформованій особистості протидіяти будь-яким проявам зла та агресії.

Яке ж головне завдання стоїть перед батьками на цьому етапі виховання? Хочеш виховати дитину – виховай себе. Наповни свій внутрішній світ тими барвами, які ти хочеш побачити у своїй дитині.

Потрібно бачити в дитині повноцінного члена родини, вчитись розуміти її, вчитись взаєморозумінню, вчитись відчувати почуття і потреби власної дитини.

Діти народжуються налаштованими на добро. І досить часто, навіть не помічаючи цього, пірнаючи у вир щоденних проблем дорослого життя, батьки легко і швидко нав'язують малюкам погані звички: грубість, байдужість, схильність до брехні. Як можна легко обірвати трепетну розповідь малюка про щось надто важливе для нього, бо у мами справи: магазини, дзвінки чи навіть новини; або ж зопалу зруйнувати так зосереджено викладену з кубиків картинку донечки, бо та не прибігла до мами за першим покликом бо загралась. І у результаті – агресивна реакція малої та роздратовані та грубі мамині слова.

Як часто буває, що мама з татом, поринувши у власний емоційний діалог, не помітять сина, що сидить у кімнаті за розмальовкою: урок сучасної лексики надто швидко буде засвоєний малим і вже досить скоро стане при нагоді.

Діти завжди поруч: дивляться, помічають, чують навіть тоді, коли ви начебто і не говорите з ними. Діти відчують вас тоді, коли ви їх і не помічаєте. Вони відчують вас серцем, яке здатне в один момент спалахнути болем накопичених образ, негативних переживань.

Уроки дошкільного дитинства проходять за будь-яких обставин, головне – що засвоїть дитина, з яким багажем орієнтирів вона перейде у новий етап свого життя. Це залежить, насамперед, від того, яким другом, наставником, зразком стануть для дитини батьки.

Соціально значимим цінностям відведена важлива роль у процесі формування особистості дошкільника. Будучи основними критеріями та стимулами діяльності особистості у процесі взаємодії з оточуючим середовищем, соціально значимі цінності регулюють її поведінку, надихаючи до самовизначення та самоствердження. Визначити цінності можна лише тоді, коли життєдіяльність особистості буде аналізуватись у ракурсі об'єкт-суб'єктних відносин. Цінності це є внутрішній світ особистості. Цінності формуються через індивідуальний досвід особистості, проявляючи різні грані соціального та загальнолюдського досвіду, який отримала особистість.

Цінність виникає одночасно з позитивною та негативною емоціями у поєднанні із конкретним знанням, яке є визначальним для процесу вибору.

Дошкільне дитинство це період коли закладаються передумови формування духовного потенціалу особистості. Проблема привласнення цінностей дітьми стоїть у ряді пріоритетних завдань виховання. Соціально значимі цінності допомагають дошкільнику орієнтуватись в комунікації із оточуючою її соціальною реальністю та є складовими цієї комунікації. Усвідомлення цілісності життєвих смислів і є для дитини цінністю. Вступаючи у взаємодію із оточуючим світом, дитина вибирає найбільш значимі для себе об'єкти чи явища не лише за їх смисловим наповненням, а й за значенням використання у своєму житті, усвідомлюючи для себе їх цінність. При цьому удосконалюється процес осмислення Я-наповнення. Вже у старшому дошкільному віці дитина починає виділяти і усвідомлювати себе у системі взаємодії з однолітками та із близькими дорослими уже як суб'єкта взаємодії. Це є сильним стимулом до засвоєння соціально значимих цінностей. Соціально значимі цінності, які стають як внутрішнім Я-дитини, так і її внутрішнім регулятором поведінки, є якісним новоутворенням цілісного образу дитини самої себе. Дві важливі складові структури особистості – змістовне Я та зовнішня спрямованість у старшому дошкільному віці об'єднуються. Це і є цінність.

Спостереження стверджують, що батьки щільно живуть одним життям з дитиною в перший період життя дитини, коли вона потребує цілковитої участі дорослого у життєзабезпеченні. Водночас цільові спостереження, бесіди і розмови з батьками, із педіатричною службою дають підстави для наступних міркувань.

Переважає більшість батьків зізнається, що не планували народження дитини осмислено: обговорювали свою підготовленість, замислювались над новими обов'язками, прагнули поглибити рівень своєї обізнаності у проблемі догляду і виховання дитини тощо. І тому здебільшого вчилися розв'язувати проблеми по ходу їх появи вже після народження дитини.

Що стосується періоду раннього віку, увага батьків зосереджена переважно на догляді за дитиною: у чисто фізичному дозріванні дорослі і вбачають розвиток. Увага приділяється лише практичним вмінням, пов'язаним з годуванням, гігієною. Рівень обізнаності з якісними новоутвореннями психічного розвитку, ролі дорослого в цьому процесі катастрофічно низький. Навіть там, де дорослі володіють інформацією про важливість розвитку вже в ранній період, не усвідомлюють того, що мають щодня цим займатись самі. Мовленнєве спілкування дорослого з дитиною відбувається на досить низькому рівні, обмежуючись ситуаціями догляду за дитиною. У моменти спільних ігрових маніпуляцій все зводиться до практичних дій і окремих мовленнєвих вставок на кшталт: «Ось так треба...», «Не ту взяв...», «Давай ще раз...». Однак, розуміючи важливість розвитку дитини, батьки націлені на дитсадок, серйозно ставлячись до питання його вибору.

Варто зауважити, що коли ми говоримо про батьків стосовно дітей раннього віку, мова йде лише про мам (зрідка про бабусю). Тато з'являється у ролі водія машини, на якій доїжджають до поліклініки чи до місця прогулянки. Якась частина тат з'являється з приходом дитини в дитсадок з винятковою функцією «привести-забрати». На всі запитання педагогів

реагують приблизно так: «Це до мами... Я скажу, щоб вона прийшла», «Це в нас мама вирішує всі питання, я їй передам, щоб підійшла».

Яке ж змістове наповнення понять «батьківство», «відповідальне батьківство» у сучасних батьків дошкільника?

Опитуванням охоплено три групи батьків: які готуються до дитсадка (діти раннього віку); діти яких вже в старшій групі дитсадка; батьки першокласників (жовтень – листопад місяць першої чверті). Одна і та особа відповідала на запитання «Що для Вас означає батьківство?» та через певний проміжок часу на запитання «Що для Вас означає відповідальне батьківство?».

Маємо зазначити, що для переважної кількості родин за виховання дитини (а стосовно дошкільного віку абсолютно переконано) основну відповідальність несе мама незалежно від того, чи вона працює, а чи вдома по догляду за дитиною. Саме тому на прохання відповісти на питання обом батькам, мами давали відповідь на зразок «Ми разом так вирішили» або ж відверто стверджували, що питання виховання не входять у коло інтересів чоловіків, до того ж чоловіки мають певні свої обов'язки в родині.

Деяка частина тат активно включається у вибір школи для дитини і поступово починає перейматися результатами шкільного життя. Мамаи малюків спокійно переймали на себе повну відповідальність за процес догляду за дитиною. Об'єднувала всіх опитаних батьків перша реакція на ключові слова «батьківство» і «відповідальне батьківство»: вони сприймалися як синоніми. Відрізнялись лише 4% батьків, які замислившись над символом «відповідальне батьківство» робили спроби розкрити його смислове наповнення, відштовхуючись від символу «батьківство».

Різняться роздуми батьків, у яких малюки виховуються вдома і тих, які вже відвідують дитсадок. Майже всі мами дітей починали з того, що батьківство – це радість, ознака повноцінної сім'ї. Здебільшого в анкетах обмежувались саме таким визначенням. Під час бесіди здатні розкрити глибше: любити дитину, піклуватись про неї; батьківство поглинає майже все

життя; дитина – це все, що складає мої проблеми. Загалом всі ці складові зводяться до догляду за малюком, до турботи про фізичне здоров'я. Турбота про психічний розвиток, про якусь організацію спеціально дитячої діяльності, про створення спеціальних умов для розвитку важливих новоутворень у зростаючої дитини у анкетах відсутня. І лише у розмовах за допомогою ціленаправлених запитань з'являється можливість отримати деяку розрізнену інформацію.

Проблемами виховання переважна більшість батьків починає перейматись лише на третьому році життя: різко зростає самостійність малюків, помітно змінюється поведінка, дитина вимагає більше свободи. Батьки, розуміючи необхідність зміни стилю взаємин з дитиною, далеко не завжди готові змінюватись самі. І навіть тоді, коли дитячий садок загострює увагу на посиленні догляду з боку сім'ї, батьки не шукають причину проблеми в собі. Вони швидше готові шукати елементи недогляду у дитсадку, де «багато діток в групі, а вихователь надто молодий, діти її не дуже слухають», «логопед не в садку, до нього водить треба, зовсім не зручно».

Ситуація починає загострюватись у старшій групі, коли щодень починає нагадувати про себе школа. Частіше у батьківських відповідях зустрічається слово «відповідальність», проте за смислом воно радше нагадує «тривожність» за рівень готовності дитини до школи. Такі зміни дають певні результати: батьки більш уважні до порад психолога, більшу активність проявляють деякі тата, що правда під впливом тих же мам. Найчастіше така активність пов'язана з проблемами у поведінці дитини, з якими мама вже не може впоратись або ж усвідомила серйозність, зокрема що стосується здоров'я дитини.

Кожна сім'я, тато і мама на основі власних уявлень вибудовують свій стиль виховання, під який одразу потрапляє дитина: чи так званий демократичний, чи авторитарний, ліберально-поступливий стиль або ж стиль гіперопіки близького дорослого. Власне саме таким шляхом і передаються

ціннісні орієнтації від близького дорослого до дитини-дошкільника. Тут і виникає важливе питання: наскільки це усвідомлюють сучасні батьки, замислюються над тим, які зразки дитина сприймає в сімейному колі, що слугує приводом до викривлення образу добра і зла вже в період його становлення.

Проведені нами цільові спостереження та індивідуальні бесіди з батьками дітей старшого дошкільного віку виявили особливості оцінних суджень батьків з проблеми цінностей виховання дітей, що виявляється у різних поглядах на виховання, зокрема на родинне виховання.

Серед категорій сімей з демократичним стилем виховання варто виділити тих батьків, які сповідують соціально значимі цінності, свідомо виводять на центральне місце цінності дитинства і свою відповідальність за повноцінний розвиток дитини. Батьки виявляють готовність вдосконалювати майстерність бути другом, наставником, партнером своєї дитини, здатні критично аналізувати результати виховної взаємодії. При цьому впевнені, що саме від їх майстерності перш за все залежить щасливе дитинство. Демократичний стиль внутрісімейної взаємодії передбачає суб'єкт-суб'єктну взаємодію і діалогічність учасників. Відповідальний близький дорослий не поспішає реагувати на висловлювання дитини, уважно вислуховує, не оцінює – просто сприймає. Це створює ситуацію, коли дитина спілкується з оточуючими, коментує свої рішення, думки. Такі діти значно менше залежать від дорослих.

При індивідуальних бесідах з дорослими таких родин та спостережені визначилось наступне: у дорослих діє внутрішній інфернальний контроль, керуються у своїх діях осмисленими цінностями, у взаєминах присутній яскраво виражений емоційний фактор. Серед цінностей, які сповідують ці батьки, виділяємо чесність, справедливість, почуття обов'язку, дотримання норм моралі. Дорослі чітко усвідомлюють смисл свого життя у благополуччі власної дитини. Саме серед цих сімей можна виокремити благополучні сім'ї, де виховання дитини є над цінністю. Дорослі свідомі того, що мають

передати дітям свої життєві цінності, спеціально дбають про духовні пріоритети. Соціальні уявлення про дітей сформовані в контексті особистісного досвіду. Ядром поняття «дитина» є здебільшого такі категорії: щастя, сенс сім'ї, продовження роду, джерело любові подружжя, найбільша цінність життя. На основі цих пріоритетів дорослі і намагаються вибудовувати моделі життя дитини, відслідковують її діяльність, контролюють ціннісні орієнтації і морально-етичні установки дитини.

Батьки проявляють інтерес до процесу вибудовування стосунків своєї дитини з однолітками, при цьому не нав'язуючи дітям моделі власної соціальної поведінки, а виступаючи в ролі порадника або ж, за пропозицією дітей, стають рівноправним співучасником процесу (гри, спілкування тощо). Саме така поведінка дорослих надає можливість дитині збагатити свій соціальний досвід. І діти, і дорослі емоційно включаються у природну ситуацію спілкування. Така форма комунікативних відносин допомагає краще зрозуміти себе через іншого і іншого через себе, що породжує у дитині потребу в ціннісному ставленні до оточуючого світу.

Спілкування з дорослим задовольняє потребу дитини-дошкільника в увазі близьких дорослих. Діти охоче співпрацюють з батьками, відгукуються на їх пропозиції, охоче приймають допомогу. Особливо дієвими чинниками осмислення дитиною соціально значимих правил співжиття є забезпечення дорослими можливості вияву дитиною самостійної творчої активності в осмисленні реальних життєвих ситуацій, коли дитина сама доходить до істини, відкриває її смисл. Адже відомо, що саме пошукова активність дитини забезпечує мимовільне відкриття світу, створює реальні образи поведінкових еталонів, які і стають важливими складниками ціннісних орієнтацій дитини в широкому соціумі. Все це і є той ґрунт, на якому вже старший дошкільник розвиває здатність самостійно віднаходити нестандартні рішення, прогнозувати, передбачати результати своїх дій і адекватно зрефлексовувати власними діями.

Противагу благополучним сім'ям складають дисфункціональні сім'ї. Тут чітко виявляється розрізненість переконань і цінностей, а відтак і розбіжність у розумінні пріоритетів родинного виховання. Примітним є і те, що сама поява дитини в родині і породжує «хаос»: руйнуються сімейні функції, взаємозв'язки і обов'язки, власні інтереси та проблеми переважають над будь-якими дитячими. Винятком є лише матеріальні проблеми. Зрозуміло, що така психологічна атмосфера в сім'ї накладає відбиток на виховний потенціал родини.

Для дитини є надважливим відчувати серцем абсолютну любов, прийняття та захищеність з боку дорослого, натомість катастрофічно не доотримують батьківської любові та ніжності.

Серед сімей з авторитарним стилем виховання особливо викликають тривогу сім'ї, які на перший погляд справляють враження згармонізованого об'єднання з партнерським стилем взаємин. Вони виявили високий рівень пріоритетності сім'ї, підпорядкування власним сімейним нормам, що у деяких випадках доходять до фанатизму. Діти в такому сімейному оточенні знаходяться під абсолютним тиском, що виявляється в тому, що дитина нічого не робить без огляду на дорослого. Такий стиль виробляється з народження, процес закріплення бажаної поведінки супроводжується постійним попередженнями бути кимось чи чимось покараним. У таких діток вже в старшому дошкільному віці відмічаємо подавлену самостійність, схильність до конформістської поведінки, а в окремих випадках – до агресивних сплесків у взаєминах з однолітками.

Позбавлені часто як контролю, так і спілкування діти залишаються наодинці, що загострює почуття самотності, розпачу, депресії, душевної глухоти, агресивності. Як правило у своїй родині дошкільник займає досить не рівноправну позицію відносно інших членів: його люблять, можливо навіть балують, але він малий без дорадчого голосу. Всі кроки життєдіяльності дитини регламентуються дорослими. Не володіючи достатніми знаннями основних закономірностей розвитку дитини та

орієнтуючись лише на базис власних ціннісних орієнтацій, батьки ставляться до дитини виключно як до об'єкта своїх виховних впливів, не беручи при цьому до уваги її індивідуальні особливості. Як правило, діти дуже тонко відчують своє місце у системі сімейних стосунків і взаємозалежність свого емоційного комфорту та своєї поведінки у певній ситуації. Приклад поведінки дорослих вчить дітей пристосовуватись, бути таким, яким тебе хочуть бачити. Долаючи межу батьківського контролю діти з легкістю порушують усі знані норми і правила. Такі проблеми загострюються вже на початку шкільного життя, проявляючись у деструктивній поведінці та конфліктних ситуаціях з однолітками: діти швидше проявляють агресивні наміри ніж співчуття чи потребу вибачитись. Надалі вирішення проблем з «комунікацією» переходить вже за межі закладів освіти. Таким чином дитина опиняється на вулиці сам на сам зі своїми недитячими проблемами.

Індивідуальні бесіди з батьками показали, що лише 28% батьків здатні говорити з дітьми про те, що цікавить саме дітей: про їхні радості і переживання, інтереси і думки. А діти, в свою чергу, відповідають відвертістю на відвертість. Чи достатньо уваги дорослі приділяють внутрішнім переживанням своєї дитини? Більшість батьків навчилися швидко реагувати на емоційні виклики дитини: заспокоїти галасливий плач, крик, показовий прояв роздратування чи навіть агресії, бути поруч, коли дитина стривожена чи налякана. Набагато важче навчитись бачити та розуміти ледь помітні зміни настрою, голосу, емоційні погляди та рухи. У такому випадку дорослий має знайти в собі сили і вміння привернути дитину до розмови, вміння вислухати, зрозуміти і проявити свою підтримку. Дорослі мають навчитись сприймати дитину та її думки такими, як вони є, шукаючи при цьому шляхи до порозуміння, показуючи власний приклад до наслідування. Під час таких розмов емоційно відкритого спілкування формується відчуття внутрішньої свободи, право на власну думку дошкільника, відбувається процес смислового наповнення базових цінностей.

Прописна істина, яку варто пам'ятати батькам: виховання – це особистісне спілкування дорослого з дитиною, що засноване на взаємодовірі та повазі.

Аналіз експериментальних даних стверджує, що здебільшого батьків на етапі дошкільного дитинства не хвилюють такі питання, вони переконані, що дошкільник не здатен до сприйняття таких смислових характеристик.

От і виходить, що смислові наповнення структурних компонентів соціальної компетентності дитини обумовлені життєвими обставинами, індивідуальними можливостями і особливостями самої дитини, а не ціле-направленим впливом відповідального дорослого.

Виділяється певна категорія батьків, які не здатні слідувати порадам психологів, вихователів, лікарів, але готові повірити, що це важливо для щастя їх дітей. Проте є і такі батьки, які готові перенести рівень відповідальності за виховання дитини освітнім закладам, соціальному оточенню і ЗМІ. Щось схоже на поведінку самозахисту дорослих в ситуаціях, коли поведінка дитини їх турбує, дратує, викликає спротив, а здатність до самоаналізу відсутня. Такі дорослі активно включаються в обговорення проблем суспільного виховання, відсторонюючись цим від проблем сімейного оточення та його впливу на поведінку дитини в соціумі.

Варто звернути увагу і ще на один виявлений нами факт. Для більшості сімей з авторитарним і ліберально-демократичним стилем виховних впливів притаманне так зване лихослів'я у присутності дітей і по відношенню до самих дітей. Іноді це доходить до рівня ментального насилля. Здебільшого це просто звичний стиль спілкування, коли в активному словнику легко вживаються слова "брехун", "безсовісний", "тюхтій", "розтяпа", "безрукий", "дурник" тощо. Ці слова вже і в словнику дошкільнят цих родин. Проте дорослі не надають значимості цьому явищу і навіть вважають, що на дітей це не має негативного впливу.

Дитяча особистість перебуває під постійним впливом різних соціальних факторів. Елементи дорослої культури є саме таким фактором,

який сприяє процесу дегуманізації дитячої свідомості. Такими елементами є ненормативна лексика, дорослі ігри, жарти, жаргон, пісні з проявами низького рівня культури, анімація та художні фільми для дорослих, зі сценами прояву насильства, жорстокості.

Все частіше сучасне суспільство визначається як «інформаційне суспільство». З цим пов'язуються явно виражені зміни ціннісних орієнтацій дорослих членів родин, що впливає на формування світосприйняття у дітей дошкільного віку. Основним завданням, яке ставлять реалії сьогодення перед дорослими є захист дошкільного дитинства від агресивного впливу інформаційного простору.

Старший дошкільник вступаючи у взаємодію з оточуючим світом здатен свідомо виділяти найбільш важливі для себе об'єкти, беручи до уваги їх смислове наповнення та способи взаємодії з ними. Часто саме ЗМІ посідають перші місця у числі таких об'єктів

Сучасна дитина з народження знаходиться в оточенні медіа-ресурсів, які зачасти стають для неї нянею, другом за відсутності заклопотаних батьків, єдиним джерелом інформації. ЗМІ заповнюють весь вільний простір дитини, що призводить до специфічного сприйняття світу: спостереження показали наявність тенденції до розмитості смислового розуміння таких базових понять, як добро, краса, безпека, любов.

В процесі тривалого перебування під впливом медіа діти навчаються пізнавати життя через створені на екрані образи, поступово стають залежними від яскравого і бурхливого, легкодоступного світу пригод, розваг, інформації. Відсутність здорового контролю над змістом мультфільмів та передач, доступних для дошкільнят, сприяло розповсюдженню сюжетів, герої яких є носіями брутальної лексики, які пропагують спотворені стосунки, агресію та насильство.

Опитування показало, що лише 58% батьків контролюють процес контакту своєї дитини з будь-якими медіа-ресурсами: 28% роблять це свідомо, розуміючи шкідливий вплив на дитячу психіку, регламентуючи і

фільтруючи при цьому зміст, знаходячи при цьому час для спільних переглядів та обговорень (побаченого, почутого тощо). 30% опитаних сімей лише намагається дотримуватись розпорядку дня (загальні перегляди відсутні, за рідким виключенням, існує лише безапеляційна заборона, при цьому зміст не фільтрується). Інші родини цікавляться контактом своєї дитини з медіа-ресурсами лише у вільний час і за бажанням (випадковий, імпульсивний контроль чи просто бажання згаяти час).

У чому проявляється дефіцит участі дорослих у повсякденному житті дітей? Зазвичай, це: відсутність можливості обмінюватись емоціями зі своїми батьками, мінімалізація або ж повна відсутність спільних дій, діяльності тощо; дефіцит будь-яких міжособових контактів і т.п. Суспільство має бути готове сприйняти факт наявності цілого покоління дітей, дорослішання яких проходить без участі дорослих. За визначенням Петрунько О.В., соціалізація таких дітей відбувається у двох напрямках: медіасоціалізація – соціалізація, що відбувається під активним впливом медіа, та вимушена соціалізація – соціалізація, що відбувається за умов недостатньої участі у житті дітей близьких та значущих дорослих.

Старший дошкільник, який залишається під повним впливом медіа, опиняється у ситуації, коли змушений робити соціальні вибори, до яких об'єктивно ще не був готовий. Дитина починає сама вирішувати проблеми, що виникають, без досвіду і підтримки батьків, роблячи підчас непоправні помилки. Відбувається процес, який вчені називають процесом «одорослення».

Для того, щоб мінімізувати негативний вплив медіа на несформовану особистість поле інтересів дитини повинно завжди бути у полі зору дорослого: чим живе дитина? що її ці цікавить (музика, пісні, мультфільми, кінофільми, передачі, ігри тощо). Проблема не у переглянутому фільмі для дорослих, а у відсутності дорослого поруч з ненав'язливим спонуканням до обговорення переглянутого. Дорослого має цікавити все: враження, емоції, відчуття, оцінні судження, якими дитина із задоволенням! буде ділитись з

дорослим, якому довіряє. Вчасно і правильно зроблені акценти дорослим дають можливість сформувати у дитини правильне емоційне ставлення до цінностей та ідеалів навколишнього світу.

Прикро, але маємо визнати, що в сучасній сім'ї майже не використовується книга як виховний засіб. Сучасні діти втрачають інтерес до живої книги. Лише 20% батьків читають книжки своїм дітям, в кращому випадку цю роль на себе взяли бабусі та дідусі. Вечори сімейного читання відмирають, їхнє місце посіли серіали, мультики, ігрові приставки, різні гаджети.

Книга, а особливо години сімейного читання для дошкільнят є духовними уроками рідної материнської мови. Іван Франко писав: «Тисячі речей забудете, а тих хвиль, коли вам люба мама чи бабуся оповідала байки, не забудете до смерті». Саме в моменти, коли дорослий читає малюку казку чи просто оповідає передаються кодові національні базові цінності, формується духовна основа особистості. Казка слугує особливому пізнанню оточуючої дійсності. Дитина вживається в сюжет подій, співпереживає і співдіє з героями, що є своєрідним способом активної участі дитини в дорослому житті. Важливо, що при цьому дитина керується не егоїстичними поривами, а пронизується інтересами героїв. Показуючи дитині своє емоційне ставлення до героїв, до їх поведінкових реакцій дорослий впливає на її емоційну сферу, збагачуючи гаму дитячих почуттів, розвиваючи їх емоційну чуйність. Спільні емоційні переживання пробуджують внутрішню активність дитини, допомагають глибше осмислити та оцінити дійсність, її базові цінності, які мають стати поштовхом до розуміння своїх власних вчинків. Це слугуватиме позитивним досвідом на шляху вироблення власних регуляторів поведінки.

Дорослі мають дбати про те, щоб книга щільно увійшла в дитяче життя. Це безцінний досвід для духовного саморозвитку дитини, для осмислення морально-етичних цінностей співжиття.

Особливої уваги потребує правильний вибір книжок у відповідності до віку, змісту і цінності сюжету твору. Важливе значення має організація самого процесу знайомства дитини з тим чи іншим твором: процес читання, перегляд ілюстрацій, обговорення почутого. Дорослий має звертати увагу на якість читання, на інтонацію, на розуміння дитиною важливих слів, на вміння слухати і чути. Варто пам'ятати, що дитина сприймає твір спочатку серцем, а потім розумом: мислення аналізує те, що пережите емоційно, поглиблюючи ці переживання. Лише так твір впливає на особистість (За Г.Костюком).

Ситуація поступово змінюється під впливом цілеспрямованої індивідуальної роботи з родинами, націленої на осмислення батьківської відповідальності за повноцінний розвиток особистісного потенціалу дитини.

Маємо визнати, що проблема родинного виховання є сьогодні серед актуальних державних проблем. Все частіше ця проблема є предметом обговорення різного роду серйозних засідань. Доля занедбаних родиною дітей вирішується на цілеспрямованих ток-шоу. Значно збільшилась кількість різного формату видань медико-психолого-педагогічного змісту, що торкаються питань родинної педагогіки. Водночас всі ці починання продовжують діяти паралельно, а тому все виглядає як точкові вкраплення в певний процес.

Виділяючи в аналізі дослідження окремі чинники, ми пам'ятаємо обґрунтоване застереження О.Запорожця про те, що суть не в тому, щоб зрозуміти, в якій мірі той чи інший чинник впливає на процес привласнення дитиною базових цінностей, а у тому, щоб осмислити їх якісне співвідношення у період осмислення дитиною цінності і в ході процесу привласнення її цінності і перетворення у ціннісну орієнтацію.

Сьогодні є гострою необхідність ґрунтового аналізу феномену батьківської відповідальності, створення науково обґрунтованої програми оптимізації родинної педагогіки, де становлення батьківської відповідальності за повноцінний розвиток особистісного потенціалу дитини з перших кроків її життя було б її ключовою задачею.

ВИСНОВКИ

Психолого-педагогічні дослідження проблеми ціннісних орієнтирів людини представлено широким спектром питань. У вітчизняній та зарубіжній гуманістичній психології ціннісно-сміслова сфера особистості була предметом дослідження таких науковців як А. Маслоу, К. Роджерс, Г. Олпорт, В. Франкл, Е. Фромм, Л. Виготський, О. Леонт'єв, С. Рубінштейн, Г. Костюк, Л. Божович, Г. Балл, М. Боришевський, Н. Чепелева, С. Максименко. Підтверджено, що формуючись, як і потреби, в індивідуальному досвіді суб'єкта, особистісні цінності відбивають не стільки динамічні аспекти самого індивідуального досвіду, скільки інваріантні аспекти соціального і загальнолюдського досвіду, що привласнюється індивідом. Враховуючи проблемне коло питань щодо факторів, які сприяють розвитку здатності дитини до вибору та прийняття соціально-значущих цінностей, ми можемо стверджувати про загострення проявів вказаних аспектів розвитку у дитини старшого дошкільного віку в зв'язку з перебігом переживання дитиною кризи 6-(7) років. Відомо, що старший дошкільний вік є важливим етапом формування особистості, результатом якого є поява в кінці цього періоду ряду особистісних новоутворень: зародження першого схематичного абрису дитячого світогляду; виникнення внутрішнього плану свідомості; з'являються перші етичні інстанції; початок формування довільності; підпорядкування мотивів. Неперевершена значущість кожного з вказаних психологічних надбань у становленні особистості вносить свою індивідуальну характеристику щодо здійснення вибору дитиною соціально значущих цінностей як регуляторів психічної, соціальної, предметно-практичної, пізнавальної, образотворчої активності.

Створення передумов збереження цілісності особистості дитини дошкільного віку, становлення соціально значущих якостей особистості у період вікової кризи регуляції поведінки 6 (7) р.р. життя в умовах зміни соціальної ситуації розвитку (дошкільна-початкова освіта), формування

суб'єктної позиції дитини старшого дошкільного віку у ситуації вибору дітьми соціально значущих цінностей характеризують актуальність та соціальний ефект проведеного співробітниками лабораторії психології дошкільника Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України дослідження, яке спрямоване на виокремлення визначальних психолого-педагогічних чинників прийняття дитиною старшого дошкільного віку соціально значущих цінностей. Процес становлення ціннісних орієнтацій дитини дошкільного віку - це відповідь на питання як соціальний світ стає доступним розумінню та привласненню дитиною. Цей процес вибору дитиною цінностей та їх привласнення в особисте життя виступив предметом наукового аналізу. Співробітниками лабораторії психології дошкільника Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України представлено матеріали дослідження з проблеми «Психолого-педагогічні чинники прийняття дитиною старшого дошкільного віку соціально-значущих цінностей». Змістом наукового аналізу було вивчення сфери ціннісних орієнтацій дітей дошкільного віку як пріоритетного індикатора особистісного зростання, з'ясування психологічних чинників розвитку та реального функціонування ціннісних орієнтацій в життєдіяльності дошкільників в сучасному соціокультурному середовищі, порівняльний аналіз рейтингового вибору ціннісних орієнтацій дітьми шостого та сьомого років життя, які виховуються у різних освітніх закладах – дошкільному навчальному закладі та перших класах початкової школи.

Проведене науковцями лабораторії дослідження дозволило представити програму аналізу феномену «ціннісні орієнтації» дошкільника, в якій визначено методи та критерії оцінки особистісних якостей респондента, що пов'язані з можливістю прийняття та вибору дитиною соціально значущих цінностей. Використання „Експрес-діагностики сфери ціннісних орієнтацій дошкільника”, карт спостереження: „Показники рівня розвитку діяльнісного структурного компоненту ціннісних орієнтацій”, „Показники рівня прояву ціннісних орієнтирів дошкільників у реальних та ігрових

стосунках», діагностичної бесіди „Чинники вибору дитиною соціально значущих цінностей” та методів статистичного аналізу даних дозволило: - визначити широту поля цінностей на основі аналізу ситуацій («людина-людина», «людина-природа», «людина-техніка», «людина-мистецтво»); - визначити особливості структурної характеристики та процесу становлення ціннісних орієнтацій старшого дошкільника; - виявити специфіку рейтингового вибору дітьми ціннісних орієнтацій та рівнем сформованості психічних якостей старшого дошкільника. На базі проведеного тестування дітей віком від 5 до 7 років, які виховуються в умовах дошкільних навчальних закладів та першому класі початкової школи різних регіонів України створено єдину базу даних, що налічує інформацію про 200 респондентів. Проведено статистичний аналіз бази даних із забезпеченням кроків щодо надійності вивчення результатів. Комплекс діагностичного інструментарію дозволив фіксувати різні сфери вибору дитиною «значущих» та «знаних» цінностей, що існують в практичній життєдіяльності старших дошкільників. В дослідження експериментальним шляхом було відібрано 17 ціннісних орієнтацій, що характеризують прояв активності людини в ситуаціях «людина-людина», «людина-природа», «людина-техніка», «людина-мистецтво». Зокрема це : сім'я, щастя, здоров'я, дружба, самостійність, сміливість, співпереживання, краса природи, краса мистецтва, краса техніки, зовнішня краса людини, допитливість, творчість, цілеспрямованість, впевненість, наполегливість, гроші. Здійснення відбору, найважливіших ситуацій та пояснення дитиною переваг вибору вказувало на змістовне наповнення важливих для дошкільника ціннісних орієнтацій.

Виявлення емоційних переваг, когнітивного наповнення та фактичного існування (прояву) ціннісних орієнтацій в житті дитини дозволяє розрізнити емоційні, когнітивні та регулятивні якісні характеристики в структурі ціннісних орієнтацій дитини старшого дошкільного віку та відокремити „значимі”, „знані” та „дієві” цінності. Привласнюючи різні цінності дитина

починає самостійно, свідомо керуватися ними в різних видах діяльності у грі, у навчанні, в праці, поступово набуваючи досвіду їх ефективної реалізації.

Доведено:

- по-перше, широту поля цінностей старших дошкільників представляють найближчі (родина, дружба, здоров'я, щастя);
- віддалені (самостійність, краса природи, зовнішня краса, сміливість, творчість, краса техніки);
- та далекі (впевненість, допитливість, краса мистецтва, цілеспрямованість, співпереживання, наполегливість) термінальні та інструментальні цінності, які виконують регламентуючі орієнтири у вияві власної активності дитини в різних видах діяльності (предметно-практичній, образотворчій, пізнавальній, ігровій).

Визначено:

- по-перше, розвиненість у ціннісно-смисловій сфері дошкільника системи цінностей потребує єдності її структурних компонентів, що забезпечує дієвість їх реального функціонування в житті дитини;
- по-друге, інструментальні цінності, які виступають знаряддям розвитку психіки дитини знаходяться у далекому полі цінностей).

Характеристика цінностей дитини старшого дошкільного віку з погляду змістового наповнення та структурних особливостей дає уявлення про унікальну структуру глибинного змісту індивідуальних переваг конкретної особистості. Найвищі духовні вимоги суспільства людина засвоює в процесі взаємодії з іншими людьми, що формує не тільки уявлення про належну суспільну поведінку, а й олюднені (інтелігентні) почуття обов'язку, совісті, відповідальності, честі та гідності. За допомогою уявлень про норми, цінності, ідеали людина регулює не тільки свою поведінку, а й, даючи їм оцінку, виявляє своє ставлення до вчинків інших, чим реально творить суспільні взаємозв'язки у найближчому оточенні.

Визначено, що серед всіх критеріїв оцінки особистісних якостей респондентів найвагомий внесок до здатності дитини до прийняття та

вибору соціально значущих цінностей складають фактор «світоглядні уявлення та мовлення», фактор «етичні інстанції» та поведінкові ознаки, що підтверджує нашу позицію в тому, що категорія «ціннісна орієнтація» дитини дошкільного віку в єдності емоційних, когнітивних та регулятивних ознак свідчить про дошкільну психологічну зрілість дитини. Статистичне підтвердження узгоджених зв'язків між якісною структурною характеристикою ціннісних орієнтацій дитини з характеристиками психологічного зростання дошкільника надає перспективу удосконалення та створення експрес - діагностики психологічної зрілості дитини старшого дошкільного віку, яка відповідає вирішенню актуальних теоретичних та прикладних питань сучасної освіти у вирішенні проблеми наступності між дошкільною та початковою освітою.

Враховуючі проблемне коло питань щодо факторів, які сприяють розвитку у дитини здатності до вибору соціально-значущих цінностей, ми можемо стверджувати про загострення вказаних аспектів розвитку у дитини старшого дошкільного віку в зв'язку з перебігом переживання дитиною кризи 6 (7) років. Психологічні новоутворення дитини старшого дошкільного віку, які набуває дитина у переживанні вікової кризи «регуляції поведінки» виступають внутрішньо психологічними чинниками розвитку здатності до вибору соціально значущих цінностей. Свідоме врахування дорослими закономірностей перебігу вікової кризи розвитку старшого дошкільника (6-7 років), або «кризи регуляції поведінки» акцентує в практиці дошкільної освіти наукові аспекти регулятивної ролі системи ціннісних орієнтацій в становленні особистості. Наукове рішення проблеми набуває особливої значущості в аспектах реального втілення дорослими психологічно виважених дій, якщо ми враховуємо факт проживання дитиною сьомого року життя в різних соціальних умовах та способах організації навчання в дошкільних навчальних закладах, центрах розвитку дитини, систематичному навчанні у загальноосвітній середній школі.

Специфіка становлення особистості на етапі дошкільного дитинства потребує врахування психолого-педагогічних передумов розвитку духовних орієнтирів в життєдіяльності дитини дошкільного віку, об'єднання зусиль педагогів та батьків вихованців у створенні соціокультурного розвивального середовища та адекватної психологічної атмосфери навколо проблеми становлення ціннісних орієнтацій дитини. Сучасні аспекти проблеми духовних орієнтирів розвитку дітей дошкільного віку набувають особливої гостроти, що зумовлено такими внутрішніми і зовнішніми чинниками розвитку соціокультурного середовища: новим розумінням дитини як самодостатньої й неповторної унікальності, здатної до проектування і здійснення самої себе; поступовим зміцненням теоретичних психологічних надбань з педагогічною практикою дошкільної освіти в умовах сучасного соціокультурного середовища.

Здатність дитини до вибору соціально значущих цінностей дозволяє оцінити дієвий вплив регулюючої ролі ціннісних орієнтацій дитини у прояві пізнавальної та соціальної активності. Науковий аналіз визначених питань відображає актуальну потребу щодо збалансування зусиль дорослих у забезпеченні повноцінного психічного розвитку дітей старшого дошкільного віку на перехідному етапі від дошкільної до початкової освіти, оскільки індивідуальний досвід подальшого розвитку реалізується в різних соціально-педагогічних умовах організації життєдіяльності дитини у соціумі – дошкільних навчальних закладах, центрах розвитку, в умовах систематичного навчання у школі. З цього аспекту важливою виступає проблема ціннісного портрету педагога та його можливості бути фасилітатором, здійснювати підтримку, сприяти просуванню конструктивних надбань у розвитку дитини. Пояснення специфіки роботи педагога з вихованцями дошкільного віку на основі виокремлення властивостей особистості, які центрують всю структуру цінностей та прогнозують процес привласнення дитиною ціннісних орієнтацій соціального оточення, виступає в дослідницьких матеріалах психологів важливою метою та потребує

наукового аналізу зовнішніх соціально-педагогічних та внутрішніх психологічних чинників прийняття дитиною соціально значущих цінностей.

Об'єднання зусиль та напрямів діяльності системи освіти та батьків у створенні соціокультурного розвивального середовища та адекватної психологічної атмосфери навколо проблеми становлення ціннісних орієнтацій дитини, потребує посилення уваги суспільства до якості розвитку дитинства шляхом гуманізації соціокультурних впливів середовища, що відбуваються у взаємодії дитини з оточенням.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Балл Г.О. Культурологічні та психолого-педагогічні аспекти гуманізації освіти / Г. О. Балл : наук.-метод. зб.– К. : Наук. думка, 1998. – 121 с.
2. Балл Г.О. Психологічні засади становлення гуманістично орієнтованої освіти.(концепція комплексного дослідження) / Г. О. Балл // Атуальні проблеми психології : наук. записки Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України ; [за ред. акад. С. Д. Максименка]. – Вип.19. – К. : Наук. думка, 1999. – 286 с.
3. Базовий компонент дошкільної освіти [електронний ресурс] / режим доступу : <http://mon.gov.ua/activity/education/doshkilna/basic1/>
4. Виховання гуманних почуттів у дітей / С. Ладивір, О. Долинна, В. Котирло, С. Кулачківська, С. Тищенко О. Вовчик-Блакитна, Ю.О. Приходько ; [за наук. ред. Т. Піроженко, С. Ладивір, Ю. Манилюк]. – Тернопіль : Мандрівець, – 2010. – 168 с. – (Серія „Дитина замовляє розвиток”).
5. Виховання духовності особистості: навчально-методичний посібник / [М.Й. Боришевський, Л.І. Пилипенко, О.І. Пенькова та ін.] ; за аг. Ред.. М.Й. Боришевського. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 104 с.
6. Дитина у сучасному соціопросторі : навч. посібник / Т.О. Піроженко, С.О. Ладивір, І.М. Біла та ін.; за ред. Т.О. Піроженко; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т психології ім. Г.С. Костюка. – Київ ; Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. – 272 с.
7. Еколого-психологічне забезпечення якості життя : науково-методичні рекомендації / за заг. ред. Ю.М. Швалба. – Кіровоград : «Імекс-ЛТД», 2013 – 98 с.
8. Компас у світі ціннісних орієнтацій дошкільника : навчальний посібник / Т.О. Піроженко, С.О.Ладивір, Л.І. Соловйова та ін. – К. : Видавничій дім «Слово», 2016. – 56 с.; іл.

9. Максименко С.Д. Генетична психологія: Методологическая рефлексия проблем развития в психологии / С. Д. Максименко. – М. : Рефлбук ; К. :Ваклер, 2000. – 320с.
- 10.Максименко С.Д. Особистість: Проблема структури (генетичний аспект) / С. Д. Максименко // Актуальні проблеми сучасної психології : наук. записки Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України ; [за ред. акад. С.Д. Максименка]. – Вип. 23. – К. : Нора-друк, 2003. – С. 3–14.
- 11.Піроженко Т. О., Хартман О.Ю. Психологічні чинники становлення відповідальності батьків за розвиток дитини дошкільного віку /Т. О. Піроженко, О. Ю. Хартман // Дошкільна освіта : наук.-пр. журнал ЗОШПО. – 2010. – №2(28). – С. 68–73
- 12.Піроженко Т.О., Ладивір С. О. Соціальна ситуація розвитку сучасної дитини /С. О. Ладивір, Т. О. Піроженко // Дошкільне виховання. – 2010. – № 6. – С. 4–9.
- 13.Піроженко Т.О. Діяльнісна природа творчої активності дошкільника /Т. О. Піроженко // Актуальні проблеми психології: Зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. /[за ред. В. О. Моляко]. – Житомир: Вид-во ЖДУ. – 2010. – Т. XII, В. 10. – С. 264–271
- 14.ПіроженкоТ.О. Загальнолюдські цінності як простір оцінювання дитиною оточуючої дійсності// Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2011. – Т. VI. Психологія обдарованості. – Випуск 6. – 235 с., С.140 – 149
- 15.Піроженко Т., Ладивір С., Карасьова К., Соловйова Л. Методичні засади вивчення ціннісних орієнтацій дитини старшого дошкільного віку /Т. О. Піроженко, С. О.Ладивір, К. В. Карасьова, Л. І. Соловйова // Зб. наук. пр. Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України : проблеми загальної та педагогічної психології ; [за ред. С. Д. Максименка]. – К. : “Гнозіс”. – Т. XIII. – Ч. 1. – 2011. – С. 307–317

16. Піроженко Т., Байер О. Вплив самооцінки на розвиток саморегуляції дошкільників / Т. Піроженко, О. Байер // Дошкільна освіта : наук. практ. журнал ЗОППО. – 2012. – №2 (8). – С. 23–26
17. Сучасні діти – відображення цінностей дорослого світу : метод. рек. / [Т.О. Піроженко, С.О.Ладивір, К.В. Карасьова та ін.]; за ред. Т.О. Піроженко; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т психології ім. Г.С. Костюка. – Київ ; Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014.– 120 с.
18. Формуємо у старших дошкільників цілісне світобачення: навчально-методичний посібник / Авт. кол-в: Кононко О.Л., Луценко В.О., Нечай С.П., Плохій З.П., Сидельникова О.Д., Старченко В.А., Терещенко О.П., Шелестова Л.В., Якименко Л.Ю. — К. : «Імекс-ЛТД». — 260 с.
19. Ціннісні орієнтації дитини у дорослому світі : навч.-метод. посібник / Т.О. Піроженко, Л.І. Соловйова та ін. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2016. – 248 с.
20. Реалії вибору дитиною соціально значущих цінностей: посібник / Т.О.Піроженко, Л.І.Соловйова, І.І. Карабаєва, [та ін.]; за ред.. Т.О.Піроженко. – Київ : Видавничий Дім «Слово»,2017. – 64с.
21. Соціально значущі цінності в життєдіяльності майбутнього школяра: методичні рекомендації / Т.О.Піроженко,Л.І.Соловйова, О.Ю.Хартман; зв ред.. Т.О.Піроженко, - Київ : Видавничий Дім «Слово»,2017. – 32с.

Навчальне видання

Піроженко Тамара Олександрівна

Карабаєва Ірина Іванівна

Ладивір Світлана Олексіївна

Соловійова Людмила Іванівна

Токарева Людмила Дмитрівна

Федорчук Олена Іванівна

Хартман Олена Юріївна

Прийняття дитиною цінностей

Посібник

За редакцією Т.О. Піроженко

Підписано до друку 30.12.2017
Формат 60x84/16. Гарнітура ScoolBookAS.
Умовн. друк. арк. 14. Наклад 300 прим. Зам. № 3.

ТОВ «Видавничий Дім «Слово»
04071, м. Київ, вул. Олегівська, 36, оф. 310
Свідоцтво про реєстрацію №1289 від 20.03.2003
Тел. 463-64-06, тел./факс 462-48-63
E-mail: vd_slovo@ukr.net

Віддруковано згідно з наданим оригінал-макетом
в друкарні ТОВ «Друкарня «Рута»
(свід. Серія ДК №4060 від 29.04.2011 р.)
м. Кам'янець-Подільський, вул. Пархоменка, 1
Тел. (038) 494 22 50, drukruta@ukr.net